

2011/1. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (főszerkesztő)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEPELI GYÖRGY
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
TARDOS RÓBERT
VASS LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 461-2696, 461-2600

Fax: 461-2690

e-mail: terestyeni.tamas@ppk.elte.hu, teres.tamjud@t-online.hu

Tördelés és sokszorosítás: Gondolat Kiadó

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

TK 40

EMLÉKÜLÉS ÉS TUDOMÁNYOS KONFERENCIA A 40 ÉVE ALAPÍTOTT TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS KUTATÓKÖZPONTRÓL II. RÉSZ

Herendy Csilla: A PAPÍRTÓL A HIGH-TECHIG

A website usability kutatási-vizsgálati lehetőségeiről 3

MÉDIA

Radetzky András: A HELYI RÁDIÓ MŰKÖDIK! 21

VÁLASZTÁSOK

*Julesz Máté: KÖRNYEZETVÉDELEM A PÁRTOK
KOMMUNIKÁCIÓJÁBAN* 33

INTERNET

*Hadady Farkas Balázs: AZ ELEKTRONIKUS PÉNZ
ÉS A TÁRSADALMI DIFFÚZIÓ* 43

JELEK, KULTÚRÁK

*Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A GASZTRONÓMIAI
ÉRDEKLŐDÉS SZOCIOKULTURÁLIS OKAI, SZEMOTIKAI JELEI* 55

*Z. Karvalics László: TUCANGA ÖSEI ÁLMAIKAT MESÉLIK
(Az információközösségek kezdetei)* 83

KITEKINTÉS

*Vajda Júlia: BIRKÁK MÓDJÁRA MENTEK VOLNA A VÁGÓHÍDRA?
Antiszemitizmus és asszimiláció a holokauszt előtti Magyarországon
a túlélők emlékezetében* 97

A Jel-Képnek ez a száma az
ÖKO-KORD Országos Nonprofit Kft.
támogatásával jelent meg.

EMLÉKÜLÉS ÉS TUDOMÁNYOS KONFERENCIA A 40 ÉVE ALAPÍTOTT TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS KUTATÓKÖZPONTRÓL II. RÉSZ

Előző számunkban ígértük, hogy a mostani számban folytatjuk a Tömegkommunikációs Kutatóközpont tudományos hagyományait felidéző MTA-konferencia előadásainak közlését. Sajnos a konferencia előadóitól már csak egyetlen írás érkezett a szerkesztőségünkbe. Az alábbiakban ezt adjuk közre.

* * *

Herendy Csilla

A PAPÍRTÓL A HIGH-TECHIG. A WEBSITE USABILITY KUTATÁSI- VIZSGÁLATI LEHETŐSÉGEIRŐL

1. Bevezetés

A weboldalak használhatóságának vizsgálatára különböző módszereket szokás alkalmazni.

A használatban lévő módszerek segítségével tesztelhető többek között az adott oldal információs architektúrája, készülőfélben lévő vagy már kész navigációs rendszere, vizuális és tartalmi felépítése, stílusa és hangulata.

Ezen módszerek bemutatásával, elméleti háttérükkel és gyakorlati hasznosításukkal több szerző foglalkozik, foglalkozott a különböző módszerek általános és részletesebb ismertetésétől kezdve (*Usability Engineering*, Nielsen, 1993) a használhatósági tesztek bemutatásán (Jeffrey Rubin – Dana Chisnell, 2008) és a webes felületek megtekintésének

lehetséges mintázatán keresztül (*F-Shaped Pattern For Reading Web Content*, Nielsen, 2006) a tekintetkövetéses vizsgálatok elméleti és gyakorlati háttérével foglalkozó íráso-
kig (*Eye Tracking Methodology, Theory and Practice*, Duchowski, 2007).

2. Hol?

Az alábbi írásban röviden áttekintett tesztelési módszerek egyértelmű felhasználási területe a weboldalak használhatóságának (*website usability*) vizsgálata, de az egyes módszereket egyéb termékek, szoftverek és akár hardverek tesztelésére is szokás használni. Minden esetben célként fogalmazódik meg az egyszerűen, könnyedén, problémamentesen és észrevétlenül használható termék és felület – legyen az akár weboldal, autós navigáció vagy számítógépes stratégiai játék – kialakítása, létrehozása.

3. Mit?

Az alábbi írásban röviden bemutatott módszerek segítségével vizsgálható, tesztelhető és mérhető többek között az adott online felület *hatékonyága*, annak egyszerű vagy bonyolult *használhatósága*. Megállapítható – tesztelési módszertől függően –, hogy mennyire jól használható az adott vizuális felület, valamint hogy az egyes információk ott és úgy vannak-e elhelyezve, ahol és ahogyan a felhasználók keresik azokat. Vizsgálható többek között a felhasználók attitűdje, feltárhatók a mélyebb motivációk, vélemények, továbbá a vizuális felület egyes területeire fordított figyelem is.

4. Miért?

Miért érdemes az online felületek használhatóságával – *website usability* – foglalkozni? Optimális esetben a weboldal tulajdonosa részéről fontos szempontként fogalmazódik meg, hogy az oldalra látogató felhasználó éppolyan jól átlassa és értse az oldal felépítését, mint ő maga. Emellett legalább annyira tetsszen a látogatóknak az oldal, mint neki. És habár egyértelmű, hogy a tartalmat átgondolt rendszer szerint csoportosítva, megfelelő elnevezésekkel érdemes elhelyezni a honlapon (menürendszer), az esetek túlnyomó részében mégis az derül ki, hogy mást gondolt ésszerűnek a grafikus/a programozó/a weboldal tulajdonosa, mint maga a felhasználó vagy a felhasználók csoportját kellőképpen és elégségesen reprezentáló fókuszcsoporthoz.

A *website usability* kiindulópontja: *egyszerű, egyértelműen használható* weboldalakat kell készíteni. A témával évek óta foglalkozó Steve Krug könyvében (Krug, 2008) kiemeli, hogy amennyire lehetséges, a weboldalnak magától értetődőnek, nyilvánvalónak és egyértelműen használhatónak kell lenniük. A felhasználóknak különös erőfeszítés nélkül meg kell érteniük, hogy az oldalon mi mire jó, és mi hogyan használható. Ennek része az is, hogy az oldalakat a felhasználók *előzetes várakozásait* figyelembe véve célszerű felépíteni. Hiszen minden, ami másképpen működik egy adott weboldalon, mint ahogyan azt az online környezetben megszoktuk, *kognitív műveleteket* igényel. Ezek a műveletek

tarthatnak egészen rövid ideig – ezredmásodpercekig – is, de lehetnek akár néhány percek is. Azonban a felhasználót ezek az összeadódó ezredmásodpercek is hamar kimerítik. Ilyenkor szoktak például a vásárlási folyamat egy adott pontján kilépni az oldalról, vagy az e-ügyintézési folyamatot megszakítani. Minden esetben rossz érzésekkel távoznak.

Ugyan a célok világosak, sok esetben mégis számára értelmetlen kifejezésekkel (pl. eBEV, NYENYI stb.) találkozik a felhasználó, és sokszor nem ott és nem úgy találja a keresett információt, ahol a megszokása diktálná, például a keresési lehetőséget nem jobbra fent, hanem valahol középtájt elrejtve; a menü nem baloldalt vagy a lap tetején van, hanem jobb oldalon; stb.

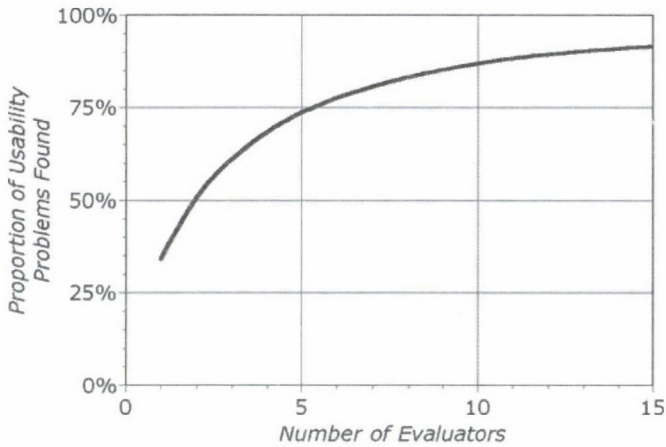
A felhasználók szeretik, ha egyszerű dolguk van a weboldalakon. A felhasználói igényeket segítenek feltárni és megérteni a usability-, használhatósági tesztek. Használatukkal lehetőség nyílik optimálisan felépített, a user számára egyértelmű és magától értetődő, könnyen átlátható, letisztult weboldalakat létrehozni. A felhasználói élményt segítő kutatások célja ez: a user dolgának a megkönnyítése.

5. Hogyan? Milyen módszerrel?

A következőkben néhány tesztelési módszert mutatok be röviden. A módszerek egyik része a weboldalak információs architektúrájának kialakításában és tesztelésében segít, másik részük pedig a vizuális felépítést, design-t hivatott vizsgálni. A teszteléseket végeztük egyedi felhasználókkal, de dolgozhatunk néhány fős fókuszcsoportokkal is.

Az egyes tesztelési módszerek bemutatása mellett röviden írok arról is, hogy a szakirodalom szerint hány fővel érdemes az adott tesztet elvégeztetni. Általános alapvetés, hogy website usability tesztek már néhány fő részvételével is tartalmas és hasznos eredményt hoznak. Azzal kapcsolatban azonban, hogy pontosan hány fő részvétele szükséges a lehető legtöbb usabilityprobléma feltárásához, megoszlanak a vélemények. Jakob Nielsen szerint 5 résztvevő, több tesztet megoldva, már észreveszi a weboldal használhatóságával kapcsolatos problémák 85% (Nielsen, 2000). Laura Faulkner (University of Texas, Austin) viszont amellet érvel, hogy a résztvevők számának növelése előnyökkel jár, és lényegesen pontosabbá teszi az eredményeket (Faulkner, 2003). Ő úgy gondolja, hogy a 15 fő tekinthető ideális létszámú csoportnak. A 15 fős minta természetesen még nem jelenti azt, hogy a kapott eredmény reprezentatív is lesz, mindenesetre egy 5–15 fős csoport segítségével a használhatósági nehézségek nagy része már biztonsággal kiszűrhető.

1. ábra
Nielsen–Landauer, 1993

Forrás: http://www.useit.com/papers/heuristic/heuristic_evaluation.html

5.1. Tree testing – a design mögötti design

A tree testing a készülőfélben lévő weboldalak információs architektúrájának feltárásában, megértésében, adott esetben újragondolásában és javításában segít. Információs architektúráról lévén szó, a teszt nem foglalkozik az oldal vizuális elemeivel, kizárólag a tartalmi struktúrára, vagyis az oldal tartalmi felépítésére, menüszervezetére koncentrál. Elnevezése onnan ered, hogy az adott oldalon található információk felépítésére úgy tekint, mint egy fára.

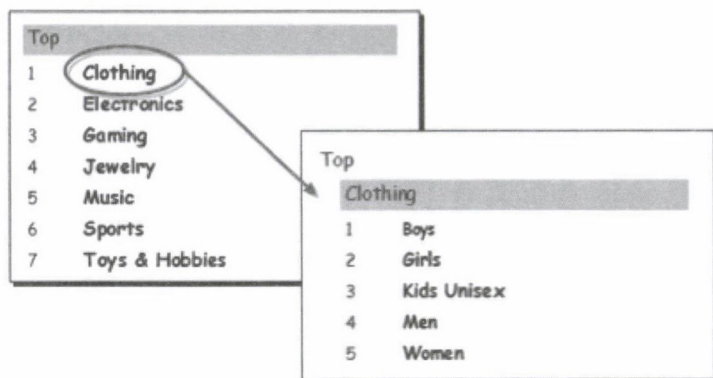
A tesztelés során arra a kérdésre kaphatunk részletes és pontos válaszokat, hogy a felhasználók az oldal tartalmi felépítésében hogyan – mennyire egyszerűen vagy nehézkesen – *találnak meg* bizonyos információkat.

A tesztelés érdekessége, hogy azt nem magán a weboldalon végzik, hanem a felépítés hierarchiáját mutató egyszerű szövegeken. Így a design, a navigációt segítő vagy zavaró vizuális elemek nem befolyásolnak, viszont hatékonyan tesztelhető a szintiszta hierarchia.

További előnye, hogy még bőven azelőtt tesztelhető a weboldal tartalmi struktúrája, hogy a grafikus nekiállt volna az első grafikai terv elkészítésének. Szükségtelen körök hagyhatók ki, felesleges kiadások kerülhetők el.

A tesztelés menete

A tesztelés során a moderátor arra kéri a résztvevőt, hogy az oldal tartalmi elemeit bemutatógyszerű szöveges listán keressen meg bizonyos termékeket vagy funkciókat.

Forrás: <http://www.bboxesandarrows.com>

A kutatás során a következő kérdésekre kapott válaszok segítenek a navigációs rendszer tervezésében, finomításában vagy újratervezésében:

- Megtalálták-e a felhasználók az egyes tartalmi elemeket?
- Közvetlenül találták meg az elemeket, vagy a keresés során vissza kellett lépniük a navigációs rendszerben?
- Könnyen tudtak-e választani a lehetséges témák között, vagy sokat kellett gondolkodniuk azon, hogy merre lépnek, hogyan indulnak el?

– Összességében: a „fa” mely része működött jól, és melyik kevésbé?

A fateszt kidolgozója, Donna Spencer azt javasolja (Spencer, 2003; OBrien, 2009), hogy tesztelőnként maximum 10 feladatot – random sorrendben – adjanak ki a teszt vezetői, mert a userek a tesztelés során mintegy „megtanulják” a site felépítését.

Minta

A szerző által feldolgozott szakirodalom a tree testing módszer leírásakor nem tesz említést az ideális tesztelői létszámról. Ám tekintettel arra, hogy egyéb tesztelések esetén a 10–15 fős tesztelői szám többnyire már releváns eredményeket ad, valószínűsíthetően a tree testing esetében is elegendő ez a résztvevői mennyiség. A tree testing során a résztvevők a feladatokat nem csoportosan, hanem egyénileg oldják meg.

5.2. Nyitott és zárt card sorting tesztek. Információs és navigációs architektúra tesztelése

A website-fejlesztés során az egyik elsődleges szempont, hogy az elkészült oldalon található információk mind a kommunikátor (a weboldal tulajdonosa), mind pedig az oldal felhasználói számára egyértelműen, ésszerűen legyenek csoportosítva.

Gyakori hiba, hogy a weboldalak felépítése, információs architektúrája a tulajdonos vagy a grafikus, illetve a programozó gondolkodását, elképzeléseit, egyes esetekben a tulajdonos vállalat-cég belső szervezeti hierarchiáját tükrözi. Egyértelmű, hogy az esetek többségében ez nem feleltethető meg a felhasználó gondolkodásának, elvárásainak.

Mint ahogy egy áruházban sem egyértelmű mindenki számára, hogy például a csemperagasztót a csempek vagy a ragasztók között kell-e keresni – vajon hol helyezték el a barkácsáruház alkalmazottai –, úgy például az *apeh.hu* oldalon sem biztos, hogy ugyanott keresi például a TEÁOR/szakmakód kalkulátor-t az állampolgár, mint ahova a tulajdonos – állam – vagy az oldal programozója teszi.

Az információs architektúra megfelelő kialakítása a weboldalak létrehozása során jelentkező egyik legnagyobb kihívás (Nielsen, 2004). Sikeres megoldása érdekében érdemes megismerni, hogy a felhasználók hogyan gondolkodnak az adott témával kapcsolatos „információs térről”.

A mentális modellek megismerésének elsődlegesen használt kutatási módszere a *card sorting* (lapcsoportosítási) *teszt*. Többek között ezt a tesztelési módszert alkalmazta Nielsen a *Sun* intranetjének kialakításakor, 1994-ben (Nielsen–Darrel, 1994).

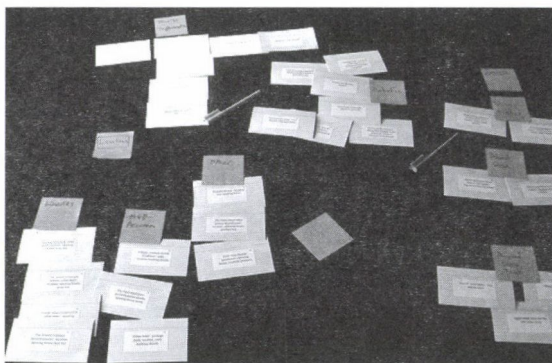
A tesztelés menete

A tesztelés során a moderátor arra kéri a résztvevőket, hogy a weboldal – tervezett – tartalmát a számukra érthető módon rendszerezzék, csoportosítsák. Tegyék mindezt papírcetlikén szétszórt tartalommorzsák csoportosításával. Az egyes csoportokat el- és átnevezhetik.

A card sorting módszer segítségével megismerhető a felhasználóknak az oldal tartalmáról kialakuló véleménye, valamint az is, hogy a felhasználók miként rendszereznék a weboldalra tervezett információkat.

3. ábra

A finished card sort, complete with labels

Nyitott és zárt csoportosítás

Kétféle csoportosítási módszer létezik. Nyitott csoportosítás esetén a felhasználók maguk rendezik el a tartalmat, alakítják ki és nevezik el a csoportokat. Zárt csoportosítás esetén a fókuszcsoport tagjai előre meghatározott kategóriákba rendezik a tartalmi elemeket. Érdekes előbb a nyílt, aztán a zárt csoportosítást alkalmazni. A nyílt csoportosítás során a felhasználók határozzák meg a kategóriákat, a zárt csoportosítás során pedig kész kategóriákat kapnak, amelyek alá egyszerűen elrendezik a tartalmat.

A módszer előnye, hogy segít a weboldal struktúrájának kialakításában, felépítésében, valamint a tartalom elrendezésében és az egyes kategóriák elnevezésében. Mivel a tartalmat maguk a felhasználók (fókuszcsoport) alakítják ki, várhatóan a majdani oldal elrendezése is logikus lesz számukra.

Minta

Arról, hogy hány fővel érdemes elvégeztetni a card sorting tesztet, megoszlanak a vélemények. Tullis és Wood 168 résztvevő bevonásával készített vizsgálatuk során úgy találták, hogy elégséges 20-30 fő részvételével elkészíteni a card sorting tesztet (Tullis–Wood, 2004), ezzel szemben Nielsen szerint bőségesen elegendő és költségtakarékosabb 15 fő részvételével lefolytatni a tesztet. A felhasználók a tesztet elvégezhetik önállóan (egyesével) vagy csoportban, a szakirodalom azonban gyakrabban említi önálló userekkel végzett lapcsoportosítási teszteket.

5.3. Paper prototyping

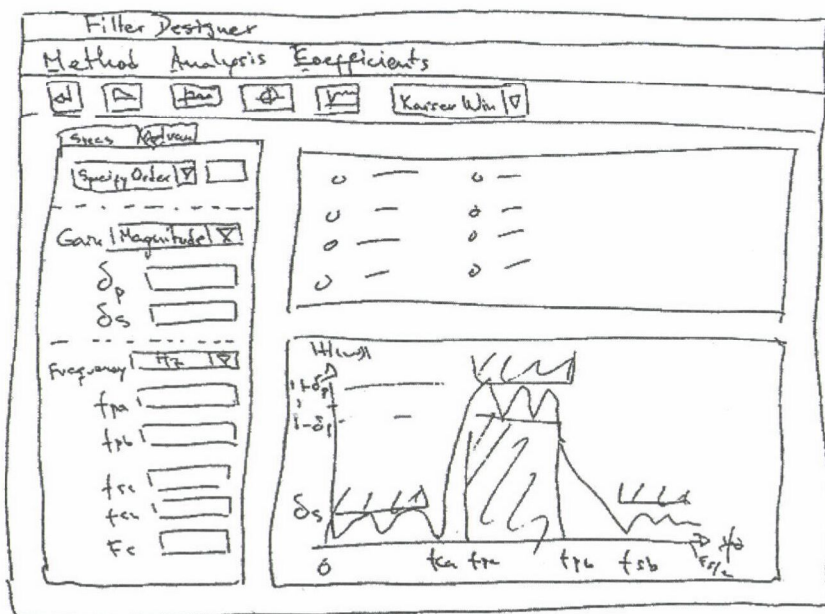
A paper prototyping kifejezetten a gyakorlat talaján fejlődött módszer. A Carolyn Snyder (Snyder, 2003) könyvében olvashatók szerint a módszert az 1980-as években és már azelőtt is alkalmazták a legnagyobb vállalatok. Ezután a 90-es évek folyamán bukant fel újra és kezdték el használni olyan szakemberek, mint Jakob Nielsen, Bob Virzi vagy Tom Tullis (Snyder, 2003) weboldalak és szoftverek tesztelésére.

A paper prototyping, vagyis a papíralapú prototípus használata az egyik leginkább költségkímélő tesztelési megoldás:

„...a usability tesztek egyik formája az, amelyben egy tipikus felhasználó gyakorlati feladatokat hajt végre a felhasználói felület papírformája segítségével. A papírlapokat moderátor kezeli, »számítógépet játszva«. A kísérleti személy a teszt során feladatokat hajt végre a papírprototípus [lásd a 2. ábrát – H. Cs.] segítségével, de nem tudja, hogy a tervezett oldalnak valójában hogyan is kellene működnie” (Snyder, 2003: 11).

A módszer előnye, hogy lehetővé teszi a weboldalak legelső, papíron elkészült terveivel kapcsolatban adott visszajelzést.

4. ábra
Papíralapú prototípus, példa

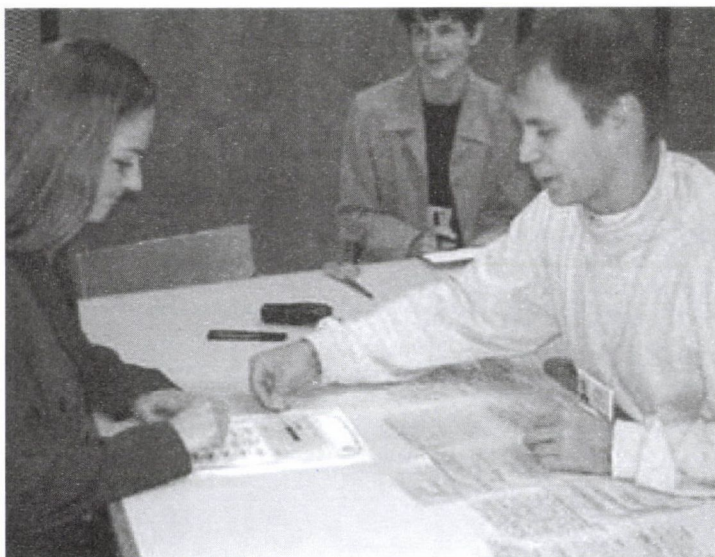

Forrás: Snyder, 2003.

A tesztelés menete

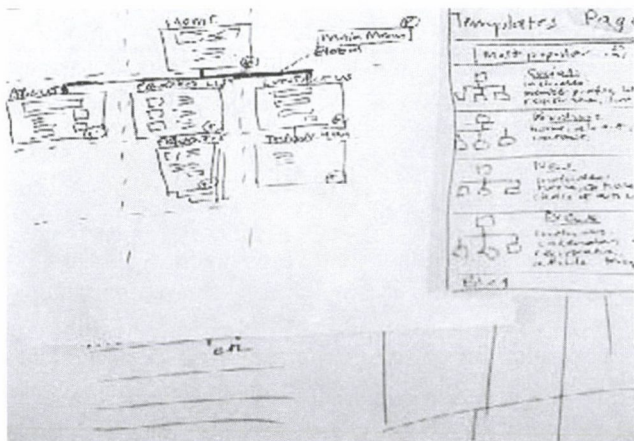
A paper prototypinghoz szükséges néhány felhasználó, akiknek az együttese kellőképpen (de nem szükségszerűen) reprezentálja a célcsoportot, egy tesztvezető, egy „számítógép”, azaz számítógépet játszó segítő, valamint egy megfigyelő, aki folyamatosan jegyzeteket készít arról, hogy a felhasználók milyen „feladatokat” oldottak meg egyszerűen, és mely feladatok megoldása okozott számukra problémát. A „számítógép” a feladat megoldása során nem segít, nem magyarázza el a felület működési logikáját, hiszen a számítógépek nem beszélnek.

5. ábra
Papír alapú prototípus, tesztelés

Forrás: www.paperprototyping.com

6. ábra
Papíralapú prototípus, tesztelés

Forrás: www.flickr.com/photos/_leisa/3425148222/

Azt, hogy az egyes feladatokat pontosan hogyan lehet megoldani, a felhasználó dolgozhatja ki. A számítógép kattintásra, azaz érintésre reagál. Annak a módja, ahogyan a kísérleti személy a lapokat mozgató-kezelő személy segítségével navigál az egyes aloldalak között, azonnali visszajelzést ad a design és az oldal felépítésével kapcsolatos hibákról.

További előnye ennek a módszernek, hogy a felhasználók – mivel papíron, ceruzával vagy tollal megrajzolva látják a terveket – az alapvető navigációs problémákat is jelzik. Ezt kisebb eséllyel teszik meg akkor, amikor részletesen kidolgozott grafikákkal kapcsolatban kérjük a véleményüket. A papíron készült tervek a tesztelés során azonnal módosíthatók a felhasználók visszajelzései alapján. Egyszerűen és olcsón: ceruzával és radírral.

Minta

A paper prototyping elvégzéséhez Carolyn Snyder (Snyder, 2003, 113) hivatkozva Nielsen–Landauer kutatásaira (Nielsen–Landauer, 1993), 5–8 résztvevőt javasol. Egyben hozzáteszi, hogy tapasztalata szerint 3–4 teszt elvégzése után egészen pontosan látható, hogy mi bizonytalanította el, tette nyugtalanná vagy zavarta össze a felhasználókat a tesztelt felülettel kapcsolatban.

5.4. Online fókuszcsoportos kutatás

Az online fókuszcsoportos vizsgálat* mind felépítésében, mind a közösen megvitatott témák tekintetében a hagyományos, személyes jelenlétben alapuló fókuszcsoportos kutatás módszertanán alapszik. A kutatás résztvevői egy internetes chatszobához hasonló virtuális környezetben találkoznak egy előre egyeztetett időpontban. Az interjú alanyai választott *avattarral* (grafikus portréval) és önkényesen választott becenévvel: *nicknévvel* vesznek részt a beszélgetésben. Az online fókuszcsoportos kutatás menete, célja a hagyományos fókuszcsoportéhoz hasonló; lényegét tekintve a csoport résztvevői, a felhasználók egy előzetesen (részben) meghatározott témáról beszélgetnek. A különbség mindössze az, hogy maga a beszélgetés nem egy erre szolgáló offline szobában, hanem egy virtuális csevegő-„térben” történik, otthonról elérhető, online felületen.

A tesztelés menete

Az online fókuszcsoport résztvevőinek a moderátor változatos ingeranyagot mutat be, és a hagyományos fókuszcsoportos kutatásban ismert projektív módszereket is alkalmazhatja. Ilyen projektív módszer például a szemantikus differenciál, a kollázskészítés, a képrendezés, valamint a befejezetlen mondatok. A csoportos beszélgetés menete egy előzetesen elkészített vezérfonal alapján zajlik, amely tartalmazza a bevezetést, az egyes feladatok leírását, illetve magukat a feladatokat is. A vezérfonalat a moderátor a beszélgetés ideje alatt is módosíthatja. A kutatás végeztével a beszélgetés teljes anyaga és az egyes feladatok eredményei (egyedi és összesített) elektronikus formátumban azonnal hozzáférhetők.

* Az online fókuszcsoportos kutatás módszertani kérdéseit Siki István (Siki István, 2006) írása alapján mutatom be.

Minta

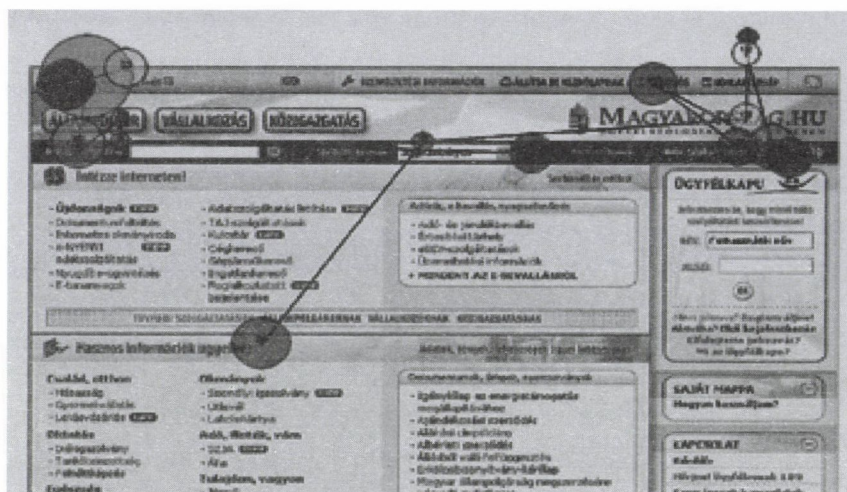
Az online fókuszcsoporthoz kutatásban részt vevők száma több mindentől függhet. Készülhet nagyobb mintán is, nem, életkor és foglalkozás stb. szerinti csoportokban. E sorok írójának az a tapasztalata, hogy a weboldallal kapcsolatos visszajelzések esetén egy kisebb, 8-8 fős minta (kísérleti és kontrollcsoport megléte esetén) is feltárhatók bizonyos, reprezentatívnak semmilyen körülmények között nem mondható, de a website tesztelése szempontjából lényeges tendenciák, vélemények, attitűdök. A fókuszcsoport visszajelzései alapján időben módosítható a design és a navigációs rendszer.

5.5. Eye tracking – high-tech a javából

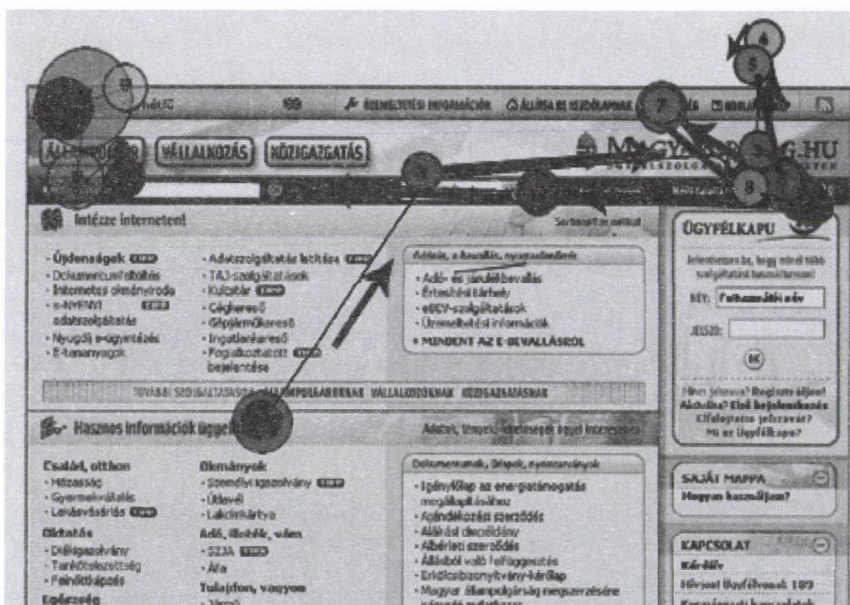
A bemutatott módszerek között minden bizonnyal a tekintetkövetéses vizsgálat az, amire manapság a legtöbb figyelem irányul. Talán nem véletlenül: segítségével precízen vizsgálható a felhasználó, vizsgálati alany figyelme az adott vizuális felületen, legyen az akár boltbelső vagy egy készülő weboldal.

A tekintetkövetéses vizsgálatok elvégzésére napjainkban többféle eszköz és módszer is rendelkezésre áll. Az offline felületek vizsgálatakor például, amikor boltok belső tereinek a vásárlás szempontjából optimális kialakítását, az áruk „vásárlásösztönző” elrendezését tesztelik, vagy a magazinokban elhelyezett hirdetések, papíralapú hírlevelek vizuális felépítését vizsgálják, a vizsgálati alany fejére szerelt szemkamerával dolgoznak. Online felületek esetében érdemes olyan berendezéssel dolgozni, amelyet kifejezetten az elektronikus felületek megtekintésének vizsgálatára fejlesztettek ki. Ilyen például az LC Technologies által kifejlesztett Remote Eye Tracking System készülék, amelynek használatakor a vizsgálati alanyra semmit nem kell felszerelni. A kutatási alany egyszerűen leül egy képernyő elé, és megnézi az ott megjelenő képeket. A rendszer a pupillákra irányuló kamerák segítségével a tekintet mozgását a képernyő felületén automatikusan és real time módon, nagy pontosságú idő- és térbeli felbontással rögzíti. A számítógépre telepített szoftver a felvételtől többféle áttekintő képet tud készíteni, amelynek segítségével megállapítható a vizuális felületek hatékonysága, a felület megtekintésének sorrendje, az, hogy az adott felületen mely grafikai, vizuális elemek voltak a leginkább figyelemfelkeltők, és hogy volt-e olyan terület, ahova a vizsgálati alany(ok) egyáltalán nem néztek (Bodor et al., é. n.). A fixációs és szakkadikus szemmozgást a scanpathanalízis-képek, a figyelem fókát pedig a hotspot- és az attention level térképek mutatják be.

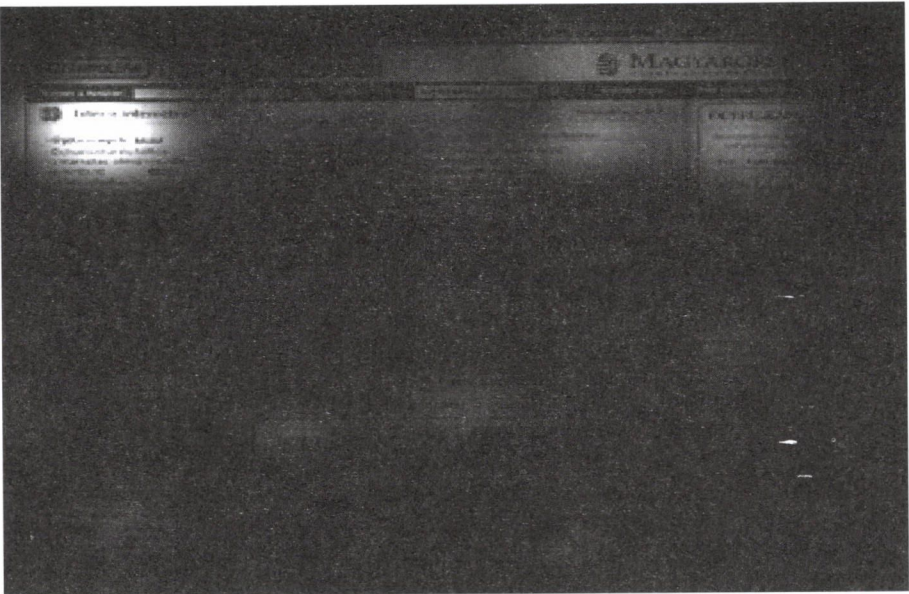
7. ábra
Scanpathanalízis (képek forrása: Herendy, 2008–2009)

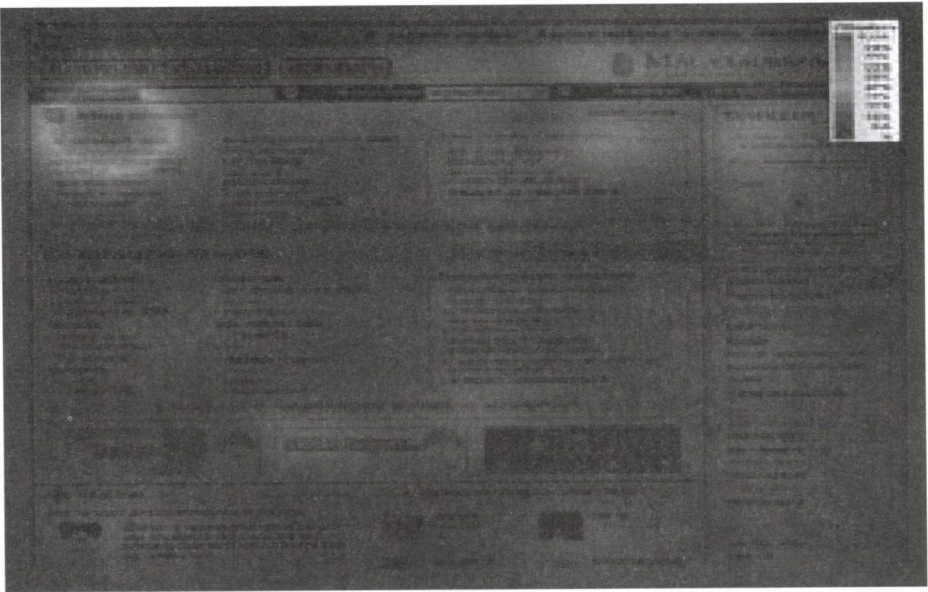
8. ábra
Scanpathanalízis, a tekintet vándorlása nyilakkal jelezve

9. ábra
Attention level térkép

10. ábra
Hotspotábra

A tesztelés menete

Az eye tracking vizsgálat során a kutatásban részt vevő alanyoknak feladatokat adhatunk, például nézzék meg az adott weboldalt, keressenek meg különböző, előre meghatározott funkciókat, menüpontokat, kattintási lehetőséget az adott felületen. Az eye tracking vizsgálat eredményei egyértelműen megmutatják, hogy egy-egy funkció mennyire van optimálisan elhelyezve az adott felületen, és azt is meg lehet állapítani, hogy az egyes funkciókat merre keresték a felhasználók, s ha ott nem találták, merrefelé keresték másodjára-harmadjára.

6. Mikor?

Mikor érdemes a teszteket elvégezni?

„Test early, test often!” – javasolja Jakob Nielsen (Nielsen, 1994), amikor a weboldalak felhasználóbarát kialakításáról beszél. A korai és gyakori tesztelés ugyanis megtérül: egyes adatok szerint a tervezettnél tízszer drágább[†] a fejlesztési szakaszban nem tesztelt weboldalak létrehozása, és százszor drágább azoknak a hibáknak a kijavítása, amelyekre a weboldal publikálása, elindítása után derül csak fény.

A weboldal korai fejlesztési szakaszában tree testing segítségével tesztelhető a tervezett menürendszer, card sorting segítségével pedig kialakítható a tartalom – felhasználók szemszögéből optimális – elrendezése. Az első grafikai tervek és a site teljes felépítése is tesztelhető papírprototípusok segítségével. Fontos: ebben a szakaszban a grafikus és a programozó még egyetlen billentyűt sem nyomott le. A tervezés ezen szakasza – optimális esetben – akkor veszi kezdetét, amikor már kialakult a teljes site felépítése, navigációs rendszere. A fejlesztési folyamat további részében a későbbi felhasználók – vagy azok kellően pontosan meghatározott mintája – tesztelhetik a készülő weboldal használhatóságát (usability), és értékes visszajelzésekkel járulhatnak hozzá a felhasználóbarát design kialakításához.

A felhasználók bevonása a tervezés és a fejlesztés fázisába lerövidíti a fejlesztési időt, minimalizálja a későbbiekben előforduló karbantartási költségeket, ráadásul garanciát nyújt felhasználóbarát oldalak létrehozására.

[†] A szoftverfejlesztési projektek 63%-a usability- (használhatósági) problémák miatt túllépi az előzetesen tervezett költségkeretet (Damjanovich, 2008).

IRODALOM

- Bodor, P. – Illés, A. – Síklaki, I. (2007): *Eye tracking. Theoretical background*. Manuscript. et al.
- Damjanovich Nebojsa (2007) : *Hogyan tanulhatunk a website navigáció témáról a felhasználoktól, avagy Card Sorting teszt*.
damjanovich.hu/cikkek/card-sorting-teszt.html
- Duchowski, Andrew T., (2007): *Eye Tracking Methodology, Theory and Practice*. London, Springer-Verlag, 51–52.
- Faulkner, Laura (2003): Beyond the five-user assumption: Benefits of increased sample sizes in usability testing. In: *Behavior Research Methods, Instruments & Computers*. Austin, Texas, University of Texas.
- Herendy Csilla (2009/I): *Weboldal-fejlesztés: innovatív és hagyományos módszerek II*. Budapest, Médiakutató.
- Herendy Csilla (2008/IV.): *Weboldal-fejlesztés: innovatív és hagyományos módszerek I*. Budapest, Médiakutató.
- Herendy Csilla (2008): Tekintetkövetéses vizsgálat és online fókuszcsoportos kutatás a magyarorszag.hu oldalon. *Jel-kép*, Budapest.
- Krug, Steve (2008): *Ne törd a fejem!* Budapest, HVG.
- Nielsen, Jakob (1993): *Usability Engineering*. London, Academic Press.
- Nielsen, Jakob – Landauer, T. K. (1993): A mathematical model of the finding of usability problems. In: *Proceedings of Conference of Human Factors in Computins Systems: INTERCHI '93 (Amsterdam)*, New York, ACM Press, 206–213.
- Nielsen, Jacob – Mack, R. L. (1995): *Usability Inspection Methods*. et al. San Francisco, CA, USA, Morgan Kaufmann Publishers Inc.
- Nielsen, Jakob (2006): *F-Shaped Pattern For Reading Web Content*. et al.
http://www.useit.com/alertbox/reading_pattern.html
- Nielsen, Jakob (2004): Card Sorting: How Many Users to Test.
<http://www.useit.com/alertbox/20040719.html>
- Nielsen, Jakob – Sano, Darrel (1994): *Design of SunWeb – Sun Microsystems' Intranet*.
<http://www.useit.com/papers/sunweb/>
- O'Brien, Dave: Tree Testing. A quick way to evaluate your IA.
<http://www.bboxesandarrows.com/view/tree-testing>
- Síklaki István (2006): *Vélemények mélyén. A fókuszcsoport módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapmódszere*. Budapest, Kossuth Kiadó, 82–101.
- Snyder, Carolyn (2003): *Prototyping: The Fast and Easy Way to Design and Refine User Interfaces*. H. n., Morgan Kaufmann.
- Spencer, Donna (2009): *Card Sorting: Designing Usable Categories*. New York, Rosenfeld Media.
www.rosenfeldmedia.com/books/cardsorting/
- Kép: <http://www.flickr.com/photos/rosenfeldmedia/3343504093/>
- Spencer, Donna (2003): *Card-Based Classification Evaluation*.
http://www.bboxesandarrows.com/view/card_based_classification_evaluation
- Rubin, Jeffrey – Chisnell, Dana (2008): *Handbook of Usability Testing*. Indianapolis, Wiley Publishing.
- Tullis, Tom – Wood, Larry (2004): *How Many Users Are Enough for a Card-Sorting Study? UPA 2004 Conference, Minneapolis, MN, USA. Jun-2004*.
<http://websort.net/articles/Tullis&Wood.pdf>
www.paperprototyping.com
http://www.flickr.com/photos/_leisa/3425148222/

Radetzky András

A HELYI RÁDIÓ MŰKÖDIK!

A helyi rádiók 2001 óta évente három alkalommal méretik hallgatottságukat. A felmérés, illetve az ott felvett adatok bekerültek a médiaügynökségek eszköztárába is, így a helyi rádiók szerepe a hirdetői médiamixben is méltó helyet tudott elfoglalni legfontosabb versenytársai, az országos rádióadók, illetve a széles közönséghez szóló egyéb médiumok (televízió, sajtó) mellett. Így tehát a hirdetési piac számára az elmúlt években ismert és mindennaposan használt eszközzé váltak a helyi rádiók, ugyanakkor ez az ismeret mind ez idáig nem lépett túl a legszűkebben vett hallgatottsági adatokon, úgymint a napi hallgatottság (Reach%) vagy a negyedórás hallgatottság alapján számított piaci pozíció (Share%). Ezért 2009 derekán a helyi rádiók megítélésének, image-ének részletes feltérképezésére a Helyi Rádiók Országos Egyesülete egy olyan piackutatás megrendelését határozta el, amely segítséget nyújt a helyi rádióadók erősségeinek megértésében, és megismertetésében a hirdetői piac szereplőivel. Az *Igen! Helyi rádió!* című kutatás legfontosabb célja az volt, hogy a helyi rádiókat más szemszögből láttassa, továbbá hogy a többi médiummal való összevetésben be tudja mutatni előnyeit a hirdetőik számára, azaz milyen hatékonysággal és milyen hozzáadott értékekkel tud eljutni ez a csatorna a legfontosabb célcsoportokhoz.

* * *

A közvélemény-kutatási vizsgálatokat meglehetősen sokféle szempont szerint osztályozhatjuk. Lehetséges osztályozási szempont a kutatás tárgya vagy témája, de ez oly sokféle és szerteágazó lehet, hogy végső soron értelmetlen a közvélemény-kutatások e szempont szerinti rendszerezése. Lehetne osztályozni a közvélemény-kutatásokat aszerint is, hogy kik a megkérdezettek (a teljes lakosság vagy annak csak bizonyos speciális célcsoportjai), de a potenciálisan vizsgálható célcsoportok is oly sokfélék lehetnek, hogy végső soron ez a klasszifikáció sem vezetne sehová. A leggyakrabban alkalmazott felosztási szempont a kutatás adatgyűjtési szakaszában (a „terepmunka” során) használt módszertanon és technológián alapul. Eszerint megkülönböztetünk kvantitatív (számszerűsíthető, mennyiségi eredményeket szolgáltató) és kvalitatív (nem számszerűsíthető eredményeket adó) adatgyűjtési technikákat. A hagyományos médiakutatás – tekintettel a kommunikációs helyzet tömegességére – elsősorban a kvantitatív módszereket alkalmazza.

A hallgatottság vizsgálatának hagyományos (empirikus) módszerei

A kvantitatív adatgyűjtés célja számszerűsíthető, statisztikai jellegű módszerekkel feldolgozható és elemezhető információk begyűjtése. Módszerei a kérdőíves, a telefonos és a személyes lekérdezés. A legkézenfekvőbb megoldás a sztenderd kérdőívek használata: minden megkérdezetteknek pontosan ugyanazokat a kérdéseket, pontosan ugyanabban a sorrendben tesszük fel, és pontosan ugyanazokat a válaszlehetőségeket kínáljuk fel. A sztenderditás követelménye azt jelenti, hogy minden megkérdezettnek pontosan ugyanazt kell tapasztalnia, ugyanazt kell látnia, hallania az interjú során. A kérdezőbiztosnak tilos a kérdések sorrendjén vagy a kérdések megfogalmazásán változtatnia, a kérdéseket „megmagyarázni” vagy értelmeznie. Még ha a kérdezett esetleg nem érti is a kérdést, a kérdezőbiztos akkor sem tehet egyebet, mint hogy a kérdést változatlan formában, esetleg lassabban, tagoltabban még egyszer felolvassa. Ugyanis csak így biztosítható, hogy minden megkérdezett pontosan ugyanarra a kérdőívre, pontosan ugyanazokra a kérdésekre válaszoljon. A sztenderd kérdőív kérdéseire csak a mintába került, a megkérdezésre kijelölt személy válaszolhat. El kell kerülni azt a szituációt, hogy a kérdéseket, mondjuk, a „családi kupaktanács” megvitassa, vagy egy családtag válaszokat „tanácsoljon” a megkérdezettnek.

A személyes megkérdezés legfőbb előnye az, hogy a kutatócég egy erre felkészített megbízottja, a kérdezőbiztos személyesen jelen van az adatok felvételénél, ezáltal egy sor tévedés, félreértés eleve kiküszöbölhető. A megkérdezett számára is otthonosabb, ismerősebb, elfogadhatóbb az a szituáció, hogy beszélget valakivel, mint az, hogy egy űrlapot tölt ki. (Amennyiben a kérdező jól végzi a dolgát, a kérdezési helyzetnek bizonyos mértékig egy jóízű beszélgetésre kell hasonlítania.) A személyes megkérdezés hátránya azonban az, hogy a kérdezőbiztosnak személyesen el kell jutnia az összes megkérdezett-hez. Ez egy országos mintánál például azt jelenti, hogy a legkisebb, legtávolabbi falvakba is fizikailag el kell jutniuk a kérdezőbiztosoknak, illetve a kérdőíveknek onnan vissza is kell jutniuk a kutatóintézet központjába. További hátrány, hogy a leggyanakvóbb, az idegenekkel szemben legellenségesebb vagy a legelfoglaltabb emberekhez is igyekeznie kell személyesen bejutni a kérdezőbiztosnak, akár azon az áron is, hogy többször is felkeresi az illetőt. Ez pedig igencsak időigényes és költséges megoldás (Fischer, 2001).

A telefonos kérdezés legfőbb előnye éppen ezért a gyorsaság és a költségtakarékosság. Megtakarítható a kérdőívek sokszorosításának, elosztásának, a terepre való lejuttatásának és az onnan való visszajuttatásának, továbbá a kérdezőbiztosok utazásának ideje és költsége. Mindez a költség, logisztikai szervezésre fordított energia és idő a telefonos kérdezéseknél nem jelentkezik. A telefonos kérdezés másik előnye, hogy általa megközelíthetők olyan célcsoportok is, amelyekhez elfoglaltságuk vagy magas beosztásuk miatt személyesen nagyon nehéz lenne a kérdezőbiztosnak „közel kerülnie” (gazdasági és politikai döntéshozók, különféle szakmai csoportok, például orvosok, ügyvédek stb.). A telefonos kérdezés ma már legtöbbször CATI-rendszerrel zajlik.¹ Ez azt jelenti, hogy a kérdezőbiztosok egy-egy számítógépes monitor előtt ülnek. A telefonszámokat a számítógép választja ki a mintakeretből, és írja ki a kérdezők képernyőire (egyes rendszerekben a telefonszámot a számítógép tárcsázza is). A kérdező a képernyőn látja a kérdést, valamint a válaszlehetőségeket is. Egy fejhallgatóval kombinált mikrofonba beszél. A képernyőről olvassa fel a kérdést, és a billentyűzeten azonnal be is írja a kapott választ. A gép csak ezt követően

írja ki a következő kérdést. A kérdező így nem hibázhat, ha értelmetlen vagy nem létező kódot üt le a billentyűzeten, a gép jelzi a hibát, és a javításig nem engedi tovább az interjút. A számítógép azonnal összesíti is a kezelők által elkészített interjúkat. Az összesített adatokat a kutató az utolsó interjú elkészülte után azonnal megkaphatja. Nincs szükség külön kódolásra és adatrögzítésre, mint a nyomtatott papíros kérdőíveknél.

A kérdezők ellenőrzése is részben automatikus. Pontosan, másodpercről másodpercre nyomon követhető, hogy a kérdező mennyi ideig időzött egy-egy kérdésnél, mennyi ideig tartott egy-egy interjú, azt a számot hívta-e, amelyet a gép előírt számára, és így tovább. A mintavételt a számítógép végzi, a kérdezőnek itt sincs lehetősége torzító módon beavatkozni. A munkát felügyelő szupervizor ellenőrzési céllal bármikor belehallgathat az interjúkba úgy, hogy a kérdező ezt nem érzékeli. Ezek az előnyök indokolják, hogy az Egyesült Államokban a közvélemény- és piackutatások több mint 90%-a telefonon zajlik. A telefonos kérdezésnek is megvannak azonban a korlátjai. Talán a legfontosabb korlát, amely miatt ma Magyarországon a személyes kérdezés elterjedtebb megoldás például a politikai tárgyú közvélemény-kutatásoknál, az, hogy egyre kevesebb családnak van vezetékes telefonja. Az ezekben a háztartásokban élő emberek pedig egy telefonos vizsgálat mintájából szükségképpen kimaradnak. A telefonnal rendelkezők aránya a rendszerváltás után jelentősen megemelkedett, a lakosság 74%-ának (a budapesti lakosok 90%-ának) volt otthoni telefonja, így a mintakészítéshez szükséges alapsokaság alkalmas lett arra, hogy megbízható minta készüljön akár a lakosságot, akár valamely célcsoportot reprezentálva. Sajnos azonban a gyors technológiai fejlődés következtében (internet, mobiltelefon) a vezetékes előfizetése száma folyamatosan csökken, országosan már jóval 50% alatt van. Ennek ellenére a hallgatottságmérés nagy része még ezzel a módszerrel történik. Segítségével lehetőség nyílik olyan célcsoportok elérésére is (például orvosok, magas beosztásban dolgozók, cégvezetők), akiket foglalkozásuk, munkavégzésük miatt nehezen lehetne lakásukon vagy akár munkahelyükön is személyes kérdőíves interjú készítéséhez felkérni. A mobiltelefonokat CATI-kutatáshoz használni szintén problémás. Gondoljunk bele, a véletlenszerűen tárcsázott mobilszámról szinte semmit sem tudunk: sem azt, hogy hol tartózkodik a tulajdonosa; sem azt, hogy egyáltalán a mintába került személlyel beszélünk-e; stb. Módszertanilag tehát a mobiltelefonok ilyen típusú kutatásokban való használata még nem kiforrott, legtöbbször egy direkt erre a célra épített panel alkalmazásával lehetséges (Fischer, 2001).

A telefonon folytatott kutatások másik igen fontos korlátja, hogy az emberek tűrőképessége a telefonos beszélgetés esetében jóval kisebb, mint a személyes interjúnál. Amíg egy személyesen kérdezett kérdőív akár 1 óránál is hosszabb lehet, addig egy telefonos kérdőív nem lehet 15 percnél hosszabb, mert az ennél hosszabb interjúidőnél már radikálisan megnő a megszakadt, be nem fejezett interjúk aránya (az emberek egyszerűen türelmüket veszítik, és leteszik a kagylót). A kérdések is csak viszonylag egyszerűek lehetnek, kevés válaszalternatívával. Telefonos kérdezésnél ugyanis nem lehet használni olyan válaszolást segítő eszközöket, mint például a válaszolónak átadott kártyalapok, amelyekre rá vannak írva a lehetséges válaszalternatívák.

Az önkitöltős kérdőív legfőbb előnye az olcsósága. Ebben az esetben ugyanis nem a kérdezőbiztosoknak kell utazniuk, csak a kérdőíveknek. A postai kézbesítés pedig a kérdőívek szétosztásának logisztikai problémáját is leegyszerűsíti. A felsorolt két előnyvel a módszer előnyeinek nagyjából a végére is értünk. Annál számosabbak a hátrányai.

Legfőbb hátránya az, hogy a mintának csak egy töredéke küldi a postai úton eljuttatott kérdőíveket vissza a feladónak. Postai kérdőívek esetén a 15-20%-os visszaküldési arány, ún. merítési szint már kiemelkedően jónak számít, és nem ritka a mindössze csak 6-8%-os visszaküldési arány sem. Vannak ugyan módszerek a visszaküldési arány javítására (felbélyegzett, megcímezett válaszboríték mellékelése, udvarias figyelmeztető levél küldése egy idő után a vissza nem küldőknek stb.), de általában ezekkel is csak 20% alatti visszaküldési arány érhető el.

Ezen ugyan látszólag segíthetnénk azzal, ha – mondjuk – eleve ötször-tízszer több embernek küldենék ki a kérdőívet, mint ahány visszaérkezett válaszra számítunk. Csak-hogy bizonyos társadalmi csoportok tendenciaszerűen kisebb arányban küldik vissza a kérdőíveket, mint más csoportok. Az alacsony státusú, alacsony iskolai végzettségű megkérdezettek, akiknek komoly gondot jelent bármilyen „ürlap” kitöltése, továbbá a magas társadalmi státusú, nagyon elfoglalt emberek mindig kisebb arányban fogják visszaküldeni a kérdőíveket, mint a társadalom „közepén” levők. A mintának ezen a torzulásán nem segít az sem, ha a mintát a tízszeresére vagy akárhányszorosára is növeljük. Az önkitöltő kérdőív egyik fontos további hátránya, hogy azt sem tudjuk kontrollálni, vajon a megkérdezett egyedül válaszolt-e a kérdésekre, vagy a kitöltés csoportos teljesítmény-e. Már azt sem tudhatjuk biztosan, hogy a címzésen szereplő (vagyis a mintába bekerült) megkérdezett vagy netán valamelyik családtagja, kollégája válaszolt-e a kérdésekre, esetleg az elfoglalt megkérdezett az egyik beosztottjának adta ki a feladatot.

Ezek az önkitöltős kérdőív legnagyobb hátrányai. Különösen a minta elkerülhetetlen és kontrollálhatatlan torzulása teszi az önkitöltős módszert korlátozottan alkalmazhatóvá. Az önkitöltős kérdőív eljuthat a megkérdezettekhez postai kézbesítéssel kívül személyes kiosztással is. Ebben az esetben a visszaküldési, illetve visszajuttatási arány a korábban említetté jóval magasabb is lehet, különösen abban az esetben, ha a kitöltött kérdőívért ismét személyesen megy el valaki. Ebben az esetben már csak az a kérdés, hogy ha kétszer személyesen meglátogatjuk a megkérdezetteket (egyszer a kiosztáskor, egyszer pedig az összegyűjtéskor), akkor miért nem kérdezzük meg a kérdőív kérdéseit is személyesen. Néhány olyan esetben azonban, amikor a minta tagjainak hosszabb időszak alatti magatartásukról (például rádióhallgatási szokásaikról) kell beszámolniuk a kérdőívben, vagy a megkérdezett anonimitását különösen erőteljesen biztosítani kívánjuk, akkor alkalmazható a fenti megoldás.

A rádióhallgatásról naplós módszerrel úgy nyerhetünk információt, hogy a kérdezőbiztosok egy naplókérdőívet adnak át a mintába került személyeknek, arra kérve őket, hogy folyamatosan egy héten keresztül vezessék a naplóban, mikor hallgattak rádiót, és melyik adót hallgatták. Egy hét múltán a kérdezők ismét felkeresik a minta tagjait, és összegyűjtik a kitöltött naplókat. Az anonimitás biztosítására pedig például munkahelyielégedettség-felméréseknél lehet fokozottan szükség, ahol az emberek egyebek mellett főnökeikről nyilvánítanak véleményt. Ilyenkor a kérdezőbiztos által átadott, de a megkérdezettek által kitöltött kérdőívet a megkérdezettek egy jelöletlen lezárt borítékban adják vissza a kérdezőbiztosnak. Ezáltal a névtelenségük fokozottan biztosítható a kutatási folyamatban.

Személyes megkérdezés esetén a mintába választott személyekhez kérdezőbiztosokat küldenek ki, akik a kérdéseket a kérdőívből szóban teszik föl, és feljegyzik a válaszokat. A három kérdezési típus közül ez biztosítja a legnagyobb válaszarányt és a legpontosabb információkat például egyes műsorok hallgatottságára vonatkozóan. További előnye,

hogy többféle kérdéstípust lehet alkalmazni, és így a vélemények összetettsége is jobban megismerhető. Ebben a módszerben rendkívül nagy jelentősége van a kérdezőbiztosok megfelelő felkészítésének. A kérdezőknek az általános betanításon kívül minden egyes kutatás adatfelvételéről, a kérdőív sajátosságairól speciális eligazítást tartanak, ahol a konkrét munka sajátosságait, buktatóit, problémáit elemzik.

A helyi rádiók hallgatottságának mérése

Két hazai piackutató intézet, az Ipsos és a GfK alkotta konzorcium 2001-től kezdődően közösen, a piaci igényekre reagálva elkészítette a vidéki rádiók hallgatottságának felmérését végző kutatását. A kutatás célja, hogy olyan adatokat szolgáltatson a helyi rádiós piacokról, melyek általánosan elfogadott, hiteles forrásként állnak a rendelkezésére az adatokat médiatervezésre felhasználni kívánó reklámügynökségek és hirdető ügyfelek számára. Az adatgyűjtés módja telefonos megkérdezés, helye a 18 megyeszékhely, valamint Budapest, illetve néhány nem megyeszékhelyi nagyváros. Az adatfelvétel évente három alkalommal történik: januárban, májusban, valamint szeptemberben. Mintanagysága városonként/térségenként 500 fő, illetve Budapesten 1000 fő, alapsokasága az adott városok 15–49 éves lakossága. A módja véletlen telefonszám-választás, a háztartáson belül a célszemélyt az utolsó születésnap módszerével határozzák meg. A mintának a valós arányokhoz képest való torzulását nem, kor és iskolai végzettség változókra történő súlyozással korrigálják. A véletlen mintavételből származó statisztikai hiba mértéke maximum 4,5% (50%-os hallgatottság esetén).

Az adatfelvétel során a Day-After-Recall, azaz a „tegnap” elnevezésű módszert alkalmazzák. Az interjúk során az előző napi rádióhallgatásukról kérdezik a célszemélyeket. A kérdés során sor kerül a válaszoló előző napi tevékenységének felidézésére (öt időszáv alapján) és az egyes tevékenységek közben történő rádióhallgatások rögzítésére. Az adatokat negyedórás bontásban veszik fel, és így is lesznek elemezhetők. Tekintve, hogy a módszer nem tesz különbséget az egyes napok között, az adatok a mért időszak egy „átlagnapjaként” értelmezhetők. A kutatás során a rádióhallgatás mellett nem, kor és ESOMAR-státusváltó kerül felvételre.² Az adatok is e dimenziók mentén válnak kiértékelhetővé. Íme néhány fontosabb definíció:³

– *Negyedórás hatókör*: egy rádióadó azon hallgatóinak összessége, akik az adott rádiót abban a negyedórában legalább 5 percig hallgatták.

– *Napi hatókör*: egy rádióadó azon hallgatóinak összessége, akik az adott rádiót a nap folyamán legalább egy negyedórában legalább 5 percig hallgatták.

– *ESOMAR-státusváltó*: a médiatervezésben gyakran használt változó, melyet az ESOMAR, az Európai Piackutatók Társaságának ajánlásai alapján – a telefonos megkérdezés sajátosságait figyelembe véve – készítenek el. A státusváltó a háztartás főkeresőjének vagyoni és végzettségi mutatók figyelembevételével készül. Az egyes jelölések jelentése a következő:

– *A*: a háztartás főkeresője önálló vagy alkalmazott értelmiségi (felsőfokú végzettséggel) magasan képzett topmenedzser; középvezető vagy más menedzser viszonylag sok (hat vagy több) beosztottal; átlagnál magasabb iskolai végzettségű vagyoni javakkal jól ellátott inaktív.

– *B*: a háztartás főkeresője magasan képzett alsó és középszintű vezető hatnál több beosztottal; középvezető; más menedzser hatnál kevesebb beosztottal, munkafelügyelő; felsőfokú végzettségű, hat vagy hatnál több alkalmazottat foglalkoztató vállalkozó, legalább középfokú iskolai végzettséggel, és átlagos vagy átlagnál jobb vagyoni helyzetben lévő inaktív.

– *C1*: a háztartás főkeresője középfokú végzettségű középvezető vagy más menedzser; középfokú végzettséggel rendelkező vállalkozás tulajdonosa, aki legalább hat alkalmazottal dolgozik; középfokú végzettségű mezőgazdasági vállalkozó.

– *C2*: a háztartás főkeresője irodai alkalmazott; érettségizett szakmunkás, munkafelügyelő; vállalkozás- vagy üzletrész-tulajdonos öt vagy kevesebb alkalmazottal, alacsony iskolai végzettségű, anyagi javakkal átlagosan ellátott inaktív, illetve középiskolai végzettségű, vagyoni helyzetét tekintve átlag alatti inaktív.

– *DE*: a háztartás főkeresője szakmunkás, képzetlen munkás, alacsony iskolai végzettségű, hatnál kevesebb alkalmazottat foglalkoztató vállalkozó, mezőgazdasági termelő.

– *NV*: a kérdezett a válaszai alapján (illetve válaszmegtagadásai miatt) nem sorolható be egyik kategóriába sem.

2010 elején egy iparági konszenzus alapján⁴ egységessé vált a rádióhallgatottság mérése, a helyi rádiós kutatást integrálták az országos, addig naplós módszerrel készült felmérésbe. Az országos módszertan – 2000 fő havonta – hibrid kutatássá változott (CATI + CAWI,⁵ az utóbbit panelmintán mérjük), a 18 megyeszékhelyi minta azonban továbbra is csak telefonon készül.

A helyi identitás csatornája (*Igen! Helyi rádió!*)

A bevezetőben már említett helyi rádiós iparági kutatás alapsokasága a Budapesten és Pest megyén kívüli városokban és a megyeszékhelyek agglomerációjához tartozó községekben élő, 18 és 59 év közötti népesség volt. Az adatfelvétel ideje 2009 júliusa, illetve 2009 októbere volt, alkalmazott adatfelvételi módszere a CATI (számítógéppel támogatott telefonos interjú). A mintanagyság megyénként 100 fő, összesen 1800 fő, mely megyénként településtípusonkénti rétegzett minta. A mintavétel során a kutatók megyénkénti és településtípusonkénti kvótákat használtak. Ezután véletlen telefonszám-választás történt. A háztartáson belül a célszemélyt az utolsó születésnap módszerével határozták meg.⁶ Az adatokat utólag a KSH településszintű adatai alapján a lakosság nem, életkor, településtípus és megyék szerinti megoszlása szerint súlyozták.

Az egyes médiatípusok használatának vizsgálata során a kutatás megállapította, hogy a megkérdezettek legmagasabb arányban tévézni szoktak (a válaszadók 80%-a napi, míg 93%-a hetente szokott tévézni), ám a tévézést a rádióhallgatás követi, a válaszadók kétharmada (65%) naponta, míg 80%-uk hetente hallgat rádiót. Az internet térhódítását jelzi, hogy a napilapokat megelőzve a harmadik helyen található, napi szinten 59, míg heti szinten 74% használja ezt a médiumot. A lakótelepülés jellege semmiféle hatással nincs a médiafogyasztás intenzitására, ez alól kivételt képez – némileg – az internet, a megyeszékhelyen és az agglomerációjában élők az átlaghoz képest intenzívebben használják a világhálót, mint az egyéb városokban élők, ami szintén nem meglepő a penetráció alakulását tekintve. Az online szerepe igazolni látszik azokat a külföldi (üz-

leti) modelleket, melyek a rádió és az internet szinergiáján alapulnak. Ez – az adatok alapján –, nemcsak hirdetési szempontból lehet hatékony (erre vonatkozóan számtalan nemzetközi esettanulmány áll rendelkezésre), hanem a tartalom-előállítás, illetve -forgasztás szempontjából is.

Tájékozódás különböző médiumokból – regionális, helyi, városi ügyekben

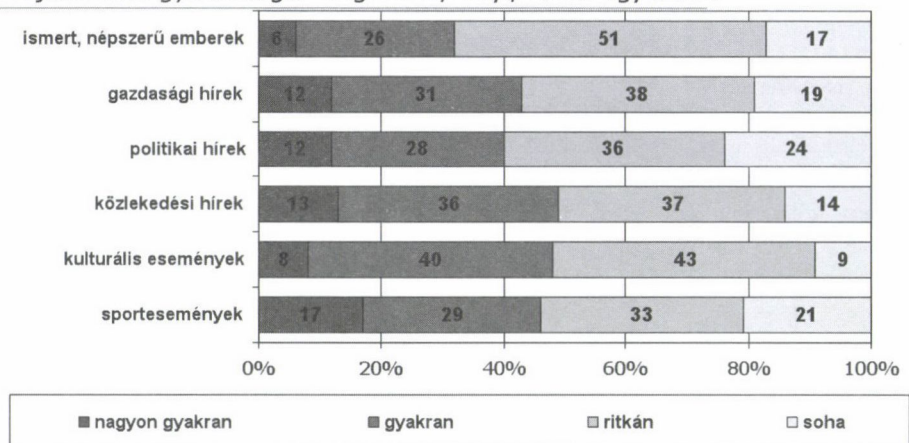
Az információszerzés forrásai meglehetősen változatos képet mutatnak. Országos ügyekben való tájékozódás kapcsán az élen a tévé áll 85%-os említettséggel, de utána meglehetősen „sűrű a mezőny”. A rádió, pontosabban az országos rádiók kerültek a második helyre, ami a rádió mint médiatípus fontosságát is jelzi. Ugyan ez mutatható a lokális médiumok szintjén, ugyanis a helyi televízió mindössze egy százalékponttal előzi meg a helyi rádiókat (34, illetve 33%). Érdekesség, hogy az internethasználat gyakorisága felülmúlja a hagyományos offline sajtó használati intenzitását, viszont az országos ügyekben való tájékozódás esetében a klasszikus sajtó mind országos, mind lokális mutációja megelőzi a lokális és országos weboldalakat. Bár csak közvetetten következtethetünk rá, mégis élhetünk azzal a hipotézissel, hogy az a kérdés, hogy honnan tájékozódik országos ügyekből, afféle normaként vagy rutinként még mindig a „napilapokból” választ váltja ki. Ez annál is inkább elképzelhető, mivel a használat intenzitásában a napilapok elmaradnak a tévétől, rádiótól és az internettől is. Vagyis – valamilyen oknál, okoknál fogva – már kevesebben forgatják a napilapokat, de amikor az az általános kérdés merül fel, hogy mégis honnan tájékozódik valaki országos kérdések esetében, akkor a napilap ugrik be, és kerülhet előkelő pozícióba.

Nem csupán az országos, hanem a lokális hírek is nagyon fontosak: 10 megkérdezettből 6 gyakran vagy nagyon gyakran tájékozódik helyi ügyekről (lásd: *Tájékozódás gyakorisága – regionális, helyi, városi ügyekben* című ábra). A lokális és országos információgyűjtés forrásai jelentősen eltérnek egymástól. Helyi ügyekben a lokális médiatípusok állnak az élen (az országos rádiót és televíziót is megelőzve esetenként): a helyi napilap, a helyi rádió és a helyi tévé.

K3. Milyen gyakran szokott Ön helyi –ről tájékozódni?

Tájékozódás gyakorisága – regionális, helyi, városi ügyekben

Helyi ügyekben a helyi rádió fontosabb a helyi tévével szemben, míg országos ügyekben az országos rádió hátrányban van az országos tévéhez képest. A megyeszékhelyeken, illetve azok vonzáskörzetében a helyi rádió szerepe még inkább felértékelődik, s nagyobb a különbség a helyi rádió és tévé között (teljes minta: 53 vs. 48%; megyeszékhelyen: 63 vs. 54%). A lokális napilapok beágyazódottsága lokális ügyekben sokkal inkább stabilnak látszik, mint az országos lapoké az országos kérdésekben. A korábban már ismertetett jelenség (illetve hipotézis) itt még erősebben jelentkezik, ami nem meglepő, tudva azt, hogy a megyei napilapok példányszáma és olvasottsága az elmúlt években is meglehetősen stabil maradt, szemben az országos közéleti-politikai lapok csökkenésével.

A lokális hírekről való tájékozódás kapcsán a válaszadókat részletesen is megkérdezték arról, hogy a különféle jellegű hírekről, illetve információkról milyen gyakran és melyik csatornán keresztül informálódnak elsősorban. Leggyakrabban a helyi információk közül a közlekedési hírek, kulturális és sportesemények, illetve gazdasági hírek iránt érdeklődnek a válaszadók.

A közlekedési hírek esetén a helyi rádió a legfontosabb információforrás, míg a többi vizsgált kérdéskör (sportesemények, kulturális események, politikai hírek, gazdasági hírek, bulvárhírek) esetében leggyakrabban a lokális napilap végzett az élen, ám legtöbbször ez esetekben is dobogós a rádió. Negyedik helyre csupán a helyi gazdasági és politikai hírek esetén csúszott a helyi rádió: az említett esetekben a helyi televízióval és honlapokkal közel azonos fontosságot tulajdonítanak a rádiónak a megkérdezettek. Összefoglalva tehát: a legfontosabb helyi információforrásnak a helyi napilapok, rádió, tévé és helyi honlapok, portálok számítanak. Az online szerepe igazolni látszik azokat a külföldi (üzleti) modelleket melyek a rádió és az internet szinergiáján alapulnak. Ez – az adatok alapján – nemcsak hirdetési szempontból lehet hatékony (erre vonatkozóan szám-

talán nemzetközi esettanulmány áll rendelkezésre), hanem a tartalom-előállítás, illetve -fogyasztás szempontjából is.

Ismeretes, hogy egy adott médiatípus vagy médium szerepe, hatása és hatékonysága nem írható le kizárólag azzal, hogy mekkora közönséghez tud eljutni. Az elért emberek számossága persze nagyon fontos, de ők csak egy lehetőséget jelentenek, azt a lehetőséget, hogy ők azok, akik akár fogyasztják is az adott médiumot, illetve ha fogyasztják (használják/nézik/hallgatják stb.), akkor kérdés az, hogy milyen módon teszik ezt, hiszen Reach% és Reach% között óriási különbségek lehetnek. Ezt a jelenséget a szakirodalom Involvement vagy Engagement fogalomként ismeri, és csupán az elmúlt évtizedben került az érdeklődés középpontjába. Lényege az, hogy nemcsak az elvi kontaktusesélyt (Reach%) kell vizsgálni, hanem a befogadás módját és jellegét is, hiszen egy szorosabb kapcsolódás a közvetített információk hatását és hatékonyságát is fokozhatja. Ennek megfelelően ilyen jellegű kérdéseket is szerepeltettek a kérdőívben. Vizsgálták az ún. szubjektív fontosságot, vagyis azt, hogy mennyire tördnek a különféle médiatípusok esetében azzal, hogy konkrétan melyik médiumot (tévét, rádiót, lapot, honlapot) választják. A kapott eredmények összhangban vannak a nemzetközi és hazai – ilyen jellegű – vizsgálati eredményekkel. A médiahasználati adatokhoz képest a sorrend és az eredmények eltérőek. Az élen szoros verseny alakult ki a honlapok, a tévé és a rádió között. A teljes mintában a rádió egy százalékponttal előzi meg a tévét és a honlapokat (54% vs. 53-53%). Ez azt jelenti, hogy a rádiót volumenében a tévéhez képest kevesebben használják (hallgatják), illetve az információszerzéssel kapcsolatos direkt kérdésekben kevesebben nevezik meg, mint a többi médiatípust, a rádióhoz, rádiózáshoz való viszony ugyanakkor erős, a rádióban közölt tartalmak és információk befogadása – dacára számtalan közkeletű hiedelemnek – magas fokú.

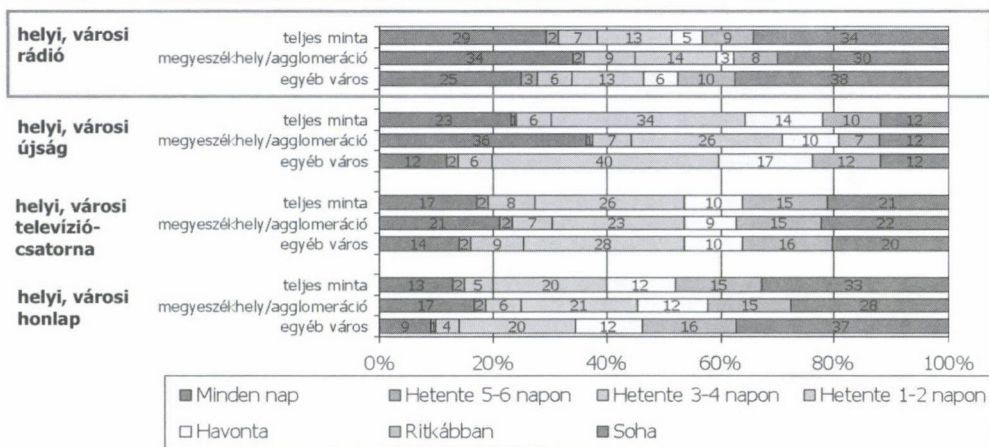
Kapcsolódva az előző kérdéshez, arra is választ kerestek a kutatók, hogy mi, illetve mik a médiahasználat indítékai és okai, milyen hangulatú és célzatú az az állapot, ahogyan az emberek ez egyes médiaeszközöket használják. Hasonlóan az előző kérdéshez, a rádió és a rádiózás sokkal inkább felértékelődik. Kifejezetten erősnek mondható a rádió szórakoztató funkciója, amely a média hármasszögletének (tájékoztatási-tájékoztató, érték- és normahordozó, valamint szórakoztató funkció) egyike. De nem ez, hanem az emocionális, már-már intim érzelmi/pszichológiai dimenziók azok, ahol a rádió igazán „arat”. A rádió megneveztet, segít, hogy jobb kedvem legyen, vigasztal, és különösen abban segít, hogy jó napom legyen. Ebben a kérdésben a rádió minden médiatípust megelőzve az első helyre került 34%-os említettséggel (tévét: 28%). A rádió jelene és jövője is éppen ezen a személyes (társ)pilléren nyugszik, illetve nyugodhat.

Az érzelmi töltet miatt a rádió több lehet, mint pusztán zenegép, ez biztosíthatja létezését az MP3, MP4 és az iPod világában is. Másrészt ismételtén felhívható a figyelem az internetre, illetve az internet + rádió szinergiára. Az internet a rádió vonatkozásában komplementer és nem kiváltó tényező, olyan dimenziókban erős, ami nem a rádió fő profilja. Nyilvánvaló, hogy ez a tény is hozzájárul ahhoz, hogy különösen Nyugat-Európában és az USA-ban számtalan példát látunk már létező, az online + rádió szinergiára épülő modellre.

A vizsgált populációban szinte mindenki (97%) fogyaszt valamilyen helyi média-típust. A legalább heti rendszerességgel valamelyik helyi médiatípust használók aránya szintén magas: 88%. Amennyiben a médiatípusokat naponta választók szerint hasonlít-

Helyi média használatának gyakorisága

juk össze, a helyi, városi rádió áll a rangsor elején: a vizsgált népesség 29%-a használja napi rendszerességgel a lakóhelyén elérhető helyi rádiót. A helyi rádiót e rangsorban a helyi újság (23%), a helyi tévé (17%), majd a helyi honlapok (13%) követik. A megyeszékhelyeken és az azok agglomerációjában élők minden helyi médiatípust gyakrabban használnak, mint a kisebb városokban élők, ami részben magyarázható a nagyobb számú, elérhető helyi médiummal is. Összességében elmondható, hogy a helyi médiumok jelentős szerepet töltenek be a vidéki városlakók, különös tekintettel a megyeszékhelyeken élők életében. A helyi, városi rádió fogyasztása kissé polarizált képet mutat. A népesség harmada lojális hallgatónak számít. Ők minden nap a kedvenc helyi adójukra kapcsolnak. Egy másik harmad több-kevesebb rendszerességgel hallgat helyi adót. A harmadik harmad viszont soha nem hallgatja.

A helyi médiumokat intenzívebben használók demográfiai jellemzői kissé eltérnek a teljes vizsgált populációtól. A vizsgálat során a teljes mintát hasonlították össze azokkal, akik hetente legalább 3-4 alkalommal használják az adott médiatípust. Nagyobb arányban találhatók férfiak (58%) a helyi honlapokra látogatók körében, mint a teljes mintában (49%). A többi médium tekintetében a nézők, hallgatók, olvasók nemek szerinti megoszlása nem tér el. A kormegoszlást vizsgálva azt látjuk, hogy nagyobb a fiatalok (18–29 évesek) aránya a helyi honlapokat látogatók körében, az idősek pedig nagyobb arányban képviseltetik magukat a helyi tévé nézői és a helyi újság olvasói körében. A helyi rádió hallgatóinak kormegoszlása hasonló a vizsgált populációéhoz. A legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlás azt mutatja, hogy a helyi honlapok látogatói körében a legmagasabb az érettségizettek aránya, a legalacsonyabb pedig a helyi tévé nézői körében. A helyi médiafogyasztás és a demográfiai jellemzők kapcsolatát vizsgálva azt találták,

hogy a helyi rádióknak kiegyensúlyozott a hallgatóik nem, kor és iskolai végzettség szerinti megoszlása. Ez azt jelenti, hogy amellet, hogy helyi jellegükből adódóan lehetőséget nyújtanak a célcsoport területspecifikus elérésére, egyéb jellemzők tekintetében tömeg-médiumok, a teljes népességhez szólnak.

A kutatás keretében vizsgálták a helyi rádió szubjektív, hétköznapiak során betöltött szerepét, és e tekintetben összehasonlították a többi helyi médiatípussal. Az eredmények azt mutatják, hogy a helyi televízióhoz és sajtóhoz jellemzően jobban kötődnek az emberek, mint a helyi rádióhoz és internetes oldalakhoz. E médiatípusoknak erősebb a napirendet alakító hatása: a legtöbben a helyi tévében, újságban látottakról, olvasottakról beszélnek környezetükkel. A helyi tévé és sajtó előnye összefügg a nagyobb arányú fogyasztásukkal. Korábban láthattuk, hogy a vizsgált népesség kb. harmada soha nem hallgat helyi rádiót, míg az említett két versenytárs médiatípust teljesen elkerülők aránya alacsonyabb. A helyi rádió egy tényező tekintetében előzi meg a többi helyi médiatípust, ez pedig a személyesség: a legtöbb válaszadó a helyi rádióra tartja jellemzőnek az állítást, miszerint olyan, mintha a barátja lenne. Az, hogy a médium társ, a lokalitás mellett talán abból is adódik, hogy sokan hallgatnak rádiót egyedül az autóban vagy munka közben. E személyesség pedig erősítheti a bizalmat, a médium meggyőző erejét.

A helyi és országos rádiók közös előnye az emberek szemében a médium aktualitása. Ez a rádiózás versenyelőnyéből, a gyors reagálásból, műsorkészítésből származik. A helyi rádiók az országos kereskedelmi rádiókkal szemben személyességükkel és egyediségükkel tűnnek ki. A megyeszékhelyeken és azok agglomerációjában élők pozitívabban viszonyulnak a helyi rádiókhoz: hitelesebbnek, megbízhatóbbnak tartják, mint az országos rádiókat, illetve a műsorvezetőket és a műsorstruktúrát közelebbinek érzik maguk-

Médiatípusok jellemzői (teljes minta)

	TV	rádió	napilap	hetilap/ magazin	internet	egyik sem
megnevezett	61	35	15	15	27	11
segít kikapcsolódni	61	36	17	19	38	7
segít elütni az időt	55	29	20	21	45	9
fokozza/növeli a tudásomat	42	19	24	25	57	9
szórakoztat	64	41	15	18	37	5
javítja a kedvem/pozitívvá tesz	41	35	10	10	26	21
segít megérteni a körülöttem lévő világot	52	23	25	20	46	13
vigasztal	23	15	5	6	13	53
segít, hogy jó napom legyen	28	36	12	10	24	28
olyan információkat ad, amiket megoszthatok a barátaimmal	53	33	28	26	54	7
segít megoldani a problémáimat	12	8	8	7	38	47

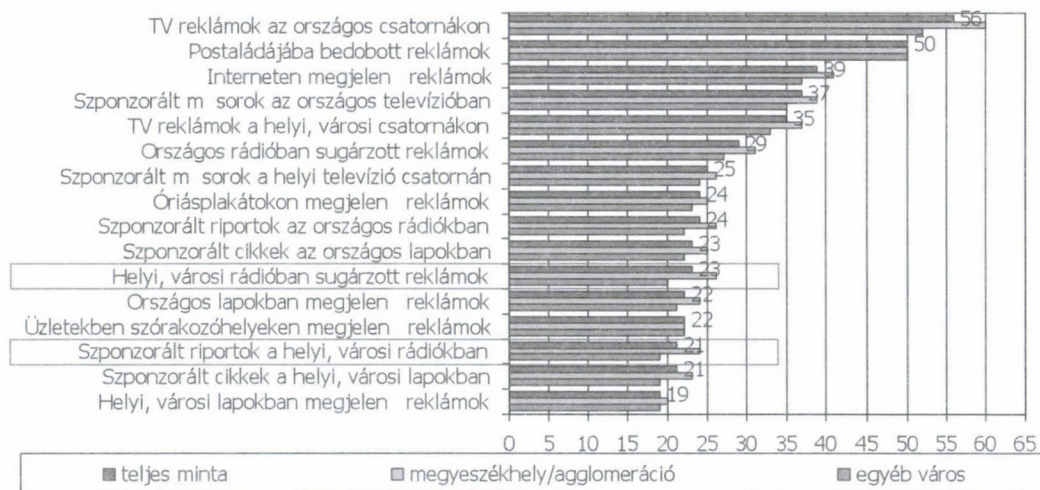
hoz. A válaszadók 45%-a nevezett meg kedvenc műsorvezetőt. E kedvenceket aszerint vizsgálták, hogy helyi vagy országos adók hangjai-e. Korábban láthattuk, hogy a helyi rádiók fő előnye a személyesség, egyediség. E személyesség ellenére kevésbé képesek helyi sztárműsorvezetőket felépíteni. Az országos kereskedelmi rádiók (televízióban is szereplő) személyiségei kedveltebbek a vizsgált célcsoport körében is. A megyeszékhelyeken és azok agglomerációjában élők nagyobb arányban említettek helyi rádióban szereplő műsorvezetőt.

A helyi médiumok fontos szerepet töltenek a települések kulturális és közéletében, hiszen tájékoztatnak az aktuális és a polgárokat közvetlenül érintő eseményekről, rendezvényekről. A helyi rádiót hallgató, vidéki, 18–59 éves városlakók (és a megyeszékhelyek agglomerációjában élők) kétharmada (69%-a) vett már részt olyan rendezvényen, eseményen, melyről a helyi, városi rádióból értesült. 22%-uk pedig arról számolt be, hogy rendszeresen vesz részt ilyen eseményeken.

Leggyakrabban helyi kulturális eseményt látogattak a válaszadók helyi rádió felhívása alapján, a valamilyen rendezvényen részt vevők 89%-a vett részt helyi kulturális eseményen. Ezt követik a helyi sportesemények (63%). A helyi rádiók nem csupán a helyi rendezvényekre hívják fel sikeresen hallgatóik figyelmét, országos kulturális eseményekre a valamilyen rendezvényen résztvevők 52%-a látogatott el a helyi rádiók ajánlása alapján. Helyi politikai eseményre a valamilyen rendezvényen részt vevők 23%-a látogatott el, országosra pedig 13%-uk. Ezen arányok a politika általában magas elutasíthatósága mellett elég jelentősnek mondhatók. Összességében elmondhatjuk, hogy a helyi rádiók sikeresen tudják felhívni a figyelmet a helyi kulturális, sport- és politikai eseményekre, ezzel pezsdítően hatnak a helyi kulturális és közéletre.

Reklámok zavaró hatása (azon válaszadók aránya, akiket zavar az adott hirdetéstípus, százalék)

A túlzott reklámzaj, a zavaró, túlságosan tolakodó reklám ellenállást vált ki a befogadóban, ezzel elértékteleníti a médium reklámfelületét. Ezért a kutatás során rákérdeztünk különböző reklámtípusok zavaró hatására, melynek eredményeit az utolsó ábra mutatja be, és amelyből a következő tanulságok vonhatók le:

- A leginkább tolakodónak ítélt reklámok az országos televíziókban megjelenő reklámok és a kénytelen reklámlevelek.

- A helyi médiumokban megjelenő reklámokat a média típusától függetlenül kevésbé tartják az emberek tolakodónak.

- A szponzorált interjúk jellemzően kevésbé zavaróak (médiatípustól függetlenül), mint a direkt reklámok, hirdetések.

- A helyi rádiókban megjelenő reklámok, illetve szponzorált interjúk a kevésbé zavaró hirdetési formák közé tartoznak. Ez növeli a médium értékét, hiszen a kevésbé zavaró reklám egyben kevesebb tényleges vagy „szellemi” elkapcsolást is jelent.

JEGYZETEK

¹ CATI: computer aided/assisted telephone interview, vagyis számítógép által támogatott telefonos interjú.

² ESOMAR: Vélemény- és Marketingkutatók Világszövetsége (World Association of Opinion and Marketing Research Professionals). A szövetséget 1984-ben alapították European Society for Opinion and Marketing Research néven. Ma már közel 5000 tagot számlál, több mint 100 országban.

³ Az A és B státuskategória a médiatervezésben megszokott módon egy változóban kerül megjelenítésre.

⁴ A konszenzushoz nagyban hozzájárult a két új országos rádiós szereplő, a Class FM és a Neo FM piacra lépése.

⁵ CAWI: computer aided/assisted web interview, vagyis számítógép által támogatott online interjú.

⁶ Eszerint az adott háztartásban azt a személyt kérték a telefonhoz, akinek az interjú időpontjától visszafelé számítva a legközelebb van a születésnapja.

IRODALOM

Borsos Bálint (2001): Rádiózzunk?! Országos érték – lokális mérték. A helyi rádiók működési és túlélési lehetőségei. In: Csermely Ákos (szerk.): *A média jövője. Nem mind illik, ami szabad...* Budapest, Média Hungária Könyvek 3.

Darvas Péter – Reinhardt Veronika – Kovács Tímea – Papp Csaba – Pápai Mónika (2004): *Médiakutatói fogalomtár*. Budapest, Szonda Ipsos.

Fischer György (2001): *Hihetünk-e a közvélemény-kutatásoknak?* Budapest, Bagolyvár.

Gálik Mihály (2003): *Médiagazdaságtan*. Budapest, Aula.

Hellack, Gorg (1996): *Presse, Hörfunk und Fernsehen in der Bundesrepublik Deutschland*. Bonn, Inter Nationes.

Heszler Róbert (2004): Helyi hangok. In: *Figyelő*, 2004/7.

Incze Kinga (szerk.): *Rádiós Évkönyv 2004*. Budapest, Danubius Sales House.

Keller, Eugen von – Pfänder, Gabriella – Wunderle, Gernot (1994): *Erfolgreiche Medienmacher in Europa*. Wien, Ueberreuter.

- Kiefer, Marie-Luise (1997): Das Publikum als Kunde. In: Ricky Matejka (red.): *Was Sie über Rundfunk wissen sollten*. Berlin, Vistas.
- Mészáros Zoltán (1999): Rádiózni (egy) helyben. In: Cseh Gabriella (szerk.): *Magyarország Médiakönyve 1999*. Budapest, Enamiké.
- Neumann Bechsteinm, Wolfgang (1997): Was wir über Hörer und Zuschauer wissen. In: Ricky Matejka (red.): *Was Sie über Rundfunk wissen sollten*. Berlin, Vistas.
- Pikó András – Wisinger István – Zöldi László (2007): *Általános médiaismeret*. Budapest–Pécs, Dialóg–Campus
- Pratkanis, A. R. – Aronson, E (1992): *Rábeszélőgép*. Budapest, Ab Ovo.
- Soha Krisztián – R. Nagy András (2002): Fejlődéstörténet. A helyi rádiós piac története és jelenlegi helyzete. In: *Kreatív*, XI. évfolyam, 7–8. szám. Budapest, Sanoma.
- Sullivan, Tim – Dutton, Brian – Rayner, Philip (2002): *Médiaismeret*. Budapest, Korona.
- Szigeti Péter: Hangverseny. Új szereplő a helyi rádiók értékesítési piacán. In: *Kreatív*, XIII. évfolyam, 3. szám Budapest, Sanoma.
- Szombati Béla (2004): Városok, rádiók. In: *Rádiós Évkönyv 2004*. Budapest, DSH.
- Tüske Ferenc (2000): Hullámtér, avagy a magyar kereskedelmi rádiózás kialakulásának története. *Puskás Hirmondó*. Szeged, Matáv.
- Weiß, Ralph (1993): Das Radio als Forum der Alltagskultur. Anschauliche Praxisformen in der Radio-Unterhaltung. *Rundfunk und Fernsehen*, 1993/2. Hamburg, Nomos.

VÁLASZTÁSOK

Julesz Máté

KÖRNYEZETVÉDELEM A PÁRTOK KOMMUNIKÁCIÓJÁBAN

Környezetvédelmi fordulat, avagy a programok csatája

A 2010. évi országgyűlési választási kampányban minden eddiginél nagyobb hangsúlyt kapott a környezetvédelem. A Lehet Más a Politika (LMP) aránylag sikeresnek, a vártnál sikeresebbnek mutakozó eredménye azonban csak kisebb részt köszönhető a párt zöldirányultságának. A Lehet Más a Politika az Európai Zöldpárthoz közeledik, ami azt is jelenti, hogy a következő európai parlamenti választáson egy vagy két képviselőjük lehet, hogy beülhet az Európai Parlamentbe. Ha így alakulna – amire van esélyük –, akkor nyilvánvaló, hogy melyik EP-frakcióba ülnének. Az Európai Zöldpárt előretörését hozta a 2009-es európai parlamenti választás. Nőtt a *European Greens – European Free Alliance* frakció létszáma, és jelenleg a negyedik legnépesebb frakciót alkotják.

Az Európai Zöldpártot egyes országok környezetvédő pártjai alkotják. Az igazi áttörés az volna, ha egy európai zöldpárt – akár ezen, akár más elnevezés alatt – természetes személyiségű tagokat is befogadna. Így nemcsak közvetve, *organisatio organisationum*-ként, de akár közvetlenül természetes és/vagy jogi személyek szervezeteként működhetne a zöldpártiság EU-s szinten. A nemzeti zöldpártok kooperációja is hasznos, de egy országhatárokon átívelő tagságból összeforrott környezetvédelmi párt esetében nem mindig előnyös, ha a természetes személyek mint párttagok háttérbe szorulnak a pártszövetségi érdekek ütköztetésekor.

A civilekből lett professzionális politikusok nemcsak az LMP-ben mutatkoztak, de az LMP esetében különösen fontos, hogy civil szerveződésekben nőtték ki magukat parlamenti politikai párttá. A többi pártnak is van pártalapítványa (németesen *politische Stiftung*, azaz politikai alapítványa), de az LMP esetében ez hatványozottan jelentkezik. A röviden csak párttörvényként aposztrofált 1989. évi XXXIII. törvény 9/A. §-a értelmében a párt a politikai kultúra fejlesztése érdekében tudományos, ismeretterjesztő, kutatási és oktatási tevékenység folytatása céljából költségvetési támogatásra jogosult alapítványt hozhat létre.

Az LMP 2010-es országgyűlési választási programjában olvasható: „Egy ökológiai pártnak nem lehet más célja, mint hogy túllépjünk azon a szemléleten, amely a gazdasági növekedést kritika és feltételek nélküli öncélnak tekinti. (...) Szerintünk a jó kormányzás a gazdaságot nem célnak tekinti, hanem eszköznek arra, hogy az erőforrások fenn-

tartható, tehát korlátozott használatából ne csupán az elfogyasztható javak mennyiségén múló társadalmi jólét maximumát hozzuk ki.” A 2010-es országgyűlési választáson nem csak az LMP vett részt zöldelemeket is tartalmazó programmal. Az MSZP programjában olvassuk: „A gazdaságot az előző világválság után dinamizáló *New Deal* után most egy másik, *Zöld New Deal* igényével lépünk fel.”

Az MSZP és korábban az SZDSZ is fellépett a környezetvédelmet érintő releváns ügyekben. Magyarország Fodor Gábor zöldminisztersége idején élt az Európai Bizottsághoz fordulás lehetőségével, amikor szomszédaink környezeti veszélyhelyzetet idéztek elő. A konzervatív pártok szintén éltek a környezetvédelem nyújtotta népszerűség lehetőségével. Igaz, a választás után kialakult helyzetben a környezetvédelemért felelős miniszternek az Európai Unióban a tagállamok számára kötelezően előírt tisztsége szimbolikus lett. Szervezetileg egy államtitkár irányítja a környezetvédelmet. Jelképesen van jelentősége annak, hogy a konzervatívok alsóbb szintre sorolták a zöldkérdéseket, a valóságban azonban nyilván csak szervezetalkítási kérdésről van szó. A környezetvédelemért politikai értelemben felelős miniszter továbbra is van, de ehhez a miniszterhez több más terület is tartozik, ami viszont nem mond ellent az EU-s szabálynak.

A Fidesz programjában – többek közt – ez áll: „A 21. században a világ visszatér az emberiség alapjaihoz: újból a termőföld, a víz, az élelem, az energia lesz a fontos. Furcsa dolog, de mi magyarok éppen annak vagyunk bővében, ami a 21. században a világ sok helyén szűk keresztmetszetté válik.”

Mások és mégis ugyanazok

A belga *Ecolo* párt vagy az osztrák *Die Grünen – Die Grüne Alternative* párt, valamint több más európai zöldpárt viharos múltja is hasonlít az LMP történetéhez. Legalábbis annyiban, hogy ők is civil szerveződésből emelkedtek ki. Az osztrák zöldeknek például 1978-ban sikerült megakadályozniuk egy nukleáris létesítmény üzembe helyezését.

Számos próbálkozás után, mint amilyen volt az *Amis de la Terre*, azaz *A Föld Barátai* 1976-os bemutatkozása a helyi önkormányzati választáson, 1980-ban megalapították az *Ecolo* pártot. Az *Ecolónak* 1999-ig kellett várnia a valódi választási sikerre. Innentől azonban több-kevesebb képviselővel, de folyamatosan jelen voltak a belga politikai életben. Az osztrák zöldek 1986-ban tudtak bekerülni az ausztriai parlamentbe.

Vannak persze olyan európai zöldek is, mint a hollandiai *GroenLinks*. A *GroenLinks* baloldali – de holland értelemben véve baloldali –, valamint egyéb pacifista és jogvédő pártokból alakult 1989-ben. Ők is, akárcsak a fent említett osztrák zöldek, a német zöldek vagy a svéd *Miljöpartiet*, továbbá más környezetvédők, civil fázisukban elsősorban a nukleáris energia veszélyeire hívták fel a figyelmet. Kezdetben ez volt az egyik leglényegesebb kapcsolódási pont a zöldek között. 2007-ben a *GroenLinks* egyik alsóházi tagja lemondani kényszerült, mert gyújtogatással és kényszerítéssel vádolták meg. A vád szerint még zöldaktivistaként követte el tettét. A párttá szelődött hollandiai zöldek körébe csak az kerülhet be, aki korábban már bizonyította elkötelezettségét. Ugyanakkor a jogsértő magatartás szalonképtelenné is teheti egy korábbi aktivistából lett politikus karrierét. Ma ez a párt is ott ül az Európai Parlament zöldpárti frakciójában. A svéd *Miljöpartiet* 1981-ben alakult meg mint párt. Azt követően, hogy 1980-ban

egy népszavazás alkalmával a nukleáris energia használata ellen indítottak mozgalmat. 1988-ban bekerültek a svéd parlamentbe, ahonnan a következő választáson kiestek ugyan, de 1994-ben ismét bejutottak.

A németországi zöldek a nyugatnémet területen a múlt század 70-es éveiben nemcsak a nukleáris energia, de az egyéb környezetterhelések veszélyeit is enumerálták, valamint ellenezték a NATO katonai tevékenységét. A pacifizmus és a hozzá ezer szállal kötődő zöldmozgalom voltaképp a woodstocki USA-ból (1969) terjedt át Európába, majd onnan vissza, és újra át az Atlanti-óceánon túlra. 1993-ban a németországi zöldek összeolvadtak a *Bündnis 90*-nel, és ma együtt ülnek az EU parlamentjében mint *Bündnis 90/Die Grünen*.

Lehetőségek

Ma, több mint három évtizeddel az első környezetvédelmi törvényünk és több mint hét évtizeddel az első természetvédelmi törvényünk elfogadása után, a zöldügyeknek még mindig nincs igazán fajsúlyos képviselőjük az Országgyűlésben. A 2010-es választás előtt a klasszikus nagypártok és az összezsugorodott hagyományos nagypártok irányították a környezetvédelmet. És nem csak állami szinten: ezen pártokhoz kapcsolódott a társadalmi szintű zöldfellépések szervezése (többnyire). Ma, a 2010-es országgyűlési választás után az LMP 7,48%-kal a legkisebb létszámú frakciót alakíthatja meg a magyar parlamentben. A parlamenti számtan alapján az összes képviselői mandátum kevesebb mint 5%-át mondhatják magukénak. Céljuk a Fenntartható Fejlődés Bizottsága és a Fogyasztóvédelmi Bizottság elnöki székének megszerzése. Az utóbbi terület jogtörténetileg szorosan kötődik a környezetvédelemhez. A parlamenti erőviszonyok szerint azonban be kell érniük a Fenntartható Fejlődés Bizottságának elnöki székével.

Az LMP-nek 383 ezer szavazóval nincs akkora tömegbázisa, kevesebb mint 20 képviselővel nincs olyan parlamenti reprezentáltsága, hogy akár egy országgyűlési alelnöki poszthoz juthasson. Önmagában köztársasági elnököt sem jelölhet, ami ugyan szimbolikus kérdés, mégis releváns a hazai közéletben. Alkotmányunk 29/B. §-ának (1) bekezdése szerint a köztársasági elnöki jelölés érvényességéhez az Országgyűlés legalább 50 tagjának ajánlása szükséges. A házszabály (a 46/1994. [IX. 30.] OGY határozat) átalakításával az LMP erősen marginalizálódhat a parlamentben, ami azt jelenti, hogy választói egy része is lemorzsolódhat, hiszen a legkisebb pártok eddig is tendenciózusan kiszorultak a lényeges politikai küzdelmekből.

A más országokban királycsináló zöldek Magyarországon megtűrt szerepbe kényszerülhetnek. Ennek azonban lehet ésszerű oka is. A környezetvédő lakosság és a zöldcivilszervezetek megszokták, hogy érdekeiket a hagyományos nagypártok képviseljék. Mivel az elmúlt húsz évben szép számmal akadtak magukat zöldnek nevező, de ténylegesen egyáltalán nem környezetvédelmi irányultságú aprópártok, a lakosságban jogos gyanakvás él a magukat tisztán zöldnek nevező pártformációkkal szemben. Azaz inkább bízzák a környezetvédelmet a nagypártok szakértőire, mint olyan szervezetre, amelyről vajmi keveset lehet tudni. Az LMP sikere valahol itt kereshető. Ők ugyanis nem csupán a környezetvédelemmel kampányoltak. A megszokottól eltérő, performance-szerű kampányt folytattak, melyben a környezetvédelem mindvégig kissé a háttérben maradt.

A hangsúlyt a tisztességes politizálás lehetőségére helyezték, és – nagyobb botrányok, lelepleződések nélkül – sikerült is hozzájutniuk a médiában őket jog szerint megillető és az őket megilletőnél nagyobb nyilvánosságához. A választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény 93. § (1) bekezdése szerint az országos közszolgálati műsorszolgáltatók az országos listát állító jelölő szervezetek, a körzeti közszolgálati műsorszolgáltatók a vételkörzetükben területi listát állító jelölő szervezetek, a helyi közszolgálati műsorszolgáltatók a vételkörzetükben induló egyéni választókerületi jelöltek politikai hirdetéseit a szavazást megelőző 18. naptól legkésőbb a szavazást megelőző 3. napig legalább egyszer ingyenesen közlik. A (2) bekezdés értelmében a választási kampány utolsó napján az (1) bekezdésben megjelölt műsorszolgáltatók az (1) bekezdésben írtak szerint ingyenesen közlést tesznek a jelölő szervezetek, illetve jelöltek által készített politikai hirdetést. (Vö. a rádiózásról és televíziózásról szóló 1996. évi I. törvény 11. § (1) bekezdésével, továbbá a választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény 44. § (1) bekezdésével: „A kampányidőszakban a műsorszolgáltatók a jelölő szervezetek, illetve a jelöltek számára azonos feltételekkel tehetnek közzé politikai hirdetést. A politikai hirdetéshez véleményt, értékelő magyarázatot fűzni tilos.”)

Az LMP sikerének kulcsa a nyilvánosság elérése és megnyerése. Ez még kormányzashoz nem lett volna elegendő, de ha a parlamenti és egyéb közéleti vitákban kellő aktivitást mutatnak, egy következő választás alkalmával eldőlhet a sorsuk: jobbra vagy balra húzódnak, ill esetleg megszerzik a mérleg nyelvének szerepét.

Annyi bizonyos, hogy eddigi megnyilatkozásaik alapján és valós szándékaik szerint zöldpárttól, de egyértelműen jobbközépre húzó párttól van szó. A konzervatívok és a szocialisták, valamint az Európában immár hagyományosnak számító szélsőjobb mellett egy következő választáson legyengülő konzervatív pártszövetséget a zöldek kormányközébe juttathatnak. Így a konzervatívok két cikluson át tartó kormányzását is biztosítani lehet. Az LMP határozottan elzárkózott a szocialista szavazóktól, ami viszont azt jelenti, hogy 2014-ben a baloldal választási győzelméhez áttörő szocialista sikerre vagy legalábbis súlyosan negatív jobboldali négy évre volna szükség.

A németországi zöldek 1998 és 2002, majd 2002 és 2005 között a német Szociáldemokrata Párttal (SPD) együtt kormányoztak. A zöldek határozottan a mérleg nyelve kívánnak lenni. Ezt jelzi, hogy a baloldallal kötött koalíció nem akadályozta meg őket abban, hogy 2008-ban Hamburgban a német Kereszténydemokrata Unióval (CDU) lépjenek szövetségbe.

A svéd *Miljöpartiet* a szociáldemokratákkal és a liberálisokkal is együttműködik. Az előbbiekkal a parlamentben, az utóbbiakkal municipális szinten. Az eltérő politikai irányok nem riasztják vissza a zöldpolitikásokat attól, hogy jelenlétüket a napi politikában akár úgy is biztosítsák, hogy a parlamentben például balra szavaznak, míg a helyi önkormányzatokban esetleg jobbra. A 2009. évi európai parlamenti választáson a svéd zöldpárt 11%-ot kapott, s ezzel két képviselőt küldhet az EP-be. A svéd *Miljöpartiet* is hosszú évekig a parlamentbe jutás küszöbe környékén mozgott, de mára a harmadik legerősebb politikai pártként számolnak vele.

A belgiumi *Ecolo* párt számos koalíciós alkuba is belement, hogy programjából minél többet valósíthasson meg. Az osztrák zöldek is tárgyaltak az ÖVP-vel (*Österreichische Volkspartei*) a 2002-es parlamenti választás után, bár ebből nem lett megegyezés. Később, a 2006-os parlamenti választás után sem zárkóztak volna el a koalíciókötéstől,

igaz, ekkor sem nyílt rá alkalmuk. Ez a lehetőség jelenleg, a kezdő parlamenti pártnak számító LMP számára elvtelen opportunizmus volna. Legalábbis vezetőik így nyilatkoznak az írott és az elektronikus médiában. Sorsuk végül az *Ecolo* vagy a *Miljöpartiet* sorához lesz hasonló. Idővel ők is politikai alkura kényszerülhetnek. Addig viszont még növelniük kell szavazótáborukat, de legalábbis nem veszíthetnek az elért bő 7%-ból. Ez a 7% egy kezdő parlamenti zöldpárt esetében egyáltalán nem alacsony. Legalábbis európai összehasonlításban igen erős parlamenti kezdésről beszélhetünk. A legtöbb „nyugati” zöldpárt ugyan jóval rövidebb „civil szervezeti” szakaszt élt meg, de parlamenti kezdésük is – talán éppen ennél az oknál fogva – halványabban sikerült, mint a magyarországi környezetvédő pártnak.

2009 és 2010 között az LMP megötszörözte szavazói számát, de ez – ahogy ez más, szűkebb érdekeket megjelenítő párt vagy pártok esetén is várható – nem fog exponenciálisan növekedni. Mindkét új, magyarországi parlamenti erő szavazóbázisa várhatóan némi csökkenést mutat majd. Annak, hogy a helyi önkormányzati választáson szükséges 4% alá süllyedjenek, kevés a valószínűsége. (Vö. a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról szóló 1990. évi LXIV. törvény 46. § (6) bekezdésével, 46/A. § (3) bekezdésével.)

A centrumból a szélre (?)

A *The Economist* a 2010. május 15-i számában arról számol be, hogy az USA-ban John Kerry demokrata szenátor, Lindsey Graham republikánus és Joe Lieberman független szenátor közösen kívánnak betervezni egy törvényjavaslatot a szenátus elé. (*The Economist*, 2010: The Climate-Change Bill. Once More unto the Breach. Volume 395, Number 8682, May 15th, 49) Az *American Power Act* kapcsán a három, különböző pártállású szenátor összefogni készül egy zöldebb, ugyanakkor olcsóbb honi gazdálkodás érdekében. A közelmúltbeli olajfűtőtorony-balesetet kivételesnek tekintik, és még inkább az Egyesült Államok saját olajkészleteinek kitermelésére kívánnak ösztönözni. Az emissziókereskedelemből befolyó összegből pedig jelentősen csökkentenék a lakosság áramszámláit. Számos konstruktív javaslatot foglaltak a készülő jogi normába, melyek részben demokrata, részben republikánus érdekeket is kielégítenének. A széles körű együttműködés nem ismeretlen fogalom. Legalábbis a valódi, politikai értelemben vett Nyugaton – és nem csak az USA-ban – a környezetvédelem gyakran hozza közel egymáshoz a korábbi ellenfeleket.

Az osztrák eset szolgálhat tanulsággal is a hazai zöldpártnak. Az ÖVP (*Österreichische Volkspartei*) és az SPÖ (*Sozialdemokratische Partei Österreichs*) többször is összezárt a zöldek előtt, és nagykoalícióra lépett egymással. Ennek az elméleti lehetőségét Magyarországon sem lehet teljesen elfelejteni, de a honi politika jelenlegi arculata nem mutatja valószínűnek egy következő országgyűlési választás alkalmával például az MSZP és a Fidesz koalícióalakítását. A hazai zöldeknek ebből a szempontból mindenképp több esélyük van, hogy kormányra jussanak. Egy kisebb létszámú Országgyűlésben a zöldpárt – az osztrák esethez hasonlóan – a harmadik helyre is feljöhet. A hazai viszonyoknak megfelelően ekkor egy nagykoalíció „veszélye” nem fenyegetné lehetséges kormányzati alkupozíciójukat.

Az LMP esetleges megszűnése vagy képviselet nélkül maradása mindössze annyit jelentene, hogy a hazai társadalom nem tart igényt a zöldradikalizmusra. Még annak az LMP által megjelenített visszafogott, extrémításoktól mentes változatára sem. A környezetvédelem semmiképp sem maradna ki a magyar közéletből: legfeljebb más súllyal vagy más móddal lenne jelen.

Nagyobb veszély volna a zöldpolitikára nézve, ha a hazai szélsőjobb az Európai Parlament egy szélsőségesnek tekintett, de környezetvédelemmel is politizáló frakciójába kerülne, feladva eddigi függetlenségét. A *European United Left – Nordic Green Left* nyilván nem fogadná be a Jobbikot, de a *Europe of Freedom and Democracy* már lehet, hogy igen. A szélsőjobbos zöldpolitizálás megizmosodása esetén a magyarországi zöldpárti politizálás erősen veszíthetne a súlyából, és hosszú időre kikerülhetne a politikai paletta erősebb színei közül. A Jobbik 2010-es parlamenti választási programjában egyebek mellett ez a kijelentés is szerepelt: „Felállítjuk a környezetörtséget, mely környezet-, természet- és állatvédelmi feladatokat lát el” (vö. BH 2010/126).

Post bellum frigidum

A környezetvédelem növekvő gyakorlati realitása mára nélkülözhetetlenné tette, hogy minden párt foglalkozzon a fenntartható fejlődés, a fenntartható környezethasználat és a fenntartható fogyasztás megvalósításával. Néhány évtizeddel ezelőtt, az 1970-es években robbant be a köztudatba a környezetvédelem, és egy bő fél évtized alatt eljutott az USA-tól Magyarorszáig, sőt keletebbre is. A politikai szembenállás, a hidegháború nemcsak hogy nem gátolta a zöldeszmék terjedését, de a zöldgondolat végül is – más faktorok mellett – a hidegháború ellen hatott. Az atomkatasztrófától való félelem és más, környezeti tragédiák lehetősége közelebb hozta egymáshoz a Rosenberg házaspárt kivégző Egyesült Államokat és a házaspárt felhasználó Szovjetuniót. Igaz, hogy sokan azóta újabb hidegháborúról beszélnek, de a valóságban a Kelet és a Nyugat már messze eltávolodott attól, amikor egymás környezetének és egészségének rombolásával tartotta egymást sakkban a két pólus.

A Kelet és Nyugat közti patthelyzet – azaz a továbblépés lehetetlensége – azt eredményezi, hogy a korábban lokális érdekű politizálásnak számító környezetvédelem, valamint más, hasonló relevanciával bíró szabályozási területek – mint például a fogyasztóvédelem, a kulturális jogok stb. – internacionalizálódnak. Ez azt jelenti, hogy a „kispolitika” tárgyköre nemzetközi dimenziót nyer, és az állam-állam, valamint a társadalom-társadalom relációkban például a környezetvédelem ügye szabadon áramolhat, országhatároktól némiképp függetlenül.

Az alulról építkező környezetvédelem így viszonylag rövid idő alatt homogén szabályozási anyaghoz juthat. Tehát a minden más tekintetben – politikai berendezkedés, gazdasági fejlettség stb. – egymástól távol álló országok éppen a környezetvédelem révén közeledhetnek. A zöldeszmék terjedéséhez is idő kell, de ha egyszer táptalajra találnak, átírhatják egy Kína, India vagy Brazília nagyságú ország normáit és hétköznapijait.

A környezetvédelem terén szerte a világban a civil szférából formálódtak, emelkedtek ki politikai pártok. Ezen formációk részben megőrizték civil hagyományaikat, részben pedig beolvadtak a pártok rendszerébe. Az utóbbi annyit tesz, hogy a konzervatívok,

a szocialisták és a liberálisok mellett negyedik erőként szerepelnek, jobbra megelőzve a szélsőségeket. Magyarországon a szélsőjobb előbb végzett az LMP-nél, igaz, ez valamelyest kivételesnek is nevezhető választás volt. A 2010-es országgyűlési választás a jobboldal túlnyomó előretörését ígerte. A Lehet Más a Politika pedig nemcsak zöldpárt, de a hazai liberális politizálás funkcióját is betölteni látszik. A hazai parlamenti zöldek csak kisebb részben ülnek az LMP frakciójában. Az MSZP és a Fidesz környezetvédelmi szakpolitikusi számban, arányban, hatalmi és politikai súly dolgában megelőzik a magát zöldnek nevező új parlamenti csoportot.

A kínai, az indiai és a brazilai zöld-civilmozgalmak nem pusztán radikális arcukat mutatják, de forradalmi jelleget is öltenek. A helyi zöldforradalmárok azonban élesen szemben állnak a vezető erők környezetvédelmi céljaival és szándékaival. A Nyugatnak nem az anarchista kínai, indiai vagy brazilai zöldekkel célszerű kapcsolatot fenntartani, hanem a tenni képes állammal és a társadalom mérsékelt, de a környezetéért tenni akaró tagjaival.

A nyugati típusú környezetvédelem csak forradalmi megoldásokkal vezethető be a feltörekvő, de alacsony életszínvonalú országokban. Ez a forradalom azonban békés, aránylag gyors és vértelen kell, hogy legyen. Megfelelő nyugati pénzinjekcióval és tudástranszferrel a környezetvédelemben érintett szegény óriások is rácsatlakozhatnak a globális környezetvédelemre, és lokális környezetvédelmüket is a haladó államok szintjére fejleszthetik. Naivitás volna azt gondolni, hogy pusztán pénzzel be lehet juttatni a zöldgondolatot például az indiai politikai rezsimbe. A szakértelem is elengedhetetlen hozzá, továbbá az életszínvonal emelkedése, a nemzetközi migráció megállítása vagy legalábbis elfogadható keretek közt tartása.

Ahol egypártrendszer van, ott annak kell recipiálnia a környezetvédelmet; ahol valószínű alapú pártok működnek, ott az egyházi irányításon keresztül lehet zöldpénzt és zöldtudást befecskendezni. Ahol pedig széttöredezett pártrendszerrel találkozunk, ott a sok kispártnak kell összefognia egymással a fenntartható fejlődés és a környezettudatos gazdasági élet kialakításához.

Hogy lesznek-e előbb-utóbb a világ minden táján zöldpártok mint negyedik erő, az egyelőre nem biztos, de lehetséges. A feljövőben lévő nagyállamokban esetlegesen jelentkező környezetvédelmi civil szervezetek minden támogatást meg kell hogy kapjanak a Nyugattól azért, hogy elfoglalhassák helyüket a törvényhozó hatalomban. Zöldpártok és egyéb zöldszervezetek regionális és világsszövetségekben erősíthetik egymás tevékenységét. Mindez az ENSZ keretein belül, de akár azon kívül is elképzelhető. Az ENSZ-keretek mindenképp előnyösek általában az emberi jogok és konkrétan a környezetvédelmi-termesztésvédelmi jogok expanziója szempontjából.

Együtt vagy egyedül

Az európai közösségi politikák közt a regionális vagy világméretű környezeti problémák leküzdésére irányuló intézkedések nemzetközi szinten való ösztönzése is szerepel. Az EK-szerződés 174. cikkének (4) bekezdése értelmében az Európai Közösség és a tagállamok hatáskörük keretén belül együttműködnek harmadik országokkal és a hatáskörrel rendelkező nemzetközi szervezetekkel.

Az Európai Unió mint szupranacionális szervezet különösen sokat tehet a környezetvédelem elterjesztése érdekében. Elsősorban közjogi típusú eszközökkel, de nemzetközi magánjogi szabályokkal (Róma, II. rendelet) is igyekszik elősegíteni a zöldügyet. Az EU példamutató zöldpolitikája más hasonló szervezeteket is környezetvédelemre ösztökélhet. Az Európai Unió környezetvédői nem elégedhetnek meg azzal, hogy ők megtették, amit tehettek. A zöldügy köré szerveződő pártok valójában nem a pusztá környezetvédelmi kérdésekkel foglalkoznak, hanem céljuk a környezettudatosság és a zöldközpontú gondolkodás kiterjesztése az állami és társadalmi létezés minden lehetséges területére.

Ez a fajta – radikálisnak tűnő – gondolkodás racionalizált formában és tartalommal érvényre juthatott az Európai Unióban. Az Európai Zöldpártot azonban csak 2004. február 21-én alapították. Egyértelmű, hogy nem a zöldpártoknak köszönhetjük a környezetvédelmet, mivel az jóval előbb jelen volt a közéletben és a civil szférában. A zöldpártok felkarolják a környezetvédő kezdeményezéseket. Pont azoknak az iniciatíváknak adnak valódi súlyt, melyek alulról, a környezetvédő egyesületi mozgalmak és a zöldalapítványok aktivitása nyomán exprimálódnak. A zöldgondolatok, -ötletek kifejeződésétől hosszú út vezet a jogi szabályozásban direkt jelleggel is részt vevő pártok zöldplatformjág. Alkotmányunk 3. §-ának (2) bekezdése szerint a pártok közreműködnek a népakarat kialakításában és kinyilvánításában.

Az Európai Unió és azon belül Magyarország környezetvédelmi politikája számos, az EU-ba belépni szándékozó ország számára etalon. Áttörő sikert akkor érhet el az EU, ha uniós és tagállami környezetvédelme Európán kívüli országok számára is példaként szolgál. A környezetvédelem számos területén Európa az USA-t követte, de visszahatás is tapasztalható. Több fejlődő államban az Európai Unió és az USA zöldérdekszövetségét vélik felfedezni. Úgy gondolják, hogy a fejlett világ az önmaga számára kedvező környezetvédelmet akarja rájuk kényszeríteni. Ez a fajta szemlélet nagyban hátráltatja a környezetvédelem ügyét. A részgazságokon alapuló kritika nem csak a környezetvédelem terén vezetett oda, hogy a fejlődő országok elfordultak a „gazdagabbaktól”.

A környezetvédelem, a nukleáris jog, a természetvédelem, az állatvédelem és rokon területeik vörös posztóvá váltak a kevésbé tehetős nemzetek szemében. Ők a „gazdagabbak” környezeti előéletével példálózhatnak, amikor maguk is a régi hibák sorát valószínűsítik meg. Ilyen politikai-jogi klímában a zöldpártok tevékenysége könnyen háttérbe szorulhat. A környezetvédelem ezekben az országokban és az általuk alkotott regionális nemzetközi szervezetekben a politika szélére sodródhat, ami azt jelentené, hogy a fejlett világnak egyedül kell (vagy kellene) megbirkóznia a globális értelmű környezeti problémákkal.

Egy lehetséges végjáték

A magyarországi választási kampányok egyre inkább a nyugati mintákat követik. Hasonló témákat hasonló eszközökkel jelenítenek meg a médiában a hatalomra, azaz programmegvalósításra vágyakozó pártok. Nem maradt el a 2010-es országgyűlési választásokon a populizmus és az irreális ígéretetés sem, de a lényeget hallani akaró választók is megtalálhatták – vagy legalábbis kitalálhatták – a számukra fontos üzeneteket.

A legtöbb párt esetében elkészültek a kisebb, közepes és nagyobb betűkkel szedett szöveghalmazok, melyekből a választók kiolvashatták, hogy mi számít igazán fontosnak az

egyik vagy a másik párt kampányában. A nagybetűk a hagyományosan bal-, illetve jobb-oldali értékeket hozták, míg a kisebb betűk esetében jórészt megegyezett az eredmény. A környezetvédelem – úgy tűnik – minden párt számára fontos, programjukból nélkülözhetetlen elem. Hogy melyik párt használta a fenntartható fejlődést populista díszletként, és melyik gondolta komolyan, az majd az elkövetkező években fog eldőlni. Az LMP-nek mindenesetre lesz alkalma bizonyítani a zöld-parlamentibizottság élén. Feltehetően sokszor fog ülésezni a bizottság, sokszor hívja majd össze az elnök, és az sincs kizárva, hogy ezen bizottsági munka során kialakulhat a lakosságban egy biztos kép az LMP-ről.

A Lehet Más a Politika az elkövetkező években számos együttműködési lehetőséget tárhat majd a többi párt elé. Az egyik legfontosabb lehet egy lemorzsolódó kétharmados Fidesz–KDNP-többség kiegészítése.

Hadady Farkas Balázs

AZ ELEKTRONIKUS PÉNZ ÉS A TÁRSADALMI DIFFÚZIÓ

BEVEZETÉS

Az elektronikus pénzt mint új fizetési módot az elektronikus kereskedelem hozta létre. Az elektronizáció teremtette meg az igényt egy olyan fizetési eszközre, amely az áruk és szolgáltatások elektronikus csatornákon történő értékesítése során mint értékhelyettesítő alkalmazható. A 90-es évek során egyre jelentősebbé váltak az elektronikus csatornák és elektronikus platformok, az e-piacterek térnyerése, ami magában hordozta az új kereskedési módzatok jobb kiszolgálásának igényét. Fontos megemlíteni, hogy az elektronikus pénz gyors diffúzióját akadályozták a magas tranzakciós költségek, amelyek leginkább a kis összegű kifizetéseknél jelentkeztek. Ez indirekt módon az elektronikus kereskedelem térnyerésének lassulásán keresztül hatott az elektronikus pénz diffúziójára, mert az elektronikus csatornákon keresztül bonyolítani kívánt vásárlás kis értékű áruk és szolgáltatások esetében az átutalást végző számára túl drágának tűnt, közvetlenül az ügyfelekre terhelve pedig riasztónak látszott. További visszavető, gátló tényezőként említeném a biztonságot, illetve az azzal kapcsolatos aggodalmakat.

Ugyanakkor az elektronikus pénz elterjedésének sebességét növelő tényező a kényelem, amelyet az aprópénz kezelésének, körülményességének és esetlegességének kiváltása generál. Egy példán keresztül érzékeltetve: arra gondolok, hogy igen kényelmetlen a parkolóautomaták előtt és a zsúfolt tömegközlekedésben keresgélni a fémpénzeket, és abból aztán összerakosgatni annyit, amennyibe éppen az adott jegy kerül. Ehhez persze még hozzátársul, hogy esetleg éppen olyan érme van nálunk, amelyet az adott automata nem fogad el, amiből aztán egyenesen következik, hogy sokszor cseppet sem kellemes látogatásokat kell tennünk a közeli hírlapárusoknál, zöldségeseknél vagy kisboltokban, ahol sokszor nem fogadják a legnagyobb örömmel, hogy velük kívánja a kedves utas vagy autótulajdonos felváltani a papírpénzét. Előnyöket és hátrányokat egyaránt tartogató, diffúziójának sebességét segítő és hátráltató tényezőket egyaránt magáénak tudható digitalizált formában előállított, továbbított és használt pénzforma, amelyre a fém- és a papírpénz potenciális szubsztitutumaként tekintünk, az új generációt képviselő, az angol nyelvű irodalomban e-money-nak nevezett elektronikus pénz vagy e-pénz.

DEFINÍCIÓ

Az elektronikus pénzre számtalan definíció született. Első helyen a Széplaki Valéria által közzétett meghatározást citálom, mert meglátásom szerint ez áll a legközelebb az Európai Parlament értelmezéséhez:

„Az e-money olyan elektronikus fizetési eszközön tárolt digitális, hitelviszonyt megtestesítő pénzürték, amely kibocsátóját kötelezi, bemutatóra szól (anonim), és amelyet a kibocsátón kívül más is elfogad fizetésként.”

Megjegyzem, az Európai Központi Bank külön kiemeli, hogy az e-pénz „prepaid” jellegű, azaz a fizetés folyamata nem érinti a kereskedelmi banki számlákat. Ebből természetesen következik, hogy az e-pénzt a vásárlást megelőzően fel kell tölteni egy elektronikus eszközre – ennek legelterjedtebb formája a chipkártya.

Az Országos Fogyasztóvédelmi Egyesület az elektronikus pénzt a következőképpen definiálja:

„Készpénz átvétele, illetőleg számlapénz átutalása (banki átutalás) ellenében kibocsátott, elektronikus pénzeszközön (így különösen értéktároló kártyán) tárolt pénzürték, amelyet elektronikus fizetés céljából a kibocsátón kívül más (például kereskedő) is elfogad.”

AZ ELEKTRONIKUS PÉNZ MÚLTJA, JELENE, MEGJELENÉSI FORMÁI

A pénzhelyettesítők iránti igény a 80-as évektől éledt újjá, ami nagyban köszönhető annak, hogy a monetáris politika világméreteken irányt váltott, és a keynesit felváltotta a neoliberális politika, amely a pénz semlegességét hangsúlyozta. Ez azt jelentette, hogy amíg korábban a pénz gazdaságélénkítő, munkanélküliség-csökkentő szerepével komolyan foglalkozott a monetáris politika, addig a neoliberális irány egyedüli feladatának az árstabilitást tartotta. A 2008-ban kirobbant és azóta is tartó válság azonban bebizonyította, hogy ez a váltás nem volt jó irány, és most komoly viták zajlanak arról, hogy milyen lehetőségek vannak a restaurációra, illetve zajlik az alternatívák keresése.

A bevezetésben röviden taglaltam kis összegű kifizetések problematikáit. Fontos azonban megemlíteni, hogy éppen a kis összegű kifizetések hívták életre az elektronikus pénzt, ezzel feloldva a bankjegyek és érmék korlátozott oszthatóságának problémakörét. A fent említett kis összegű kifizetések a „rég” gazdaságban kisebb értékű árukhoz, mint könyv, újság, CD, élelmiszer-automaták kínálata, parkolóórak díja, a tömegközlekedésben a jegyárutató automaták használatához kapcsolódtak. Az „új” gazdaságban pedig az áruk és szolgáltatások interneten keresztül történő értékesítésének kompetitív előnye nagymértékben az elektronikuspénz-használat minőségétől függ. Ha ugyanis az interneten vásárolt árukat és szolgáltatásokat ugyanúgy hagyományos pénzzel lehet csak kifizetni, akkor az erőteljesen megnyirbálja az e-kereskedelem nyújtotta előnyöket.

Az elektronikus pénz attól válik pénzzé, hogy az ügyletben részt vevő felek egymás között harmadik személy közbeiktatása vagy engedélye nélkül átruházhatják. Amennyiben olyan készpénz-helyettesítőkről van szó, amelyek alapja bankszámlapénz, a tranzakció érvényességéhez a „kibocsátó” bank engedélyezése is szükséges, mivel a valós idejű bankszámlaegyenlegünk nincs tárolva az elektronikus fizetési eszközön. Ellenben, ha

az elektronikus pénzt közvetlenül a hordozón tároljuk, amely lehet chipkártya, digitális személyi asszisztens, Smart telefon, digitális tévé vagy számítógép-adattár, és azt folyamatosan pótoljuk, az adott kifizetéshez közvetlenül nem kell banki jelenlét – közvetve is csak az adott hordozó feltöltésénél. Ez azért is nagyon fontos, mert így nyílt lehetőség az anonimitásra, ami érzékeny természetű vásárlásainknál fontos szerepet játszhat. Ez egyszerre oldja meg a költségek csökkentését és a kényelem kérdését.

Pár szóban megemlíteném még a tárolóeszközök két nagy kategóriáját: az elektronikus pénz fő fajtái a kártyapénz és a hálózati pénz. A kártyapénzt az értéktárolós chipkártyába (elektronikus pénztárca) épített mikroprocesszor memóriája „prepaid” jelleggel tárolja az e-pénzt, amelyből az áru vagy a szolgáltatás árát – a bankszámlához történő kapcsolódás és minden egyéb autorizáció nélkül – egy, erre a célra kialakított terminálon keresztül vonja le a kereskedő. Ez nagyban növeli az elektronikus kifizetés biztonságát, hiszen visszaélések esetén is csak a hordozón tárolt összeghez lehet hozzáférése a csalónak, míg a bankszámlához kapcsolt elektronikus fizetési eszközök esetében a teljes bankszámlához.

Az elektronikus pénz elterjedtebb fajtája a kártyapénz, amelyet jellemzően az ételmisszer- és parkolóautomatáknál, tömegközlekedésben, telekommunikációban használnak, amihez még hozzájönnek a több szolgáltatónál is beváltható hűségpontokat gyűjtő kártyák. A Mondex-rendszer (MasterCard), amely a legelterjedtebbnek tekinthető, az egyes országokban támogatja a kártyák közötti közvetlen átvezetést is. Fontos kiemelni, hogy ezek diffúzióját támogatják a fizetés mellett alkalmazható egyéb funkciók, mint például a személyazonosítás. Pozitívumként megemlíteném még a nagyobb adattárolási kapacitást és a magasabb biztonsági szintet, ami az aszimmetrikus kulcsolású titkosításnak köszönhető.

A használatot tekintve kevésbé népszerű, kizárólag az internetes fizetésekre létrehozott hálózati pénz az elektronikus pénz másik formája, ahol az értékegységeket annak a számítógépnek a memóriája tárolja, ahonnan kezdeményezzük a vásárlást. Ebben az esetben az elektronikus pénz továbbítása telekommunikációs hálózaton keresztül történik.

Diffúzió

Everett M. Rogers az újítások elterjedését kommunikációs folyamatnak tekinti, így azt egy társadalmon belül az adott innovációval kapcsolatos információk meghatározott csatornákon keresztül, bizonyos idő alatti elterjedéseként értelmezi. A diffúzió tehát egy idődimenzióban leírható döntéshozatali folyamat, amely folyamaton belül különböző átlomások határozz meg, amelyeken tudásátadó mechanizmusok működnek, és különböző információtipusok haladnak keresztül. Ezek alapján a diffúziós folyamat négy fő elemből építkezik: az újításból vagy innovációból, a kommunikációs csatornákból, az időből, illetve abból a társadalmi rendszerből, ahol az lejátsszódik.

Innováció

Az első építőelem tehát az innováció, amely Rogers értelmezésében öt fő kategóriában, így a relatív előnyöket, a kompatibilitást, a komplexitást, a kipróbáltság mértékét és

a megfigyelhetőséget vizsgálva jellemezhető. Az alábbiakban részletesen kitérek a relatív előnyök, a kompatibilitás és a komplexitás vizsgálatára.

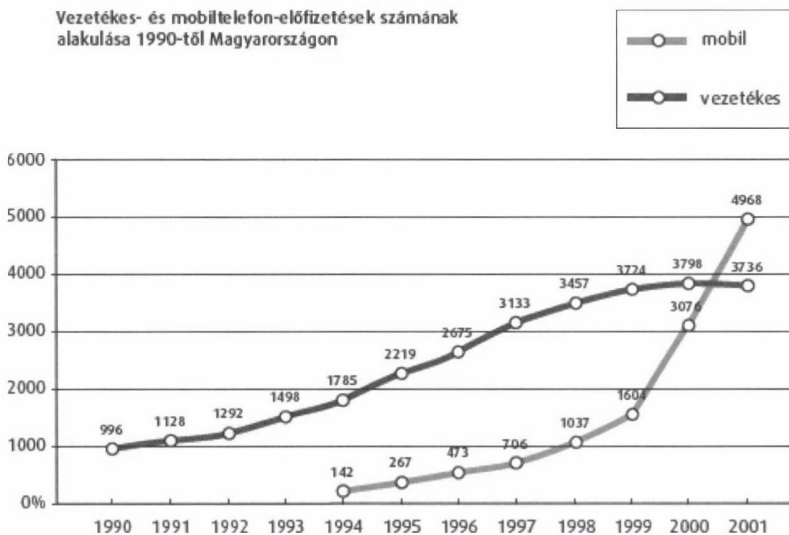
A relatív előnyökkel kapcsolatban fontosnak érzem felhívni a figyelmet az elektronikus pénz társadalmi kockázataira. Ezt a jelenleg is zajló gazdasági válságban hangsúlyosan teszem, különös tekintettel annak kiváltó tényezőire: a neoliberális piacgazdaságra, a piac határtalan önszabályozó képességére, amelyről az elmúlt időszak bebizonyította, hogy nem valós. Véleményem szerint az innovációk közül fokozottan figyelnie kell a szabályozónak az organikus fejlődőket. Ez azért fontos, mert ezeknél fokozott sebesség figyelhető meg, amiből adódóan a szabályozás az általános követési sebességgel képtelen azt figyelni, így a szabályozott platformon tartani. Az elektronikus pénz terjedése, annak jólhasználhatóságából következően, nagy sebességre kapcsolhat. A használhatóságot lehetővé tevő alkalmazások és informatikai megoldások (mind hardver, mind szoftver) sok mérőföldkövet hagytak maguk után az elmúlt években. A pénzügyi innováció (új vagy újrafelfedezett pénzügyi termékek) olyan sebességre kapcsolt a válságot megelőző időszakban, hogy a pénzügyi felügyelet képtelenek voltak azt szabályozott keretek között tartani, aminek az lett az eredménye, hogy gombamód szaporodni kezdtek azon nem banki pénzügyi intézmények, amelyek komoly haszonnal kecsegtető termékeket, illetve szolgáltatásokat nyújtottak, mindezt óriási versenyelőnnyel, ami maga az alacsony vagy nem létező tőkekövetelmény volt. Véleményem szerint az elektronikuspénz-használat gyors fejlődésének, elterjedésének lehetősége (különösen a mobil fizetés térnyerése) ugyanebből a törekvésből eredően óriási kockázatokat rejt magában. Ha csak azt a példát veszem, hogy amennyiben mobiltelefonnal fizetünk a parkolásért, és azt effektíve csak akkor egyenlítjük ki, amikor a havi mobiltelefon-számlát a következő hó elsején kifizetjük, akkor valójában hitelnyújtásról, egészen pontosan fedezet nélküli hitelnyújtásról kell hogy beszéljünk. Hiszen a mobilszolgáltató felé a parkolást t_0 időponthoz képest és csak t_1 időpontban rendezzük, míg a parkolás maga t_0 időpontban következett be. Ez azt jelenti ebben a konstellációban, hogy a telekommunikációs társaság hitelintézeti tevékenységet folytat, hitelt nyújt az előfizetőnek. Ezt úgy teszi, hogy rá nem vonatkozik a hitelintézeti törvény, így a tőkemegfelelésnek sem kell eleget tennie. Ez viszont a társadalomra komoly veszélyt jelent, mert ezeken keresztül ugyanúgy elindulhat egy felelőtlen hitelezés, ahogy az korábban a lakáspiacon elindult, és beletorkollott a hitelpiaci válságba. Fontosnak tartom ugyanakkor megemlíteni, hogy a fenti példában leírt esetben pénzzel feltöltött elektronikus fizetőeszköz igénybevétele esetén már nem áll fenn az, hogy az adott szolgáltató a fizetést teljesítőnek hitelt nyújtana. Ezek az úgynevezett prepaid (előre fizetett) megoldások, amelyek a fenti kockázatot nem hordozzák, ugyanakkor a hitelintézeti jelenlét hiánya generálhat problémákat.

A kompatibilitással kapcsolatban két dolgot emelnék ki. Az egyik, hogy az elektronikus pénz alapfunkcióit, így a csereeszköz-funkciót, a fizetéseszköz-funkciót, az érték-megőrző funkciót és az elszámolási funkciót tekintve ekvivalens az eredetileg a görögök által használni kezdett, a rómaiak által i. e. 269-ben bevezetett pénzzel. Ez alapján úgy vélem az elektronikus pénz ebből a szempontból tökéletesen összefér a potenciális alkalmazók értekeivel, szükségleteivel és múltbeli tapasztalataival. Ugyanakkor kapcsolódik hozzá egy olyan technikai elem, az elektronikus jelleg, amely a múltbeli tapasztalatokat a társadalom bizonyos szegmenseiben, elsősorban az idősebb, a technikai újítások irányába kevésbé nyitott korosztály körében részben vagy egészben felülírja, így annak terjedését ezekben a szegmensekben gátolja. Ezzel meg is érkeztem a komplexitáshoz, vagyis

hogy az elektronikus pénz és annak használata mennyire közérthető, mennyire könnyű. Itt nagyon sok múlik azon, hogy milyen technikai megoldás hódít, teret az elektronikus-pénz-használatban. A szakma által leggyakrabban emlegetett eszköz a mobiltelefon. Ezt arra alapozzák, hogy ez olyan eszköz, amely nagy penetrációval rendelkezik, és az emberek mindennapi életének szerves részévé vált. Ebben igen nagy volt az egyetértés a Közép- és Kelet-Európai Bankszövetség által 2009. december 8. és 10. között Budapesten megrendezett ország- és bankkonferenciába integrált december 10-i FSC CEE (Financial Services Club) panelbeszélgetés tagjai között. A paneltagok a következők voltak: dr. Thomas Grechenig, a Bécsi Műszaki Egyetem egyetemi tanára; Thomas Labenbacher, a Raiffeisen International Fizetési Szolgáltatások Divíziójának vezetője és az FSC CEE elnöke; Otto Legerer, a Mobile Messaging Solutions GmbH ügyvezető igazgatója; Tina Reisenbichler, a T-Mobile Austria igazgatótanácsának tagja; Ribarics Pál, az Oracle Magyarország Pénzügyi Megoldások Divíziójának vezető tanácsadója és Rainer Schamberger, a CSC Austria igazgatótanácsának tagja.

Ezek értelmében az elektronikus pénz diffúziójára vonatkozóan a mobiltelefon terjedése alapján vonok le következtetéseket. Ezt persze csak óvatosan teszem, mert e kettő nem feleltethető meg teljesen egymásnak. Ellenben, azt gondolom, joggal feltételezhetjük, hogy a mobiltelefonok nagyszámú jelenléte és gyors terjedése (lásd 1. ábra) nagymértékben segítheti az elektronikus pénz terjedését, amennyiben a fent említett szakemberek állítása igaz, és valóban a mobiltelefon lesz az az eszköz, amely Japán után egyéb társadalmakban is az elektronikus pénz tárolási funkciójával fog kiegészülni.

1. ábra

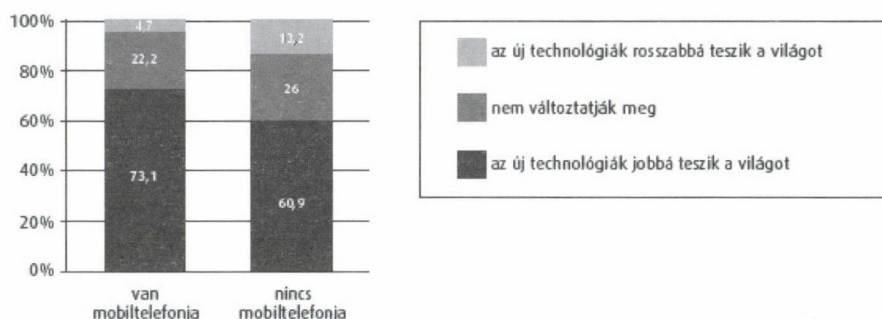

Forrás: Tárci 1997, 2000; Omnibusz 2001.

A mobiltelefonok számának alakulása továbbá abból a szempontból is fontos, hogy leképezhető belőle a magyar társadalom nyitottsága az új technológiák iránt. Dessewfy Tibor és Galács Anna a „Mobilkommunikáció és társadalmi diffúzió” című tanulmányukban hasonló módszertant alkalmaztak, és a mobiltelefon mint technikai újdonság terjedésére vonatkozóan az internetpenetrációból, illetve annak növekedéséből vontak le következtetéseket. Az általuk használt 2. ábrából kiindulva kijelenthető, hogy a mobiltelefonnal rendelkezők nagyobb arányban fogadják pozitívan az új technológiákat. Ez utóbbi, illetve a fenti paragrafusban leírtak alapján, úgy vélem, megalapozott lehet az a feltételezésem, hogy a mobiltelefon-használók körében nagyobb arányban várható az elektronikus pénz pozitív fogadtatása, mint a mobiltelefon-készülékkel nem rendelkezők esetében.

2. ábra

**Új technológiák fogadtatása:
az internet és a mobiltelefon jobbá vagy rosszabbá teszik a világot?**

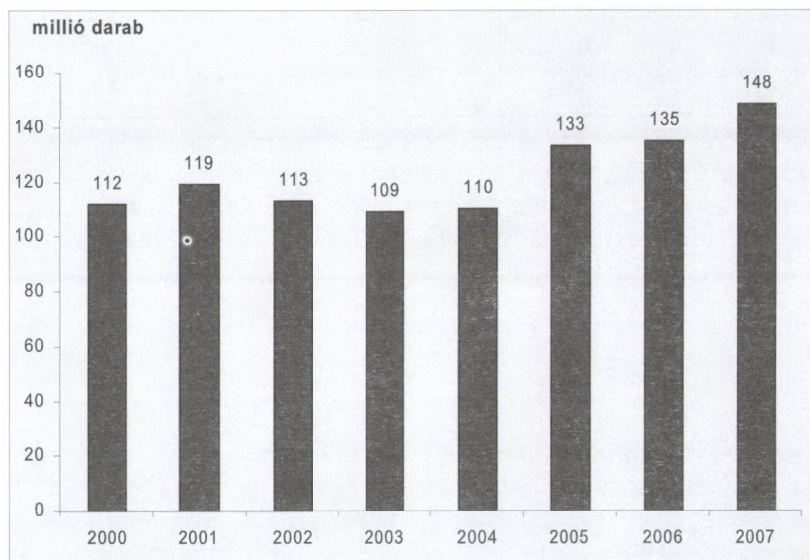
Forrás: Dessewfy Tibor – Galács Anna; 2002: Mobilkommunikáció és társadalmi diffúzió.

A 2. ábrán az látható, hogy a mobiltelefonnal rendelkezők 12,1%-kal nagyobb arányban viszonyulnak nagyon pozitívan az új technológiákhoz, és teszik le a voksukat amellett, hogy azok jobbá teszik a világot. A mobilhasználók közül 15,8%-kal kevesebben vélik úgy, hogy az új technológiák nem változtatják meg, és 8,4%-kal kevesebben pedig úgy, hogy rosszabbá teszik a világot. Az utóbbiak jól érzékeltetik azt az aránybeli eltérést, amely abból adódik, hogy a megkérdezettek már használnak technológiai újítást, vagy tartózkodnak attól. Jó kiindulási alapnak tartom tehát a mobiltelefonokra vonatkozó kérdéseket az elektronikus pénz diffúziójával kapcsolatos elemzéseknél, mert ez a technológiai újítás jóval nagyobb mértékben elterjedt, így a mintavétel reprezentativitása biztosított.

Idő és kommunikációs csatornák

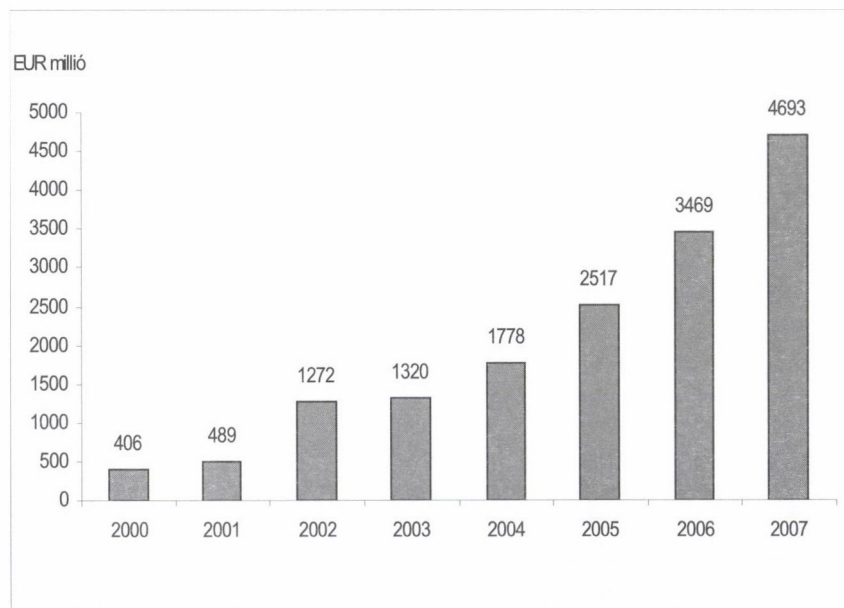
A 3. és 4. ábra oszlopdiagramja azt mutatja, hogy hogyan alakult az e-pénz-funkcióval rendelkező kártyák száma és a velük bonyolított forgalom az Európai Unióban.

3. ábra
A kártyák száma

Forrás: EKB Blue Book.

4. ábra
A forgalom alakulása

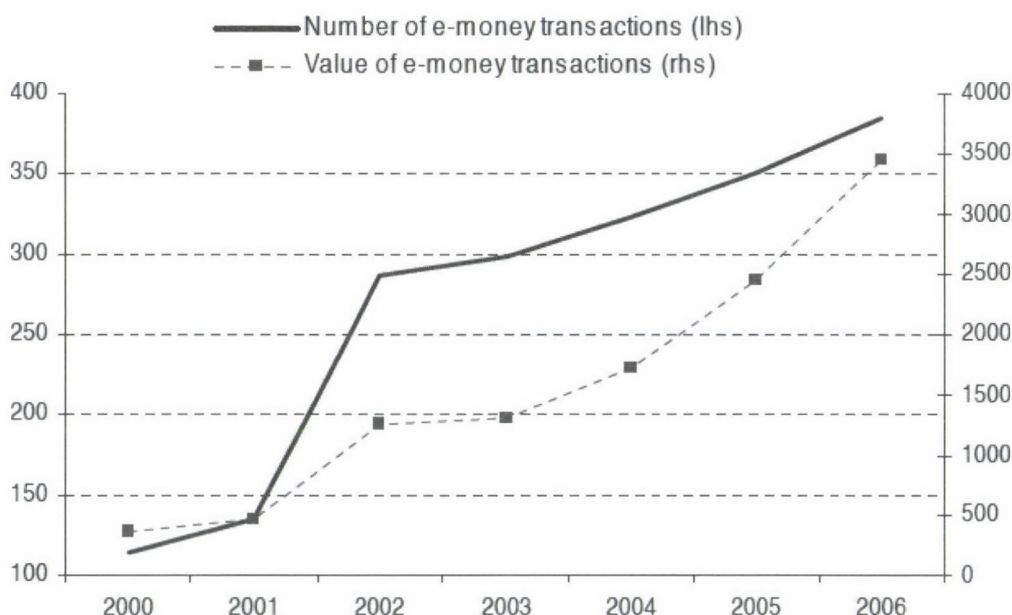

Forrás: EKB Blue Book.

Jól látható, hogy míg a kártyák száma csak kismértékben, addig a volumen növekvő ütemben nőtt a 2003 és 2007 közötti időszakban. Ez arra enged következtetni, hogy míg az új belépők száma az elmúlt három évben csak visszafogottan nő, illetve a 2001 és 2003 közötti időszakban csökken, addig az elektronikus pénzt használók egyre növekvő mértékben választják ezt a fizetési eszközt. Ezek alapján a kommunikációs csatornákra vonatkozóan levonható a következtetés, hogy a fenti megállapítás fontos szempontként jelenik meg, hogy az elektronikus pénz terjedése esetében az interperszonális kommunikációs csatornáknak nagy a szerepük. Ez utóbbi jól láthatóan erősíti a már alkalmazói réteg körében a volumennövekedést, míg a tömegkommunikációnak a további alkalmazók bekapcsolásában lesz jelentősége. Úgy vélem, ez utóbbiakat az 5. és 6. ábra diagramjai is megerősítik.

5. ábra

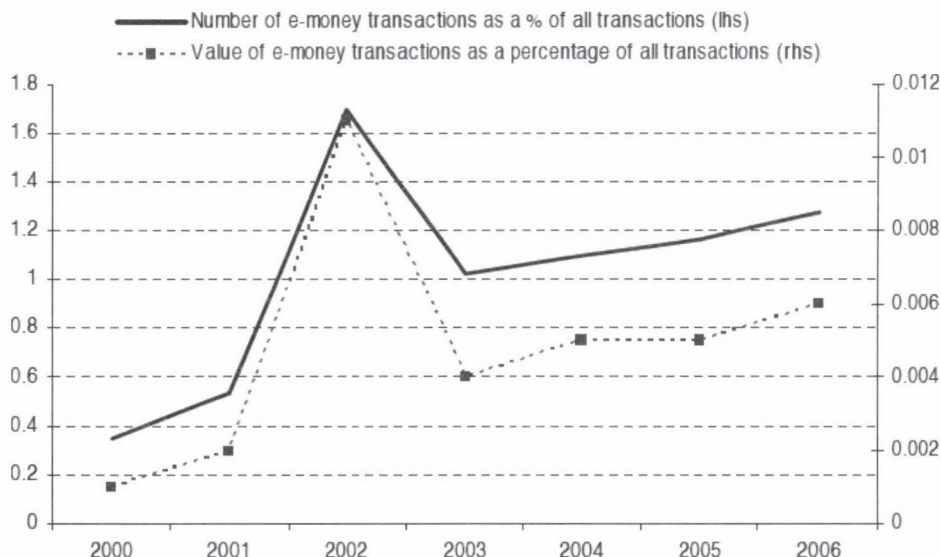
Az elektronikuspénz-tranzakciók száma és volumene az euróövezetben (millió euróban)

Source: ECB, Payment Systems Statistics
Annual frequency, latest data from 2006

6. ábra

Az elektronikuspénz-tranzakciók térnyerése (tranzakciószám és volumen alapján) az összes tranzakció százalékában az euróövezetben

Source: ECB, Payment Systems Statistics
Annual frequency, latest data from 2006

Társadalmi rendszer

A diffúziót, így az elektronikus pénz terjedését komolyan befolyásolja az adott közösségen belül fennálló formális és informális szabályrendszer.

A döntéshozatalnak Rogers nyomán három típusa különböztethető meg egymástól: választható innovációs döntés, az egyénre kötelező érvényű demokratikus döntés, illetve a harmadik az autoriter döntés. Ezekből a kategóriákból kiindulva az elektronikus pénz esetében választható innovációs döntésről beszélünk, éppen ezért fontosnak vélem megvizsgálni a jogszabályi hátteret, hogy az mennyire biztosítja az egyén számára azt a környezetet, amelyben valóban szabadon dönthet az elektronikus pénz használata mellett vagy az ellen – a jogszabályi környezet nem gátolja az elektronikus pénz terjedését.

2009. november 1-jével megszűnt az elektronikus hírközlési törvény által biztosított jogi „kiskapu” az áru- és szolgáltatás-továbbértékesítésre vonatkozóan. Bartha Lajos, a Magyar Nemzeti Bank pénzforgalom- és értékpapírelszámolás-igazgatója 2009. november 3-án, a IV. E-Money Symposiumon, Budapesten tartott előadásában kiemelte, hogy a szabályozás összemosódik, és nem egyértelmű, hogy pontosan mi a (meghatározásbeli, szabályozásbeli, technikai) különbség az „online” e-pénz és a PSD (Personal Storage

Device) szerinti fizetési számlán nyilvántartott egyenleg között. Bartha a következőkkel támasztja alá fenti állítását: mindkettő a kibocsátóra szóló pénzkövetelés, amellyel fizetni lehet; technikai oldalról nincs különbség egy egyenleg központi nyilvántartása és egy „elektronikus jel” központi nyilvántartása között; egyik sem veszik el a jelszó, kártya vagy egyéb, hozzáférést biztosító eszköz elvesztésével.

ÖSSZEGZÉS

Ahogy azt a fentiekben megállapítottam, az elektronikus pénz gyors diffúzióját akadályozták a magas tranzakciós költségek, amelyek leginkább a kis összegű kifizetéseknél jelentkeztek. További gátló tényezőként említettem a biztonságot, illetve az azzal kapcsolatos aggodalmakat.

Másrészről viszont a diffúzió sebességét növelő tényező a kényelem, amelyet az aprópénz kezelése körülményességének és esetlegességének kiváltása generál, és a nagymértékű mobilpenetráció.

Dolgozatomban az elektronikus pénz diffúziójának innovációs összetevőjét a mobiltelefonok terjedésén keresztül vizsgáltam, és azt a következtetést vontam le, hogy azok csoportja, akik már használnak valamilyen technológiai újítást – ebben az esetben mobiltelefont – a további technológiai újításokra, így az elektronikus pénz használatára is nyitottabbak, mint azok, akik nem használnak technológiai újítást – ebben az esetben mobiltelefont.

Az elektronikus pénz használatának volumene az elmúlt időszakban évente növekvő arányban nőtt, amely növekedés a használók számában nem figyelhető meg.

A kommunikációs csatornákkal kapcsolatban azt a következtetést vontam le, hogy az elterjedést a már meglévő felhasználók körében az interperszonális, míg a potenciális belépők körében a tömegkommunikáció stimulálja.

A társadalmi rendszer tekintetében a jogi környezetet véltem fontosnak vizsgálni, azt hogy az elektronikus pénz az egyén számára valóban választható innovációs döntésnek tekinthető-e Magyarországon, és a jogszabályok nem akadályozzák az egyént szabad döntésében, így az elektronikus pénzt az elterjedésben. Itt meg kellett állapítanom, hogy a jogszabályok több pontban sem egyértelműek, így ezek pontosítása, a jogszabályi környezet stabilitása szükséges.

IRODALOM

- Bartha Lajos (2009. november 3.): *E-pénz, hol vagy? IV. E-Money Symposium*. Budapest.
- Dessewffy Tibor – Dányi Endre – Galács Anna – Ságvári Bence: Internet, társadalom, szociológia. *Információs Társadalom*, 2004/2.
- Dessewffy Tibor – Fábián Zoltán – Galács Anna – Rét Zsófia (ed.) (2003): *A digitális jövő térképe 2003*, Társi – ITTK.
- Dessewffy Tibor – Galács Anna – Gayer Zoltán: Az internet és más infokommunikációs eszközök terjedése Magyarországon. In: Dessewffy Tibor – Z. Karvalics László (ed.) (2003): *Internet.hu – A magyar társadalom digitális gyorsfényképe*. Aula Kiadó, 117–137.

- Dessewffy Tibor – Galács Anna: „A dolgok új rendje” – Technológiai diffúzió és társadalmi változás. In: Dessewffy Tibor – Z. Karvalics László (ed.) (2003): *Internet.hu*, Aula Kiadó, 31–60.
- Dessewffy Tibor – Galács Anna: Mobilkommunikáció és társadalmi diffúzió. In: Nyíri Kristóf (ed.) (2002): *Mobilközösség és mobil megismerés*, MTA Filozófiai Kutatóintézet – Westel kommunikációs igazgatóság (www.phil.inst.hu).
- Dr. Petrányi Dóra (Partner, CMS Cameron McKenna LLP) (2009. november 3.): *PDS-implementáció*.
- European Central Bank, Directorate Communications, Press and Information Division (2007): *The Blue Book*.
- Gedeon Péter (2002): *Piac és pénz a mobilinformációs társadalomban*.
- Kun János (2006 november): *A pénzhelyettesítőkről*. PSZÁF, 14–15.
- Phoebus Athanassiou – Natalia Mas-Guix (July 2008): *Electronic Money Institutions, Current Trends, Regulatory Issues and Future Perspectives*. European Central Bank, Legal Working Paper Series, No 7.
- Székely Iván, az adatvédelmi biztos főmunkatársa (1998): *Az anonim elektronikus pénz bevezetésének lehetőségei és esélyei*. Az Adatvédelmi Biztos Hivatala.
- Székely Levente (2008): *„Hasítási nem kér kódot”*. Excenter Kutatási Központ.
- Széplaki Valéria (2003): Az elektronikus pénz kibocsátásának szabályozása az EU-ban és a magyar implementáció. Hitelintézeti Szemle, Második évf., 4. sz., 55.

MELLÉKLET

Alkalmazandó jogszabályok Magyarországon

1. A pénzforgalmi szolgáltatás nyújtásról szóló 2009. évi LXXXV. törvény
2. A Hpt. pénzforgalmi intézményekkel és pénzforgalmi szolgáltatással összefüggő módosításáról szóló 2009. évi LXXXVI. törvény
3. A Magyar Nemzeti Bank elnökének 18/2009. (VIII. 6.) MNB rendelete a pénzforgalom lebonyolításáról
4. A Magyar Nemzeti Bank elnökének 19/2009. (VIII. 6.) MNB rendelete a fizetési rendszer működtetésére vonatkozó tárgyi, technikai, biztonsági és üzletmenet-folytonossági követelményekről
5. A Magyar Nemzeti Bank elnökének 20/2009. (VIII. 6.) MNB rendelete a fizetési rendszer működtetését végző szervezetek üzletszabályzatára és szabályzataira vonatkozó követelményekről

Implementált EU-normatívák

Az Európai Parlament és a tanács 2007. november 13-i 2007/64/EK irányelve a belső piaci pénzforgalmi szolgáltatásokról és a 97/7/EK, a 2002/65/EK, a 2005/60/EK és a 2006/48/EK irányelv módosításáról és a 97/5/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről

Az Európai Parlament és a tanács 2000. szeptember 18-i 2000/46/EK irányelve az elektronikuspénz-kibocsátó intézmények tevékenységének megkezdéséről, folytatásáról és prudenciális felügyeletéről

JELEK, KULTÚRÁK

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor

A GASZTRONÓMIAI ÉRDEKLŐDÉS SZOCIOKULTURÁLIS OKAI, SZEMIOTIKAI JELEI¹

Az ételek szemiotikájának legmélyén *bináris kódokat* találunk. Az ehető/nem ehető, tápláló/mérgező, illetve a „jó”/„rossz” ételek megkülönböztetése a legalapvetőbb pragmatikai szempont, s mindmáig meghatározza az ételekhez való viszonyunkat; az ételek minden további jeltartalma erre épül rá. Mint látni fogjuk, a bináris oppozícióknak a gasztronómia egyre összetettebbé vált nyelvében továbbra is komoly szerep jut, de persze nem kizárólag ezeknek, hiszen sok esetben nem az ellentétpárok, hanem az *osztályozó* megfontolások kerülnek előtérbe (például ahogy az étlapok osztályozzák az ételtípusokat, vagy ahogy a menzától a kórházakig, a háztartások mindennapi étkezéseitől az ünnepi lakomáig a menüket összeállítják). Az alábbiakban először röviden szólnunk az ételek és étkezések jelentőségéről a társadalmak *kulturális antropológiai* megközelítésében, majd sorra veszünk néhány (az antropológiában is fontosnak tartott) és a gasztroszemiotikában figyelembe vehető *tipológiai* szempontot (az ételek, illetve az étkezés tipológiájára vonatkozóan), végül kitérünk a gasztronómia *mai divatjának*, a társadalmi figyelem előtérbe kerülésének néhány *okára* és jellemzőjére.

A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA ÉS A GASZTRONÓMIA

A kulturális antropológia kezdettől fogva kiemelt jelentőséget tulajdonít a táplálkozási szokásoknak és a táplálékokhoz fűződő szemléleteknek. Ez már csak azért is így van, mert egyrészt a kulturális antropológia kettős célját: megtalálni mindazt, ami az emberi kultúrában *közös*, és leírni mindazt, ami az egyes emberi kultúrákban *különböző*, a legszembetűnőbben talán éppen az étkezéssel kapcsolatban lehet demonstrálni; másrészt ha a kulturális antropológia az emberi alaptevékenységeket vizsgálja, ezek sora is az elemi létfenntartás és a fajfenntartás (a táplálkozás és a szexualitás/gyereknevelés) kérdéseivel kezdődik; harmadrészt pedig, ha meg akarjuk vonni a kulturális antropológia és az etológia határait (az állatvilágból magunkkal hozottak és az emberi társadalomban kialakultak közötti határokat), e vonatkozásban is azt kell kiindulópontnak tekinteni, amit Marx annak idején úgy fogalmazott meg, hogy „az éhség éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal eléggül ki, más éhség, mint az, ami a nyers húst kéz, köröm és

fog segítségével falja fel”,² vagy Malinowski úgy, hogy „az étvágyat, de még az éhséget is a kulturális környezet szabja meg. (...) Nemcsak az éhség és a jóllakottság fiziológiai ritmusának van alávetve; emésztési folyamatait törzsének, nemzetének vagy osztályának napi időbeosztása szabályozza és edzi.”³ A kulturális antropológiában azután – a tudomány történetében legnagyobb szerepet játszó⁴ iskolák szemléletének megfelelően – az étel és étkezés kétféle megközelítése dominál: a *funkcionalista-strukturalista* és a *szimbolikus* megközelítés. (A kulturális antropológia és a kulturológia megközelítései természetesen nagyon jó kiindulópontokat adhatnak a szemiotika számára is. A funkcionalista tipológiák, éppúgy, mint azok, amik a jelek szimbolikus használatára koncentrálnak, egyúttal azokat a szempontokat is feltárják, amelyek alapján az ételek – és étkezési szokások – mint jelek rendszere felvázolható.)

A két megközelítés közötti különbség lényege nem az, hogy az egyik az ételek és az étkezési szokások funkcióit helyezi előtérbe, a másik pedig szimbolikus jelentőségüket, mert természetesen mindennek van vagy legalábbis lehet szimbolikus funkciója is, és minden funkciónak van szimbolikus jelentősége – ezt az említett iskolák egyike sem vonja kétségbe. A döntő különbség az, hogy a funkcionalisták a *magyarzatok végső alapjának a szociokulturális rendszert* (mint társadalmi viszonyok rendszerét) tekintik (és minden funkciót, a szimbolikus funkciót is beleértve, ebből levezetve értelmeznek), a szimbolikus antropológia viszont az *értelmezésekre* koncentrálna a szimbolikus rendszert (a valóságra vonatkozó interpretációk rendszerét) igyekszik feltárni, és a társadalmi viszonyokat is jelentős részben ebből levezetni. Természetesen mindkét kiindulás jogos, és ezért az iskolák konkrét kérdésekben folytatott végeérhetetlen vitái ellenére úgy tekintjük, hogy azok nem cáfolják, hanem kiegészítik egymás eredményeit.

Az étkezés szemiotikájához a mindkét iskola tiszteletét élvező Durkheim például a *tabuk és a totemisztikus szemlélet* leírásával járul hozzá, a szimbolikus antropológiai iskolát képviselő Mary Douglas új szempontokat ad a tabu alá eső ételek elemzéséhez, a strukturális funkcionalista iskolához sorolt Radcliffe-Brown pedig a Durkheim által a totemizmusról mondottak érvényét tágítja ki. Az ugyancsak strukturális funkcionalista Malinowski, amikor az ember biológiai entitás voltából kiindulva megpróbálja meghatározni létezésének alapfeltételeit, amelyek kielégítésére a társadalmi létben különböző funkciók jönnek létre, az *alapszükségletek közül elsőként a táplálkozás* (anyagcsere) szükségletét említi,⁵ amelyhez az ezekre a funkciókra épülő rendszerében közvetlen kollektív válaszként az *élelmezés*,⁶ az ebből adódó instrumentális szükségletek között a kulturális eszközrendszer megújítása szerepel, s ebből vezeti le – az instrumentális szükségletekre adott válaszok között – az egész *gazdaságot* is.⁷ A szimbolikus antropológia képviselői viszont a gazdaság működésében mutatják ki a szimbólumok (és szimbolikus osztályozások) szerepét – többek között az ételek szimbolikus osztályozásaiban is, és így tovább.

Hogy az egyes, versengő elméletek nem egymás alternatívái, hanem kiegészítői, ez vonatkozik Mary Douglasnak Lévi-Strauss elemzési rendszerével (a gasztroszemiotika egyik legkidolgozottabb rendszerével) szemben gyakorolt kritikájára is (mellesleg Lévi-Strauss maga is egy szimbólumrendszer leírására s nem annak társadalmi beágyazására koncentrálna). Douglasnak igaza van, amikor azt állítja,⁸ hogy a Lévi-Strauss által használt bináris oppozíciók túlságosan mesterségesnek – és olykor alkalmatlanoknak – tűnnek, amikor konkrét kultúrák szokásainak és tudatformáinak leírására van szük-

ség, s még abban is igaza van, hogy ennek az az oka, hogy Lévi- Strauss az általános modell keresésének igézetében elhanyagolja e konkrét kultúrák építkezésének sajátosságait. Abban azonban Lévi-Straussnak is igazat kell adnunk, hogy *vannak általános (vagy általánosítható) sajátosságok is* (amelyek természetesen, mint bármely általánosság, nem vonatkoztathatók minden konkrét jelenségre). Douglas és a többi szimbolikus antropológus nagy érdeme, hogy egy olyan korszak után, amely túlságosan is a nagy struktúrákra koncentrált, a figyelmet a mikroösszefüggések felé irányították, egy olyan korszak után, amely az „objektívnek” tekintett társadalmi összefüggések vizsgálata közben elhanyagolta a (szubjektív) értelmezések valóságát, ez utóbbiakat helyezte előtérbe. De a „nagy narratívákat” tagadó posztmodern hosszú évtizedei után legalább ennyire jogos annak figyelembevétele is, hogy vannak, lehetnek olyan általános (emberi) sajátosságok is, amelynek az egyes kultúrák persze egymástól igen eltérő variánsait hozzák létre.

A GASZTROSZEMIOTIKAI ELEMZÉS NÉHÁNY LEHETSÉGES DIMENZIÓJA

Az alábbiakban, részben a Lévi-Strauss által a *Mitológiákban* felépített gasztroszemiotikai elemzési hálót követve, részben más szempontokkal is kiegészítve azt, megpróbáljuk röviden összefoglalni az ételek mint jelek osztályozásának legfontosabb, figyelembe vehető dimenzióit.

1. Mint a bevezetőben jeleztük, az ételek talán első, figyelembe vehető tipologizálása az *ehető és tápláló versus ehetetlen és/vagy mérgező* dimenzió. A tápláló ételek egyik csoportja a gyógyító ételeké. (Itt nincs éles határ, a lényeg az, hogy az ehető étel energetizál, biztosítja a szervezet energiaszükségletét, és ez esetenként betegségek leküzdésében is segít. Energetizálók az afrodiziákumok is.) A nem ehető ételek olyan anyagok, amelyek az emberi szervezet számára feldolgozhatatlanok, és/vagy nem bírnak tápértékkel. Ezek szélső csoportját képezik a mérgező ételek, amelyek ugyan megehetőek, s még tápértékük is lehet, de olyan anyagokat is tartalmaznak, amelyek károsítják vagy el is pusztítják a szervezetet. A két ellentétes ételcsoport ugyan elvben elég jól megkülönböztethető, a gyakorlatban azonban nincsenek éles határok. Egyrészt egyes élénkítőszerek (például a drogok) egyszerre energetizálóak és pusztítóak; másrészt tulajdonképpen minden táplálék-fajta esetében az említett felosztásnál döntőbb elem a mennyiség, hiszen túlzott mennyiségben a legtáplálóbb étel is pusztító hatású lehet. Ugyancsak átmozgást tesznek lehetővé a két ellentétes kategória között a táplálékokban végbemenő biokémiai folyamatok: az ehetetlen-éretlen táplálék ehetővé érik, a megromló táplálék viszont mérgezővé válik.

2. Az ehetőség-ehetetlenség dimenzióját nagymértékben befolyásolja az emberi történelem alakulása, a kulturális, civilizációs változások. Mint Lévi-Strauss az általa leginkább kiemelt osztályozási dimenzióval jelzi: a *nyers és főtt* ételek megkülönböztetése az egyik legfőbb szimbolikus jelzése a civilizációk kiemelkedésének és elhatárolódásának „barbár” előzményeiktől. A sütés-főzés megjelenése a sült-főtt ételek egy részének nyers változatát többé-kevésbé az ehetetlen kategóriába sorolja át⁹ (bár a határok itt sem

élesek, az oppozíció alkalmas skálajellegű minősítés kialakítására is, amelynek alapján meg lehet határozni, hogy egy étel *eléggé* – vagyis egy meghatározott, de persze mozgó és kultúrafüggő mérce szerint – megsült vagy megfőtt-e¹⁰). Mindenesetre ez a dimenzió ráépül az előzőre.

3. Nagyrészt az ehetőség-ehetetlenség tapasztalatai alakították ki az ételekhez való *szubjektív viszonyulás* dimenzióját, amelynek alapján *étvágygerjesztő és gusztustalan* ételeket különböztethetünk meg. Ez ugyanakkor szintén nagyon erősen kultúrafüggő, és meghatározóan befolyásolja az adott természeti környezet táplálékkínálata. (Gusztustalannak¹¹ gyakran az olyan táplálékokat minősítik, amelyeknél az adott környezetben van táplálékból és/vagy kevésbé kockázatos tápenergiaforrás.)

4. A következő dimenzió még inkább kulturálisan meghatározott: az étkezési *tabuk* (és a *tabu alá nem eső ételek*) dimenziója. E tabuk egy része az eddig említett dimenziókhoz igazodik, és az adott táplálékban rejlő feltételezett *veszélyek* miatt esik fogyasztási tilalom alá (vagy azért, mert az adott energiaforrás alacsonyabbra értékelt, illetve gusztustalannak minősített); más része az adott táplálékforrás *ritka* voltából fakad (és a forrás teljes kimerülését próbálja megakadályozni; a ritkaság játszhat szerepet az olyan tabukban is, amelyek az adott táplálék fogyasztását egyes kivételes alkalmakra, illetve a fogyasztást monopolizáló egyes kivételes személyekre korlátozzák).¹² Hasonló korlátozást hozhat létre az adott táplálék *kivételesen nagy energetizáló* hatása is.¹³ A tabuk egy következő csoportja a *totemisztikus* hiedelmeknek köszönhető, és az adott közösséggel különleges kapcsolatba hozott állat vagy növény – illetve az adott totemmel egy osztályba sorolt¹⁴ táplálékforrások – fogyasztását tiltja vagy korlátozza (bár esetenként ugyanez a fokozott kapcsolat éppen az adott táplálék rituális fogyasztását írja elő).¹⁵ Egy további, az étkezési tilalmak kialakulása szempontjából lényeges szempont az, amire Mary Douglas hívja fel a figyelmet: az osztályozás szempontjából „szabálytalan” (és ezért veszélyesnek tekintett) táplálékforrások csoportja is lehet tabu-forrás.¹⁶ Ezen okok *mindegyike* szerepet játszhat az étkezési tilalmak kialakulásában. Míg idáig az ételek elsődleges tapasztalatok alapján való osztályozásának szempontjairól volt szó, itt megjelenik egy olyan tényező, amelyben az ételek fizikai tulajdonságaik alapján történő besorolását felülírja egy *társadalmi szabályozás*.¹⁷ És ezzel már a másodlagos modellálórendszerek szintjén vagyunk. A határok azonban ebben sem – az elsődleges és másodlagos modellálórendszerek között sem – élesek, hiszen a másodlagos, „kulturális” jelentések messzemenően visszahatnak az elemi érzékelési szintre is. A tabu nagyon erős, az adott közösség egyedeiben bensővé váló kulturális hatás, amely a csoportidentitás kiváltotta érzelmi hatásokon keresztül fiziológiai reakciókat is indukál, így nagymértékben befolyásolja például az előző pontban említett dimenzió működését is: a tabu alá eső táplálékot az adott kultúra tagjai egyszerre érezhetik fizikailag gusztustalannak (sőt: mérgezőnek-pusztító hatásúnak) és fogyasztását kulturálisan (erkölcsileg) undorítósnak. (Ez a hatás kiváltható *pusztán kulturális* megalapozással is: előfordul, hogy egy ételfajtát többé-kevésbé önkényesen, tehát fizikai-fiziológiai okok, természeti összefüggések nélkül nyilvánítanak tabu alá esőnek; a tabu hatása ilyenkor is hasonló, mint az étel természetéből levezethető tilalmak esetében.)

5. A tabuk által kialakított kulturális megkülönböztetés a tudatformák fejlődése során a *szent-profán* dimenzió kialakulásához vezet. Egyes ételek rituális (a résztvevők feltételezése szerint spirituális szférával való kapcsolatot biztosító) jelentőségre tesznek szert, másokat kizárnak e rítusokból. A tételes vallások kialakulásával az ételek egy csoportja a vallás szempontjából meghatározó események szimbólumává válik. (Figyelemre méltó, hogy mind a zsidó, mind a keresztény húsvét szimbolikájában meghatározó szerepe van az – ünnepi – étkezésnek: teljesen különböző eseményekhez kötődő, teljesen eltérő szimbolikus tartalommal, jóllehet a keresztény húsvét alapjául szolgáló esemény, az utolsó vacsora éppen a zsidó húsvét rituális étkezése. Az Újszövetséget azonban egy új rítus, a kovásztalan kenyérrel és borral való szimbolikus áldozás jelképezi.) A szent és profán dichotómiája egyrészt jelentős értékhierarchiát hoz létre az egyes ételek között, másrészt magát az étkezési aktust is rituális megkülönböztetés tárgyává teszi: elválnak egymástól a táplálkozás rituálisan „megemelő”¹⁸ és a spirituális szférához közelítő,¹⁹ illetve „beszennyező” körülményei,²⁰ és magának a táplálék elfogyasztásának is lehet megemelő jelentősége (mint például a keresztény áldozásban),²¹ vagy éppen olyan beszennyező hatása, amelytől a táplálék megvonásával lehet csak megtisztulni: így alakul ki a böjt, a táplálékfogyasztás negációjának (vagy egyes táplálékoktól való tartózkodásnak) „megtisztító” rítusa a legkülönbözőbb vallásokban. (Az ételek és étkezési körülmények jelrendszere ebben a jelentésszféra dimenzióban már egyre nehezebben választható külön, egyre inkább meghatározzák egymást.)

6. A szent és profán elkülönülése a vallási szférából átmegy a világi szférába is: minden ember életében elkülönülnek a *hétköznapi és az ünnepi ételek*; ez utóbbiak jelentős részben egy-egy közösséget összekötő rituális alapokra vezethetők vissza (nem feltétlenül vallási tartalommal, de nagy részben a hajdani közösségi étkezések örökségeként). Elválik egymástól azon ételek köre, amelyek alkalmasak arra, hogy „ünnepinek” minősüljenek, az erre alkalmatlanoktól. Itt jegyzendő meg, hogy a közösséghez tartozást megerősítő közös étkezésen kívül a közösséghez tartozás kifejezése az étel megosztásának másik formája, az ajándékozás is.²² Az ajándékozás már a vallási szférában is nagy jelentőségű (a felsőbb hatalmak megnyerésére), a világi szférában pedig hierarchiaképző hatása van, két módon is: egyrészt a hierarchiában magasabban lévők megtisztelésének formája az őket a közösség szimbólumává emelő ételadó (ami tudvalevőleg az ételfeleslegnek a közönsébe való beszolgáltatásán alapszik), másrészt az alsóbb helyzetűek között szétosztott ételadomány a felsőbb helyzetű presztízsének emelője. Idetartozik az is, hogy miként a vallási szférában a böjt megtisztító, a presztízshierarchiában az ételektől való tartózkodás, a táplálkozás mértékletessége a felsőbb szinthez tartozás, a „nemesség” szimbólumává válhat.²³

7. Ugyancsak a szent és profán ételek dimenziójához köthető a „nappali” és „éjszakai” ételek megkülönböztetése. Ezt a dimenziót lehet egyszerűen a napirendhez igazodó felosztásnak tekinteni, leírva a különböző napszakokban (reggel, délelőtt, délben, délután, este, éjjel) szokásos étkezések (a tipikusan ekkor vagy akkor fogyasztott ételek) jellemzőit; de figyelembe lehet venni azt is, amit Boglár Lajos „nappali” és „éjszakai” *kultúra* dichotómiájaként jellemez, a mai dél-amerikai indián kultúrákból vett hasonlattal – az utóbbiba sorolva a hivatalos kultúra által elfojtott, de az adott kulturális közeg identitása szempontjából fontos, és ezért megőrzött (titkos) kulturális sajátosságokat.²⁴ Ebbe az „éj-

szakai” kultúrába sorolhatók a korábbi történelmi korszakok tagadott-elfojtott, de tovább élő mozzanatai is. Ritkán előfordulnak éjszakai étkezések, ezeket azonban szinte mindig különlegeseknek tekintik, az italog éjszakai fogyasztása azonban korántsem ennyire különleges: az alkoholos italog fogyasztása (legalábbis annak egy része) ily módon az „éjszakai” kultúra körébe sorolható: míg nappali-hivatalos megítélése ambivalens (egyszerre tartalmaz elfogadott és elutasított elemeket, és egyfelől közösségépítő, másfelől közösségromboló mozzanatok), az „éjszakai” italozás közelíthet az alkoholfogyasztás korábbi spirituális és titkos közösségavató dimenziójához. (Ezzel kapcsolatban még egyszer visszatérhetünk Mary Douglashez, aki megállapítja, hogy azok köre, akikkel együtt étkezünk, többnyire szűkebb halmaz [szorosabb összetartozást feltételez], mint azoké, akikkel az italozásban osztozunk,²⁵ vagyis az ivás egy olyan tágabb-átfogóbb közösség körébe köt, amely a régebbi korokban inkább meghatározta az egyén közösségi identitását, mint a modern társadalmak nukleáris közösségei.)

8. Az egymásra épülő szent/profán, megemelő/beszennyező és tápláló/kártékony dimenziók alapján értelmezhető sok étellekkel, táplálkozással kapcsolatos *babona* is. Igen nehéz elkülöníteni, hogy például a kenyér le-, illetve kidobásának máig ható tabujában mekkora szerepet játszik a kenyérnek a kereszténység általi megszenteltsége, s mekkorát a kenyér nélkülözhetetlensége, alaptáplálék volta. Hasonlóképp keverednek spirituális és materiális tényezők abban a hiedelemben, hogy ha nem isszák ki fenékig (vagy nem őszinte szívvel isszák), akkor a valaki egészségére köszöntött szeszes ital áldása félresiklik (nem teljesül, vagy ellenkezőjébe csap át). A „lencse – szerencse” asszociációs kapcsolat esetében is bizonyára egyszerre meghatározó az egészséges és kiadós táplálékhoz fűződő pozitív tapasztalat, a magasra szálló lélek „szerencsését” eljátszó profanitás, amelyet az egy tál lencsén eladott elsősülöttség ótestamentumi toposza szimbolizál, az ételáldozat sorsalakító szerepe, aminek valószínűleg szintén örzi a nyomát a bibliai történet, a lencse apró alakja, amely más, sok kis szemből álló ételekhez (mák, darált dió) hasonlóan a sokaság által a termékenység, bőség szimbólumává is válhat, és persze az a formai analógia, amely a lencseszemek és a pénz között fedezhető fel.

9. Az idáig felsorolt osztályozási dimenziók (az értékszempontból ambivalens „nappali”-„éjszakai” oppozíció kivételével²⁶) végül is mind a *jó-rossz* dichotómiára épülnek. Nagyon sok olyan osztályozási dimenziót is felvehetünk azonban, amelyek nem az egyes ételeknek az ember számára való objektíve hasznos vagy kártékony voltán alapszanak (származzék ez a hasznos vagy kártékony hatás biokémiai sajátosságokból vagy a hitvilágnak a pszichén keresztül a fizikumra gyakorolt befolyásából), hanem az emberi *munkamegosztás, földrajzi szétterjedés és technológiai pluralizálódás* – vagyis az egyes emberek, embercsoportok körülményeiben létrejött különbségek – következményeit tükrözik.²⁷ Az így létrejövő szociologikus természetű megoszlásokat azután az egyes csoportok persze gyakran szintén a „jó-rossz” dimenzióba igyekeznek terelni, saját táplálkozási sajátosságaikat vagy az általuk vágyott táplálékokat sorolva a „jó” oldalra. Az egyik legalapvetőbb ilyen felosztás még mindig a táplálék „objektív” tulajdonságain alapszik: az ember táplálékai vagy *növényi*, vagy *állati* (és kiegészítőként ásványi) táplálékok (az ember mint táplálékforrás, mint szó volt már erről, köztudottan tabu alá esik). A *növényi versus állati* dichotómia alapja nem is annyira e táplálékforrásoknak az ember természetről alkotott ké-

pében elfoglalt helye (hiszen tudjuk, hogy biológiai rendszertani alapon például a gomba egyik csoportba sem sorolható [hanem külön „törzset” alkot],²⁸ a növényállatok pedig rendszertanilag állatok ugyan, de szubjektíve növényeknek tűnnek, egyes antropomorf gyökerek pedig mint a ginszeng vagy a mandragóra – a hiedelmekben inkább bizonyos mértékig állatszerű tulajdonságokat mutatnak), mint inkább az emberi *munkamegosztás*, amely földművelő és állattartó kultúrákat (sőt már előbb: gyűjtögető-szüretelő és halász-vadász tevékenységet különít el). A növénycentrikus kultúrákban a növényi, az állatcentrikus kultúrákban az állati eredetű ételek dominálnak, bár ez csak bizonyos arányokat jelent²⁹ (hiszen mindkét típusban nagy jelentőségre és például éppen ritkább voltuk miatt különös értékre is tehetnek szert a másik típusú ételek). Mindenesetre az egyes étkezési kultúrák a saját kulináris értékrendjüket, többnyire a tőlük különböző konyhakultúrákkal szemben, azoknál magasabb rendűnek minősítik. Ez – a táplálékforrások eltérő jellege, hatása következtében – eltérő képzetköröket mozgósító, szemléleti alapon is történik.³⁰

10. A növényi-állati megoszláson belül további szembeállítások keletkezhetnek. Ilyen például az európai táplálkozásban (ahol egyébként egyik sem esik tabu alá) a *sertés- és marhahús*-dominancia szembenállása. (Montanari ezt a sertéstartásra épülő autarchikus családi gazdaság és a piacra termelő, városiasabb szemléletű mentalitás szembeállításaként jellemzi).³¹ De más páros szembeállítások is kialakulhatnak.³² Általánosabb és a növény-állat dimenziót átmetsző ellentétpár a „házasított”–„vad” oppozíció. Nagyon sokáig a vadételek (és erdei gyümölcsök) dominálnak a táplálkozásban, később azonban ez megfordul, és a korábban általános erdei eredetű táplálék ritkasággá (ínyencséggé) válik. Ugyancsak átmetszi a növény-állat dimenziót a *föld-ég* dimenzió, amelyben a földben lévő, földet tűró, földközeli növények és állatok általában alacsonyabb rendűnek számítanak, mint az „égiek” (például a madarak vagy a fák magasában lévők), ez utóbbiakat ezért általában nemesebb, „elegánsabb” tápláléknak tekintik.³³

11. A *kultúrák közti* különbségek nem csak a növény-állat megoszláshoz hasonló oppozíciókban nyilvánulnak meg. A *sajátos földrajzi körülmények*, az éghajlat, a magaslati viszonyok, a tájjelleg stb. meghatározzák, hogy milyen flóra és fauna dominál, ez pedig döntően befolyásolja a táplálkozási szokásokat.³⁴ Az egyes kultúrkörök között kialakuló különbségek (sokszor szembenállások) egyik fő megnyilvánulási területe éppen a „konyha”. Ezeket a kulturális különbségeket persze nemcsak a földrajzi adottságok, hanem a kultúrák történetileg felépült egyéb sajátosságai is meghatározzák. A „nyugati” és „keleti” konyhát például nemcsak a felhasznált anyagok (sokszor a másik kultúrában tabutörésnek számító) különbségei jellemzik, hanem mindazok a jelentős szemléleti különbségek is, amelyek a két (és persze több kisebb kultúrkörre tagolható) nagy kultúrkör vallási, filozófiai, művészeti alakulásában szerepet játszottak. (Hogy csak kettőre utaljunk ezek közül: az eltérő „egyensúly”-felfogás, ami Keleten az ellentétes ízek jin-jang-szerű egymásba vegyítésére is kiterjed, vagy az étkezések fogásairól alkotott eltérő elképzelések.)

12. Kulturális különbség nyilvánul meg az egyes ételtípusok alkalmazásának arányában is. Ezen az alapon – és ez már nem bináris oppozíció – beszélhetünk „leveses”, „tésztás”, „húsos” stb. kultúrákról és ezek különböző kombinációiról. Idesorolhatjuk a kultúrára jellemző *fűszerezési* sajátosságokat is.

13. A földrajzi sajátosságokból adódik az ételek osztályozásának következő dimenziója: az egyes *évszakokhoz* köthető táplálékok elkülönítése. Ez az osztályozás egyrészt evidenciákat foglal magában; az étel ahhoz az évszakhoz kötődik, amikor az adott növényből vagy állatból optimális táplálék lesz, másrészt viszont az évszakokhoz kapcsolódó asszociációk visszahatnak az egyes táplálékforrásokra. Így azt, hogy mikor milyen ételeket szokás fogyasztani (a napszakok közti megoszláshoz hasonlóan³⁵), meghatározza az élettani szempontból ideálisnak tartott időpont éppúgy, mint az adott évszakban kialakult szokások, amelyek „tavaszisága”, „télisége” stb. beépül az ezen szokásokhoz (például naptári ünnepekhez) kötődő ételek arculatába. A globalizáció a világ legkülönbeltőbb pontjairól importált, illetve tartósított táplálékok kínálatával lerombolja ezeket az osztályozásokat, amit egyfelől sokan a természet elleni vétéknek (a természet rendjét *A tizenkét hónap* meséjében ábrázoltakhoz hasonló módon felrúgó emberi hübrisz megnyilvánulásának) tartanak, másfelől a multikulturalizmus és a fogyasztói társadalom hívei a „földi paradicsom” megvalósulását ünneplik benne, hiszen annak egyik ősi attribútuma éppen az ételek évszakhoz kötöttségének felfüggesztése.³⁶

14. Többször utaltunk már arra, hogy az ételek valamilyen szempontú osztályozásába miként kerül be az értékmozzanat. Az ételek hierarchiájának legfőbb meghatározója és az osztályozás egyik legfontosabb dimenziója a *társadalmi hierarchia* szerinti tagozódás. Ennek is vannak fiziológiai természetű alapjai. Például a húsfogyasztás alapvető összefüggésben van az emberi erővel; (Montanari az „erősek eledelének” nevezi, és részletesen elemzi, miként lesz *hatalmi* szimbólum).³⁷ De minden étel, amely a társadalmi hierarchiában magasabb helyen lévő csoporthoz kötődik, telítődhet presztízstartalommal. Már az in-group és out-group első megkülönböztetésénél beléphet ez a mozzanat, amennyiben a saját csoportot föléértékeli az idegennek. Civilizált és barbár táplálékuk általi megkülönböztetéséről már nyers és főtt kapcsán volt szó, de például Homérosznál a „kenyérevő” az „emberi” megkülönböztető jelzője,³⁸ s ez szembeállítható az „állatival” éppúgy, mint a gabonatermelés szintjére még el nem jutott barbároknak (szintén az „állatias” körébe sorolt) közösségeivel. Ez az alá-, fölsorolás a korábban említett, egymástól eltérő kultúrák (és „konyhák”) között rendre megtörténik. Az egyes kultúrák belső tagolódásával azután a társadalmakon belül is létrejönnek ezek a megkülönböztetések, és minél inkább körvonalazódik egy csoport helye a társadalmi hierarchiában, annál inkább kialakulnak az adott csoporthoz köthető ételek és étkezési szokások: a felsőbb csoportok ritkább (s ezért monopolizálható) és magasabbra értékelt ételekkel különböztetik meg magukat, és kialakul az is, hogy mit tekintenek (tömeges hozzáférhetősége: „közönséges” volta és/vagy gyengébb minősége következtében) az alsóbb helyzetű csoportok ételének. Egyfelől a „gazdagok” táplálékának, másfelől szegénységének. Így alakulnak ki a középkori Európában a nemesség ételei és a parasztételek³⁹ (a hús, mint az „erősek étele” a vadászó-hadakozó nemességhez kötődik, mert a parasztok asztalára csak jóval kevesebb kerülhet belőle; ott – s ez tovább emeli presztízshordozó szerepét – inkább az „ünnepi” szférához kötődik). De ugyanannak az ételtípusnak is presztízshordozó lesz a minősége:⁴⁰ így alakul ki például a „fehér” és a „fekete” kenyér szimbolikus dichotómiája.⁴¹ Az eltérő ételválasztékon kívül elkülönítő jelek lesznek az étkezés körülményei és az étkezési szokások is.⁴² A nemesi és paraszti konyha oppozícióját némileg átmetszi a (szent és profán korábban jelzett szembenállását – s ezzel a világi és a spirituális hatalom vetélkedését is – leképező) val-

lási/egyházi-világi dichotómia. A bőségre alapozó, hedonista nemesi konyha ellenpontja a szerzetesi aszkézis, és az ahhoz kapcsolódó étrend.⁴³ Ezt a szerepet (és a „szellemibb” életforma képviselését) később átveszi az egyháztól a tudományos (és „egészségtudatos”) táplálkozás reformáramlata.⁴⁴ Az ételek társadalmi szimbolikája azonban változó. Egyes ételek fel- mások leértékelődhetnek. (Gondoljunk például a korábban az állatoknak vetett máj⁴⁵ értékének felemelkedésére.) De ugyanígy megváltozhat az egyes ételek preferenciáját kialakító szemléletek egészének társadalmi presztízse is. Norbert Elias részletesen – és jelentős mértékben éppen az „asztal” változásában – mutatja be azt a folyamatot, ahogy a nemesi-udvari presztízsz fokozatosan civilizálódott (azaz polgárosodott), és fokozatosan, a polgárság társadalmi hatalomátvételével a polgárság értékrendje kezdett dominálni (az étkezéskultúrában is). Az utóbbi két évszázad konyhaművészetének alakulását már ez is nagyban befolyásolta.⁴⁶ Az ételek (és az étkezés) hierarchiáját egyébként lényegében ugyanazok a jeldimenziók hordozzák, amelyeket egy egészen más vonatkozásban az egyes társadalmak közti presztízszviszonyítás jeldimenzióiként írtunk le „Az utazás, mint szociális státuszbeli változás szemiotikai jelei” című tanulmányunkban.⁴⁷

- A *tisztaság/mocsok* (ez esetben: az étel higiéniája, illetve szennyezettsége).⁴⁸
- A *rend/rendetlenség* (a teríték, illetve a tálalás megkomponáltsága, illetve ennek hiánya).⁴⁹
- A *bőség (mennyiség)*,⁵⁰ illetve a *hiány (szűkösség)*.
- A *minőség*.⁵¹
- A *díszesség*,⁵² *pompa/leromlottság*.
- A *csillogás, fény/sötétség, homály* (ez közvetlenül is értendő, az étkezés körülményeire vonatkozóan, sőt, maga az étel is lehet „csillogó”;⁵³ de közvetetten is érvényesül, az ételekhez fűződő asszociációkban, gondoljunk a már említett „fehér kenyér” és „fekete kenyér” ellentétre vagy a „fehér húsok” mai magasabb presztízisére).
- A *kényelem/kényelmetlenség* (ez is értendő közvetlenül az étkezés körülményeire, de vonatkoztatható az ételek fogyaszthatóságára, hangsúlyosan „fogyasztóbarát” elkészítésére-tálalására is).
- A *biztonság/biztonsághiány* (itt szerepet játszhat az ételek frissessége-szavatossága, kifilézettsége, vegyszermentessége stb., tehát mindaz, aminek ellentéte veszélyeztetheti a fogyasztó egészségét, testi épségét).
- S végül az *exkluzivitás/tömeglét* (az étkezés exkluzív, csak kiválasztottak számára kialakított közege – és az ehhez igazított, az exkluzivitást hangsúlyozó ételválaszték és speciális elkészítési módok alkalmazása szemben a tömegétkeztetéssel és az abban tált ételek hangsúlyozottan „massza jellegével”).

15. A hierarchiában különböző helyet elfoglaló csoportok közötti megkülönböztetés forrása lehet – de már nem ilyen egyértelmű módon – a *nehéz/könnyű* dimenzió. Ma eléggé egyértelmű, hogy a nehéz fizikai munkához szükséges erőnlétet biztosító „nehéz” ételekkel szemben az ilyen munkától mentes életre utaló, magasabb társadalmi helyzetet jelző „könnyű” ételeknek van nagyobb presztízse, ezek számítanak „elegáns” ételeknek, (mint ahogy a „kifinomultság” mindig is a „fenthez” tartozik), s ezt erősíti az egészségtudatosság említett ideológiai divatja is. A történelmi múltban azonban mindazokban az elitekben, ahol a „dözsölés” volt a magasabb státusz kifejeződése, ez általában nehéz ételek fogyasztását jelentette, s ez különösen így volt azokban a társadalmakban, ahol az

uralkodó csoportokat (vadászokból és/vagy nomád pásztorokból lett) harcosok alkották. A nehéz és könnyű ételek dimenziója tehát a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyen kívül értékrendszerbeli polaritás kifejezésére is alkalmas, amelyben a testi erő preferálása áll szemben a szellemibb mozzanatokra, illetve az élet, az egészség *védelmére* helyezett hangsúlyokkal. (A társadalom hierarchizálódása egyébként minden olyan viszonyításban leképeződik, ahol a társadalom egyes alcsoportjai között erőkülönbség van, vagy erőkülönbséget akarnak érzékeltetni.)

16. Amennyiben a nehéz és könnyű ételek fogyasztása összefügg a munkamegosztással, ez újabb dichotómiák kifejezésére is alkalmassá teszi ezt a dimenziót. A „nehézebb” ételek és italok erős asszociációs kapcsolatban vannak a „férfiak” jelleggel, megkülönböztetve azt a mindig „finomabbnak”, légiesebbnek tekintett *női* princípiumtól.⁵⁴ Vannak jellegzetesen „férfiaknak” és jellegzetesen „nőiesnek” tartott ételek és italok. Ez a dimenzió azonban nem jellemezhető pusztán a nehéz/könnyű metszetben, hiszen az is befolyásolja, hogy a két nem a munkamegosztásban milyen táplálékforrások biztosításában vesz részt; melyek elkészítésében kap hangsúlyos szerepet,⁵⁵ illetve amikor az ételek-italok elosztásában különbséget tesznek férfiak és nők között, mely ételek-italok fogyasztása lesz jellemzőbb az egyik vagy a másik nemre.

17. Hasonlóan lehet megkülönböztetni a felnőttek és a gyerekek által fogyasztott ételeket: a „gyerekételek” magától értetődően sokkal „könnyebbek”, ugyanakkor sokkal nagyobb szerepet kap bennük a játékosság, a forma (gondoljunk a vattacukor vagy akár a fagylaltok megformálására) és az élvezeti jelleg (amely nagymértékben felelős az édes-ség fogyasztásának „túlfutásáért” a modern nyugati társadalmakban).

18. Még mindig a nehéz/könnyű dimenzióval érintkezve (és a gyerekételekhez hasonlóan kímélő jelleggel) különülnek el (egy egészséges/beteg dimenzióban) a *beteg-ételek*. Mivel a betegségek jelentős részét a rossz arányú táplálkozásnak tulajdonítják, a betegételek nemcsak „könnyűek”, hanem sok esetben az a lényegük, hogy egyes általános táplálkozási elemek *hiányoznak* belőlük. A betegtáplálás többnyire az ételek egy részének megvonását jelenti. (Diéták.) Természetesen megnő ugyanakkor a gyógyhatásának tartott táplálékok aránya (ezek nagy része növény, de nem kizárólag: gondoljunk csak a húsleves ilyenkor jótékonynak tartott hatására).

19. A *böjtös ételek* is megvonáson alapulnak, ezeknél azonban a fiziológiai (a test belsejét tisztító) megfontoláson kívül mindig spirituális megfontolások is szerepet játszanak: a böjt mint a szent/profán dimenzió kapcsán már érintettük, a lelki vezeklés formája, ami nemcsak a bűnöktől való megtisztulás analógiás szemléletét hordozza (a lélek megtisztítása a test megtisztítása által), hanem egyúttal a közösséghez tartozás megerősítése is a közösségnek mint az erkölcsi imperativus megtestesítőjének hozott önálarendelő áldozat által.

20. A közösség előtti (nem önkéntes, hanem kényszerű) vezeklés megnyilvánulása a *rabételek* böjtös jellege, szegényessége, amiben persze egyszersmind kifejeződik a társadalmi hierarchiában való leminősítés: a többi létkörülmény leszűkítésével (a mozgás

korlátozásával, az egy főre jutó lakóter csökkentésével, illetve a „lakáskörülmények” szégyenessé tételével, a birtokolható tárgyak drasztikus elvonásával stb.) együtt a táplálkozásban is kifejezésre juttatják, hogy az elitéltnek a társadalom legalsó régiójában van a helye. (A halálraítélt utolsó vacsorája ugyanakkor az emberáldozatok ősi rituáléját őrző engesztelő rítus: minthogy eredetileg az emberélet elvételét csak a közösség üdve legitimálta, a feláldozottat mindig voltaképpen a közösség megmentőjének tekintve a szellemek-istennek világához vezető közvetítőnek is tartották, s ezért szimbolikus hódolati gesztusokkal vették körül; „királyi” kiszolgálásával, majd ezután már lelkipurdalás nélküli megölésével kifejezésre juttatva egyúttal azt is, hogy a halál minden e világi kiváltságot eltöröl).

21. Ha visszakanyarodunk a férfias/nőies dimenzióhoz, azt láthatjuk, hogy az érintkezik egy másikkal, az *intim versus nyilvános* étkezés dimenziójával is. Amikor ez a dimenzió az exkluzivitás/tömeglét dimenzióval azonos, akkor egyértelmű, hogy az „intimitás” tesz szert a nagyobb értékre. Azokban a társadalmakban azonban, ahol a reprezentációnak kiemelt fontossága van, egyes nyilvános étkezéseknek (például fejedelmi lakomáknak) van a legnagyobb presztízszük.⁵⁶ Ez úgy érintkezik a férfias/nőies ételek kapcsán említettekkel, hogy a patriarchális társadalmakban a magasabb presztízsszerű reprezentatív étkezések főszereplői, a mesterszakácsok és -cukrászok, „ínyesmesterek” többnyire férfiak, míg a nők elsődlegesen az intim szféra konyháit uralják. Az individualista polgári társadalom értékrendje azonban az intimszféra felértékelésével nagy hangsúlyt ad az otthoni étkezésnek (ugyanakkor kialakítja a nyilvános, „társasági” étkezés elegáns formáit is),⁵⁷ s így ma már ebben az esetben nem rendelhető hozzá a két pólus a korábbiakhoz hasonlóan a társadalmi hierarchia pólusaihoz.

22. A presztízskifejezésre alkalmas gasztroszemiotikai jelzéseknek tehát nem mindegyike és nem mindig csak a hierarchiajelzést szolgálja. A lehetséges hierarchiajelzések között utolsóként említett bináris oppozíciónak, az exkluzivitás/tömeglét dimenzióknak ugyan többnyire van státuszszimbolikája is, de értékrendszerbeli ellentétet is hordoz ez is: az étkezés körülményeinek és az étel elkészítésének *egyedisége* az individuumcentrikus értékrendszer kifejeződése is (lehet). A civilizáció kezdeteinél (a többi művészi kifejezésformával együtt) már megszületik a konyhaművészet is, s ez az átlagossal, tömegessel szemben kifejezést adhat a készítő művészi személyiségének – már az ókorból ismerünk számos példát egy-egy szakácművészeti csúcsteljesítmény értékeléséről⁵⁸ (illetve a fogyasztó művészi [gourmand-] ízlésének) is.⁵⁹ Külön jelentősége azonban az egyéniségnek (mind az ételek „egyediségének”, mind a fogyasztó individualitásának) az individuum-központú polgári társadalomban lesz. A szocializmus a maga egalitárius ideológiája jegyében (miközben a maga uralkodó elitjének biztosította az exkluzivitás körülményeit és az exkluzív ellátást, ami persze az uralkodó hiánygazdaság körülményei között egészen egyszerű ételeknek ebbe az exkluzív körbe emelését is jelentette) szándékosan terjesztette a tömegétkeztetést (a társadalmi élet egyéb területeihez hasonlóan) lefelé nivelláló formáit, ami szélsőséges esetben (ez például a Szovjetunió éttermeiben volt általános gyakorlat) olyan értelemben is tömegétkeztetés volt, hogy az étkezőket etetendő tömegnek, arctalan masszának tekintve a vendéglőbe várakozó sorállókát válogatás nélkül ültették le az üres helyekre (tehát nem voltak tekintettel az individuális igényeknek arra a minimumára sem, hogy az együtt érkezők, az egymással összetartozók egy asztalnál étkezhessenek).

23. Az individualisztikus polgári értékrend sajátossága az is, hogy nagy gondot fordít a személyes ízlés kiszolgálására. Ennek ma már igen sok olyan megnyilvánulása van, mint a fondü vagy a raclette, de idetartozik már az a régebb óta bevett szokás is, hogy a főbb fűszereket, önteteket (személyes ízlésének, igényeinek kielégítését biztosítandó) a vendég rendelkezésére bocsátják. Figyelembe veendő gasztroszemiotikai dimenzió lehet tehát a *kínálati vs. választásos* jelleg. Míg a lakomáknak (és az azok fogásait redukáló és tömegesítő „menüknek”) kötött kínálatuk van, az éttermi étlapok már választást tesznek lehetővé, s a polgári társadalomban különösen nagyra becsült szolgáltatást nyújtanak azok a vendéglátóhelyek, amelyek képesek „étlapon kívül” is alkalmazkodni a vendég személyes rendelkezéseihez. A választásos jelleg egyre növekvő súlyát jelzi a svédasztalos vendéglátási forma elterjedése (s ugyanakkor magas presztízse) is. (Itt most megint az étkezés körülményei kapnak jelentőséget, de ismét elmondható, hogy ez visszahat az ételek osztályozására is: egyre hangsúlyosabb az egyedi ízek kultusza és a „sablonételek” leminősítése).

24. Az egész étteremkultúra (idesorolva a cukrászdák, kávé- és teaházak, eszpresszók és különböző minőségű italozóhelyek szintén osztályozási alapul szolgálható sokaságát) ugyanakkor alapvetően városi jelenség. Volt már szó a *falusi/városi* dimenzióról, ami a gasztroszemiotikának is igen lényeges szempontja lehet. Az urbanizáció nem csak az ételek választékát változtatja meg (csökkentve a földről közvetlenül az asztalra kerülő ételek kínálatát, de nagymértékben megnövelve a választékot a más vidékek jellemző táplálékait közvetítő kereskedelem által), s nem is csak a nyilvános étkezés formáit szaporítja: jelentős változásokat hoz az egyes ételek értékelésében, az ételkészítés technológiájában, az étkezési szokásokban, az étkezésre szánt időben és az étkezések napi ritmusában – az egész gasztronómiai szemléletben. Így aztán jellegzetesen elkülönült egymástól a városi és a falusi étkezési kultúra, s azok egyes elemei – tehát az egyes ételek is – önmagukban is „falu”- vagy „város”-szimbólumokká lettek. A paradigmatiszmaszerű különbségnek aztán az is a következménye, hogy mindkét kultúrátípus „megindul a másik felé”; a sajátjából hiányzó elemek felértékelődnek, s míg a falu lassan „urbanizálódik”, a városokban, mint erre korábban már utaltunk, a nosztalgia és a tradíciókeresés mind többek érdeklődését fordítja a rurális étkezési kultúra irányába.⁶⁰

25. A városok és a bennük zajló modernizáció „túlfutása”, amely kiváltotta az egész modernizációs paradigma kritikáját, felértékelte egy olyan, az ételek elemzésében figyelembe vehető dimenziót is, amely korábban nem is létezett, majd egy ideig éppen ellenkező előjellel szerepelt: a *mesterséges/természetes* dimenziót. Az emberi történelem évezredei során az ember fokozatosan dolgozta ki a természet módosításának (a növények nemesítésében, az állatok célirányos tenyésztésében, a különböző növény és állatfajták keresztezésében, a talaj termékenyebbé tételében, a kártevők elleni védelemben stb. megnyilvánuló) technikáit. A „természetes” és a „mesterséges” (azaz az emberi mesterség által kialakított) létformák közti határok ebben a folyamatban mindaddig nem bírtak drámai jelentőséggel, mígnem – a kémia tudományának kifejlődésével – megjelent a táplálékok vegyi úton történő befolyásolásának lehetősége, majd a 20. század második felében a génmanipuláció lehetősége is. Először mindez az ember „istenülésének”, teremtővé válásának tűnt: a 20. század „modernistái” egy olyan jövőt ünnepeltek, amelyben az em-

beriség mesterséges úton (s ennek köszönhetően korlátlanul) fogja előállítani táplálékai nagy részét. (A század második feléig ez a science fictionokban többnyire pozitív konnotációkkal szerepelt.) Az antimodern hullám hozta aztán magával azt a szemléletet, amely a vegyszereket az emberi szervezetre veszélyes, a táplálkozás szempontjából ártalmas, mérgező anyagokként (majd a génmanipulációt végiggondolatlan, a lehetséges hatások ismerete nélkül gyakorolt és szintén veszélyes, ártalmas technikaként) utasítja el. Ez a szemléletváltás sem csak a táplálkozással kapcsolatban érvényes (megjelent a ruházkodás, a lakásépítés és más életterületek vonatkozásában is). Mindenesetre létrejött egy olyan osztályozási dimenzió, amely aztán egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A „bió” fogalom megjelenése kellőképpen érzékelteti ezt a jelentőséget, hiszen megkülönböztető jelzőként, egy táplálékosztályozás *egyik pólusaként* nevezi meg azt, ami eredetileg *per definitionem* minden táplálék mint *életalapanyag* jelzője.

Az ételek és étkezési szokások elemzéséhez még nyilván hosszan sorolhatnók a lehetséges osztályozási szempontokat. Ezeket *kombinálni* is lehet (éppen ezért beszéltünk elemzési „dimenziókról”, mert szinte minden ezzel kapcsolatos jelenség elemzését több-dimenziós analízissel érdemes megközelíteni).

* * *

A felsorolt szempontok döntően kulturális sajátosságokat rögzítenek (és az ételszemiotika pragmatikai rendszerét próbálják érzékeltetni), a gasztroszemiotikai elemzésnél azonban mindenképp érdemes figyelembe venni az egyes ételek-italok materiális jellemzőit, olyan összetevőit is, mint az ételek-italok *anyaga, állaga*,⁶¹ *színe*,⁶² *íze*⁶³ (illetve íz kombinációi), *szaga, hőfoka, formája*⁶⁴ stb., hiszen mindezek egyrészt meghatározott pszichofiziológiai hatásokat váltanak ki,⁶⁵ másrészt jelentős szerepet játszanak az ételekhez fűződő szimbolikus asszociációkban is.⁶⁶

ÉTEL ÉS ÉTKEZÉS NÉHÁNY EGYÉB MAKRO- ÉS MIKROSZOCIÁLIS VONATKOZÁSA

Az étel és étkezés kulturális antropológiai jelentőségét aligha lehet túlbecsülni.⁶⁷ Ha idáig főként azt hangsúlyoztuk, hogy az ételek és étkezési körülmények elemzése során elsősorban milyen lehetséges elemzési dimenziókat vehetünk figyelembe (vagyis mi minden játszik szerepet az ételekhez és étkezéshez fűződő jelentések kialakulásában), röviden érdemes arra is kitérni, hogy az étkezés szférája milyen módokon gyakorol hatást a társadalom, a kultúra egészére. Arról már volt szó, hogy az ételek és étkezési módok meghatározóan hathatnak az egy társadalomhoz-kultúrához tartozó emberek *identitás-tudatára*.⁶⁸ Tudatosítják az adott kultúra másoktól megkülönböztető sajátosságait,⁶⁹ alapot adnak a civilizációs előny öntudatának kialakulására (mint azt például a főtt/nyers dichotómia vagy a gabonatermelés megjelenésének kapcsán hangsúlyoztuk). A társadalom egészének jól- vagy rosszultápláltsága meghatározó lehet a kultúra egészének *vitalitása* szempontjából. Egyes történész- és antropológusiskolák egyenesen a domináns táplálék minőségéből és jellegéből vezetik le az egyes kultúrák alakulásának különbségeit. A táp-

lálék biztosításának szükséglete az egész *technikai fejlődés* motorja lehet. Vagy éppen a *társadalmi változásoké*: az éhséglázadások,⁷⁰ felkelések sora jelzi, hogy a táplálék elosztásának zavarai, igazságtalanságai egész rendszerek bukását is előidézhetik. Elias és mások kultúratörténeti elemzése is sugallják, hogy az étkezéshez fűződő szokások finomodása nem kevés hatást gyakorolt a társadalmon belüli viszonyok általánosan is *békésebb-pacifikáltabb kezelésmódjának* terjedésére is.⁷¹ S az is nyilvánvaló, hogy amikor egy társadalomra az ételek látható bősége (és az étkezési lehetőségek sokasága) jellemző, ez akkor is az adott társadalom megfelelő életminőségét sugallja⁷² (és ezáltal visszahat a társadalom tagjainak öntudatára és közhangulatára is), ha vannak a társadalomnak élelemmel csak szűkösen ellátott tagjai.⁷³

Az étel-étkezés ugyanakkor a mikroszociológiai szinten is meghatározó jelentőségű. Az emberiség a csoportban élő zsákmányejtő állatok módján már kialakulása idején együttesen szerzi és fogyasztja táplálékai nagy részét. Ez a továbbiakra is sorsdöntő hatással van. A *közös étkezés* az emberegyént közösségével összekapcsoló legfontosabb cselekvésformák egyike. A lélekhit kialakulásával (amelyben az egyéni lélek mindig a közösség „lelkével” való kapcsolatban – és nagyrészt azáltal – létezik), a közös étkezés és italozás egyik lényegévé válik a „lélekkör” megteremtése (az ősi közösségi együtt létezés újrateremtése). Ebben döntő jelentősége a táplálék közös *elfogyasztásának* van, ekkor ugyanis az egyéni test táplálék általi vitalizálása elválaszthatatlanná válik a közösség vitalizálásától.⁷⁴ (A közös alkoholfogyasztás az alkohol tudatmódosító hatása által az egyén szellemét mintegy kiemeli, és bekapcsolja a közös spiritualitás áramába.) A közös étkezésnél kisebb súllyal, de jelentős közösségépítő hatást gyakorolhat az ételek *közös elkészítése* is. (Ez mind az asszonyok közös konyhai, mind a férfiak tábortűzön-pásztortűzön sütő-főző tevékenységében kimutatható.) Mindennek annyira meghatározó a kohéziós szerepe, hogy a közösség azon tagjaira is ki kell terjeszteni, akik nincsenek jelen, nem vesznek részt a közös étkezésben és/vagy a közös ételkészítésben: az *ételajándék*, a *komatálküldés* szokása jól mutatja ennek az igen erős késztetésnek a legutóbbi időig ható továbbélését. Még az individualisztikus polgári társadalom is él az ételmegosztás közösségteremtő eszközével: gondoljunk a *piknik* „műfajára”.

A különböző szimbolikus jelentőségű étkezési módok egymásra – s ezen keresztül a társadalmi viszonyok alakulására – is hatást gyakorolnak. Mindeközben változtatják szimbolikus jelentésüket.

A *potlecs* például⁷⁵ – a főnökök presztízsét az általuk elherdált javak mennyiségével mérő és demonstráló rítus – később az „udvari lakomának” adja a helyét, amelyeknek ugyanilyen presztízsemelő funkciójuk van; de míg a potlecsnek fontos eleme annak egyidejű bizonyítása, hogy az adott főnök hatalmas és gazdag, és *ugyanakkor nem ragaszkodik* javaihoz, addig a középkor és az újkor lakomáin a hatalom és gazdagság bizonyítása egyúttal a hatalom és gazdagság *ünneplése* is. (Míg a potlecs annak a társadalmi tudatnak a kifejeződését és megerősítését szolgálja, amelyben igazából csak a közösség tulajdona legitim, és az egyén csak akkor méltó az ebből való fokozott részesedésre, ha egyértelművé teszi a közösségnek való alárendelődését, a fejedelmi lakoma ennek ellentéte: annak demonstrálása, hogy a magántulajdon az igazi hatalom, és a vendég is csak azáltal részesül ebben, ha alárendeli magát ennek a hatalomnak.) Az ellenkezővé váló jelentéstartalom dacára ugyanakkor a két forma közötti folytonosság is eléggé nyilvánvaló. A középkori szolgák sokasága által működtetett fejedelmi hatalom szimbolikája aztán továbbmegy a

átmeneti rítusok kettős természetének megfelelően). S hogy csak egyet emeljünk ki a lagzi megannyi rítusa közül: az ifjú párt gyakran kis szobruk formájában is jelképező esküvői torta felvágása és a vendégek közötti hiánytalan szétosztása szimbolikus rítus, és jelentése megint csak az egyén közösség általi „bekebelezése”, az egyén és közösség közti egység helyreállítása. Mindezek az ünnepek (legalábbis szimbolikus funkciójuk szerint) jelentős szerepet játszanak a társadalom mikro- és makroszintű kohéziójának újrateremtésében és fenntartásában.

AZ ÉTKEZÉS DIVATJA

Írásunk hátralévő részében annak a trendnek a példáit próbáljuk sorra venni, ahogy az étel és étkezés előtérbe került az utóbbi évtizedek euroamerikai kultúrájában. A fogyasztói társadalmak egyik leglátványosabb sajátossága a bőséges (és a legspeciálisabb keresletek kielégítésére is alkalmas) ételkínálat, de még a fogyasztói társadalom fél évszázados történetén belül is szembeütünk az ételekre az utóbbi egy-két évtizedben eső kitüntetett figyelem.

A televíziós kínálatban külön *főzőcsatornák* jelentek meg (Magyarországon például a Paprika Tv, de számos nemzetközi csatornát is említhetnénk), maguk a főzőműsorok pedig a délutáni műsorsávból *főzőműsoridőbe* kerültek, néhány perces kiegészítő műsorból órás kiemelt műsorra növekedtek. (Lásd például Magyarországon a *Vacsoracsata*, vagy a *Hal a tortán* típusú műsorokat.) A korábbi receptillusztrációból celebek valóságshow-ja lett, a valóságshow-k kukkolós műfaja pedig éppen ebbe az irányba, a főzőműsorok irányába ment el. Ezenkívül is számos, igen népszerű főzőműsor fut egyszerre. Mindig egy jelenség világgép-meghatározó szerepűvé növekedését jelzi, amikor *átterjed olyan területekre is, amelyekhez korábban semmi köze nem volt*; a főzőműsorok a celebek világán kívül így kaptak teret olyan (gyorsan nézetté vált) műsorokban is, amelyek a jackass (illetve a kandi kamera) „utcaművészetével” ötvözték (*Gerilla Grill*). Valamiféle műfajötvözet kísérlete az étterem-átalakítási show is. Egyes szakácsok-cukrárszok (lásd például: *Laci bácsi konyhája*, vagy éppen az étterem-átalakítást is vállaló Gianni Annoni) országos *sztárokként*, mások (Nigellától vagy David Roccótól Floydon át Jamie Oliverig és Gordon Ramsay-ig) világsztárokként jelennek meg a médiában. Egyes főzőműsorok televíziós sikere átterjedt a *könyvkiadásba* is (így lett könyvsiker is például Stahl Judit televíziós műsoraiból). A multikulturalizmus divatjához kapcsolódva pedig főzőműsorok sokaságában jelennek meg a nemzetközi konyha képviselői és ízei. Az *utazásnak*, más országok felkeresésének hagyományosan fontos része sokak számára a helyi ételspecialitások megismerése, mégis, még ehhez viszonyítva is feltűnő, hogy az eredetileg egyértelműen utazási ajánlatokra szakosodott olyan nemzetközi csatornákon, mint a Travel, az utóbbi időben milyen mértékben szaporodtak el a kulináris élvezetekre, gasztronómiai élményekre koncentráló műsorok (*A szomszéd utazó, Étél és bor, Borutak világszerte, Croissant a dzsungelben, Népek konyhája, Ázsiai konyha, Ízek kavalkádja, Főszakács külföldön, stb.*).⁷⁷ Egyes szakácskönyvek, egészséges táplálkozásról szóló könyvek az eladási és népszerűségi listák élére kerülnek. A fiatalok ma már kevésbé használnak receptkönyveket, viszont az *interneten* tömegesen keresik az ilyen témájú információkat (a „receptek” szóra 0,09 másodperc alatt 8 230 000 találat

érkezik). Tematikus *chat-fórumok* sokasága foglalkozik különböző ételek elkészítésével (igen népszerű például a házikenyer-készítés témája); a *YouTube-on* is sok a főzőbemutató. A *nyomtatott sajtóban* is igen nagy arányú ez a témakör: étkezésrovatok, fogyókúra-javaslatok, receptek egész oldalas (sőt több oldalas) részesedést kapnak a lapokban, magazinokban. Ismét csak a tématerület jelentőségét jelzi, hogy még olyan területekre is kiterjed, amelyekhez hagyományosan semmi köze nem volt: *írók szépirodalmi sikerre építve* jelentetnek meg szakácskönyveket, és a nemzetközi médiában divattá vált egyes népszerűséget szerzett *írók szakácsként való bemutatása, felolvasó körútjaik főzőshow-val való összekötése*⁷⁸ is.

(Nem pusztán arról van szó, hogy a média csatornáinak száma növekedett meg hatalmas mértékben.⁷⁹ Több évtizedes megfigyelésekre támaszkodva határozottan állítható, hogy a gasztronómia hangsúlya, egyéb életterületekhez viszonyított aránya is megnövekedett az utóbbi egy-két évtizedben. Voltak korszakok a történelemben, amelyekben hasonlóképpen nagy súlya volt a kulináris szférának, sőt természetesen mindig nagyon nagy szerepe volt – de a közvetlen előzményekhez képest mindenképpen jelentősen növekedés érzékelhető, amit jelen írás utolsó részében próbálunk meg értelmezni.)

És nem csupán a média tanúskodik az étkezés kultuszának növekedéséről. A *mindennapi életben* is feltűnő az étkezés jelentőségének előtérbe kerülése. A társasági *beszéd témák* között szembetűnő az ételekről-italokról folytatott eszmecserék, az étkezéssel kapcsolatos élményekről szóló beszámolók, történetek arányának növekedése. Az egészségtudatos étkezés, a „bioétkezés” széles körben vált viták, beszélgetések tárgyává. Idekapcsolódik a *wellness*eszmény terjedése is, hiszen a táplálkozásra fordított figyelem egyik fő célja – a hedonisztikus életélvezetnek a fogyasztói társadalmakban központiá váló célértéke mellett – a szervezet, a test egészségességének fenntartása és jó közérzetének megteremtése. A fiatalok között népszerű program lett az *együtt főzés*. A családi, baráti találkozókra eddig is jellemző volt a sütés-főzés, de ez az eseményt kiszolgáló háttéreseményből gyakran az összejövétel egyik fő *programjává* válik. A családi összetartás egyik legfőbb erősítőjeként jelenik meg sokak szemében a közös étkezés fontossága: ennek jegyében sokan tesznek nagy erőfeszítéseket az *otthoni étkezések ünnepivé tételére*, bensőséges hangulatának – az asztal dekoratív megkomponálásában, illetve az ételek művészi kompozíciónak tekinthető tálalásában is megnyilvánuló – megteremtésére. Egyre több helyütt bukkannak fel az ezt az élményt a családtól egyfajta szűkebb nyilvánosság felé tágító „lakáséttermek” is: szimptomatikusnak nevezhető, hogy míg az államszocializmus hanyatló éveiben a „második társadalomként” elfojtott civil társadalom ellenkultúrája (politizáló) „lakásegyletemeken” és (avantgard) „lakásszínházakban” próbált kifejezési lehetőséget találni, addig ma éppen a *lakásétterem* hódít (gyakran ugyanazon személyek által működtetve, akik annak idején a fent említett formákat szervezték). A globalizációval szembeni egyik ellenállási forma az alternatív *piacok* („biopiacok” és „östermelői” piacok) szervezése és támogatása. Tekintélyt teremt a *régi, hagyományos ételek* újrafelfedezése, autentikus elkészítése. (A házi kenyérsütés⁸⁰ divatjának követése például először sokaknál a kenyérsütő gép igénybevételével történt, majd mind többen próbálkoztak meg a sütőben való kenyérfeldolgozással; a legautentikusabb megoldást persze a falura költözött városiak körében is terjedő kemence nyújtja.) Az étkezés megnövekedett fontossága még az egyházak életét is eléri: újra hódít, s (újra) fontos közösségi eseményé vált az egyházi életben az „agapé”.

Az étkezés kultusza a nyilvános *étkezésre szolgáló helyek* számának és sokféleségének növekedésében is megnyilvánul.⁸¹ Az étel státusznövekedését az is jelzi, hogy (a lakásokhoz hasonlóan, ahol a korábban alacsonyabb státusú, s már csak ezért sem „a vendég szeme elé valónak” tartott konyha felértékelődött, egybenyílt a magasabb státusú étkezővel, és szobaként dekorálandó, a lakás tulajdonosát a vendégek előtt a nappali szobához hasonlóan reprezentálandó helyiséggé vált), sok étterem is rányitotta vendégei tekintetét az étel készítésének műhelymunkájára is: a *látványkonyhák* terjedése is világhívat. Az étkezés felértékelődését egyértelműen jelzi az *étteremkritika* műfajának megjelenése (illetve lényegében marginális műfajból az egyik legtekintélyesebb kritikai műfajjá emelkedése). Ez egyfelől azáltal utal a gasztronómia értéknövekedésére, hogy – csatlakozva ezzel egyes korábbi korok közben feledésbe merült, visszaszorított gyakorlatához – esztétikai produktumként kezelvén a gasztronómia termékeit, ezzel az egyik legnagyobb presztízsű társadalmi alrendszer, a *művészet* körébe emeli őket, másfelől annak is a kifejeződése, hogy a társadalom eliteje (a leggazdagabbak, legbefolyásosabbak) számára (is) fontos területről van szó. Az étteremkultusz jelentős *hierarchiaképző* is: a Michelin-csillag odaítélésének jelentősége (a rendkívül magasnak feltüntetett mérce következtében) szinte a Nobel-díjével vetekszik. Az a tény, hogy egyetlen magyar étterem már megkapta az első Michelin-csillagot (ami az e körbe befogadott éttermek legalsó osztályát jelenti), jelentős országsikerként jelenhetett meg a médiában mint a felzárkózásnak, az ország „nyugatoságának” egyik bizonyítéka.

A *gasztroturizmus* nemcsak mint külföldi tapasztalatszerzés vált divatossá, hanem az országon belül is igen jelentős mértékben elterjedtek a *bortúrák* és a különböző gasztronómiai jellegű (vagy ilyen arculatot is magukhoz kapcsoló) *fesztiválok*, *lokális ünnepek*. A teljesség igénye nélkül csak néhány ezek közül: Csabai Kolbászfesztivál, Tiszai Hal-fesztivál, Velemi Gesztenyenapok, Szentesi Lecsófesztivál, Győri Halászléfőző verseny, Budafoki Pezsgő- és Borfesztivál, Győri Pálinkafesztivál, Makói Hagymafesztivál, Balatonfüredi Hal- és Borünnep (és ugyanitt külön „Borhetek”), Szarvasi Szilvanap, Szolnoki Gulyásfesztivál, Kalocsai Paprikanapok, Kaposvári Mézfesztivál, Csupakon, Páloznanon: Mandulaünnep, Soproni Kékfrankos Szakácskirály-választás. A települések egy része hagyományosan ismertté vált ételle-itala köré szervezi az ünnepet, mások éppen az ilyen fesztivál által próbálnak hasonló „epitheton ornamens” társítani magukhoz. Sok település a fesztiválrendezők közül eleve turistacélpont, üdülőhely: ezeknél viszont az a korjellemző, hogy ők is az ételek-italok ünnepeivel igyekeznek még több vendéget becsalogatni.

Az étkezés megnövekedett jelentőségének közvetett jele az is, hogy milyen mértékben vált *pszichikai és szomatikus betegségforrássá* éppen az ételek világa. Bár a betegségek nagy része közvetve összefügg a táplálkozással, a 20. század végén az vált szembe-tűnővé, hogy az étkezés *közvetlen* problémaforrásként is előtérbe került. (Míg a korábbi századokban nagymértékben a táplálékhiány volt ilyen egészségügyi problémaforrás, ezt a „fogyasztói” társadalmakban sikerült visszaszorítani,⁸² ám helyébe más típusú betegségek léptek.) Egyrészt tömegessé vált a korábban csak egy szűkebb körre jellemző túltápláltság; a kóros elhízás sok helyütt – az Egyesült Államoktól Magyarorszáig – ma már népbetegségnek tekinthető; terjed a cukorbetegség stb., másrészt szintén tömegessé váltak a súlyos testképzavarok, az anorexia és bulimia. Az ezeket a betegségeket kiváltó okok persze összetettek, de annyiban mindenképpen kapcsolódnak a fent említettekhez, hogy arra utalnak: az emberek jelentős részének tudatvilágában úgy vált meghatározóvá

az ételek és az étkezés (előtérbe került) szerepe, hogy nincsenek megfelelő védelmi mechanizmusaik, nem tudják megfelelőképpen elhárítani azt, hogy ez a kordivat eluralkodjék rajtuk.

Az étel-étkezés szimbolikus jelentőségét s az e témakörhöz kapcsolódó szimbolikus jelentésmező változásait a *filmekben* játszott szerepük is jól reprezentálja. Korábban említettünk már néhány filmet, amelyben dramaturgiai funkciója van az étkezésnek. De vannak olyan filmek is, amelyeknek ez áll a középpontjában (*A Babette lakomájától a Csokoládéig*), vagy amelyekben nagy szerepet játszik (mint például Buñuel több filmjében is). Az ételszimbolikához azonban az utóbbi évtizedekben két fő képzetkör kapcsolódott – amelyek között ráadásul az ezredforduló környékén paradigma-váltás is kimutatható. A 60-as, 70-es, 80-as években az akkortájt uralkodó *kultúrkritikai* alapállás jegyében az evés mint a fogyasztói társadalom pazarló és önpusztító irracionalitása mint dekadens *dőzsölés* került terítékre, mintegy az önmagát fölfaló társadalmat jelképezve. Nyugaton ez az „önmagát fölfaló” monstrum maga volt a (hanyatló) nyugati kultúra, Keleten viszont ugyanez a provincializmusba süppedő gulyáskommunizmus kritikáját jelentette, de ugyancsak arról szólt, hogy a társadalom fölfalja önnön lehetőségeit, s a 80-as években ezekben az ábrázolásokban a gulyáskommunizmus is már mint egy hanyatló, szétrothadó (nem dekadenciába, hanem gerontokráciába fulladó) társadalom jelent meg. E korszakot *A nagy zabálás* (1973), vagy a Monty Python-csoport *Az élet értelme* (1983) című filmjében Monsieur Creosote jelenete,⁸³ a magyar filmtermésből a *Veri az ördög a feleségét* s később az *Egészséges erotika* evési jelenetei reprezentálhatják, de ugyanennek a szemléletnek a képviselője még a (Parti Nagy Lajos *A hullámzó Balatonjából* készült) *Taxidermia* (2005) is. Az evés ezekben a filmekben zabálás és üres pótcselekvés; mindig valami fontosabb helyett történik. Egészen más – éppen ellenkező – szerepet játszik az étel és az étkezés a *Szindbád*-ban (1971), ahol a polgári életélvezet iránti nosztalgia fényében (Dayka Margit húislevese és a velőscsont) *tiszta esztétikum* finomodik. Az említett paradigmaváltás az ezredforduló táján következik be. A paradigmából kilógó előzménynek Louis de Funès *Szárnyát vagy combját?* (1976) című filmje jelenti, amelyben a szigorú étteremkritikus mint az étkezési kultúra, a konyhaművészet védelmezője jelenik meg. De a hangsúly nem az étel esztétikumában való gyönyörködésen van, mint a *Szindbád*-ban, hanem az *értéken* (majd mindinkább a *rangon*). Míg a társadalomkritikai filmsorozatban a fő tevékenységgé váló étkezés alacsonyabb rendű, az embert lefokozó dologként jelenik meg, a 2000 utáni filmekben egyre inkább ezt a magasabb rendű, az embert mintegy magasabb szférába emelő arcát mutatja. Valami olyasmi tehát, ami rangot, presztízst ad. Ily módon témája például a *De kik azok a Lumitzer nővérek?*-nek (2006) vagy a *L'ecsónak* (Ratatouille) (2007). A filmművészet ezen a filmtípuson keresztül azt a tendenciát követi, amelyről fentebb beszéltünk: az egész kulináris szféra *szociális felértékelődését* az utóbbi egy-másfél évtizedben.

A gasztronómiai divat okairól

De milyen okok vezettek ehhez a felértékelődéshez? Az elsőt, a *fogyasztói társadalom* több évtizedes térhódítását már említettük. Egy olyan világban, amelyben a hétfégi bevásárlás fontos családi programmá válik, az étel mint a rendszeres vásárlások fő tárgya és annak elfogyasztása szükségképpen egyre nagyobb szerepet játszik. A fogyasztásra buzdító értékrendben nyilvánvalóan kiemelkedik a szerepe annak, amit az emberek *naponta* fogyasztanak. A másik összetevője a vizsgált jelenségekörnek az, amire már többször utaltunk: a domináns kultúra *dekadenciája*. Sokan hasonlítják a mai euroamerikai kultúrát a késő római civilizációhoz, amely kifejlődött, elérte csúcspontját, eljutott a legdifferenciáltabb igények kielégítéséig, kifinomult – és megfáradt. Elfogyott belőle a motiváció, belesüllyed a jelenébe. A túlságos jelenorientáció akkor válik jellemzővé egy társadalomban, amikor *nincs igazi jövőkép*, a múlt pedig nem kézzelfogható; s ilyenkor könnyen válik dominánssá a „carpe diem” hedonizmusa. Ebben a jelendominanciában, amelyben az élet egyedüli értelmének pusztán magának az életnek az élvezete tűnik, az a szemlélet is jogosultságot nyerhet, miszerint „az vagy, amit megeszel”. Ez különösen így van egy olyan korszak végén, amelyet egyre növekvő mértékben áthat az *individualizmus* és a *verseny*; egy ilyen világban az egyén szükségképpen úgy érzi, hogy csak magára számíthat, s védenie kell magát: e védelem a testével azonosított egyéni létezés védelme, az egészség védelme, s ez nagymértékben tereli az egyének figyelmét annak mérlegelése felé, hogy mit egyen-igyon, mi az, ami árt, mi az, ami használ. A következő meghatározó az egyre átfogóbb hatású *mediatizálódás* és a médiában az *agenda setting* jelentősége: a média azáltal is segít (megrendelőinek, a gazdasági és politikai hatalom képviselőinek) az adott társadalom status quójának védelmében, hogy olyan témákat állít a középpontba, amelyek a társadalmi problémákról *a figyelmet átviszik a privát lét s ezen belül például a test karbantartása és élvezetei felé*. Szerepet játszik a vizsgált tematikus divatban a Castells jellemezte elmozdulás a *hálózati társadalom* felé. Egy hálózati társadalom legfontosabb eleme a networképítés (az étkezés pedig hagyományosan kiemelt networképítő alkalom): az internet közösségi oldalai pedig, mint említettük, gyakran kötődnek étkezési alkalmakhoz. A főzés természetesen *önmegvalósítási* forma is (más művészetekhez, mesterségekhez és munkatevékenységekhez hasonlóan mindig is az volt), s a társadalmi önmegvalósítás redukált lehetősége⁸⁴ sokakat terel afelé, hogy az önmegvalósítás lehetőségét éppen ebben keressék. Az étel identitásteremtő szerepéről is esett szó: egy olyan történelmi közelmúlt után, amely jelentősen rombolta az identitásvállalás alapjait, különös jelentőségre tehet szert mindaz, ami segít *a korábbi identitásteremtő mozzanatokhoz való visszatalálásban*: a konyhai tradíciók felelevenítése ebben fontos szerepet játszhat, mint ahogy a helyi főzési-sütési hagyományok újratanulása segíthet a település, az adott régió tradícióihoz és a *lokális* identitásvállaláshoz való visszatérésben is. Nagymértékben az étkezési kultúrán (annak szimbolikus elemein) keresztül folynak az *urbanizáció* és a *reruralizáció* egymással szembemenő folyamatai is; ezek az értékrendszer vezérelte átalakulások is felerősíthetik tehát a gasztronómiára (annak egyes mozzanataira) irányuló figyelmet. De ugyanebbe az irányba hathat a *globalizáció* is: a globalizáció a multikulturalizmus terjesztésével afelé tereli az egyes kultúrák tagjait, hogy minél többet sajátítsanak el a sajátjuktól különböző kulturális mintákból (s amikor egy-egy „idegen” kultúra iránt felerősödik a figyelem, ez is mindig együtt jár étkezési szokások átvételével is⁸⁵).

A globalizációra adott ellenreakció, a *saját kultúra* hangsúlyos vállalása pedig megint kifejeződhet a helyi identitásban fontos ételek és italok készítésében és fogyasztásában is. Mivel – Montanari vagy Magyarországon Losonczi Ágnes⁸⁶ igen sok példával támasztotta alá ezt a tételt – az étkezési szokások minden korban a *társadalmi különbségek* jelzései is, a közelmúltban újra felerősödött társadalmi különbségek az étkezési szokások különbségeit is fokozottan tudatosítják – és társadalmi feszültségek forrásává is teszik.⁸⁷

Mint minden társadalmi jelenségnek, a gasztronómia felértékelődésének is *nagyon sok oka van egyszerre*, amelyek egy része építkező, más része megtartó, harmadik része romboló jellegű. Erre a társadalmijelenség-területre is érvényes tehát az, mint az emberi lét bármely szeletére, hogy „Brahma, Visnu és Siva” együttes kormányzása alatt áll.

JEGYZETEK

¹ Készült az MTA Szociológiai Kutatóintézetében folytatott kutatásaink alapján.

² Marx, 1984, p. I/19.

³ Malinowski, 1997, 384.

⁴ Persze más iskolák is vannak, s így az ételek kulturális antropológiai megközelítésének is számos egyéb módját is említhetnénk.

⁵ „A »táplálkozás (anyagcsere)« nemcsak azt mutatja, hogy szükség van élelemmel és oxigénnel való ellátásra, hanem azokra a körülményekre is utal, amelyek között az ételmet elkészítik, megeszik, megemésztik, valamint az azzal járó higiéniai megoldásokra is” (Malinowski, i. m., 383).

⁶ „Az egyén fiziológiájának nyersanyagát a kulturális és társadalmi meghatározottság mindenütt átalakítja. Az ízlés, a törzsi tabuk, az élelem nutritív és szimbolikus értéke, valamint a társas érintkezés illemszabályai és módjai tekintetében a csoport az egyént a maga követelményei szerint formálja. És mindenekelőtt, a gazdasági együttműködéssel a csoport gondoskodik a folyamatos élelemellátásról” (Malinowski, i. m., 384).

⁷ Malinowski, i. m. 382.

⁸ Douglas, 2003, 290–291.

⁹ Itt jól érzékelhető, hogy Douglasnak abban is igaza van, amikor azt javasolja a Lévi-Strauss nyomán járónak, hogy a bináris oppozíciók statikus osztályozásra való alkalmazása mellett figyeljenek az összefüggések *szintagmatikus* oldalára is (Douglas, 2003, 291), vagy Radcliffe-Brownnak, amikor azt hangsúlyozza, hogy a *rendszer* működés mindig sokkal összetettebb, mint az *osztályozás*, és az egyes összetevők kölcsönhatásában állandóan módosítja azt, amit az osztályozás során kategóriáisan elkülöníthetünk (Radcliffe-Brown, 2004, 199–200).

¹⁰ A 20. század végének modernizációellenes hullámában persze természetesen merül fel az a gondolat is, hogy a „főtt” étel elpuhító-elkényelmesítő (s ezzel tulajdonképpen „mérgező”) hatású, s ezzel szemben kerülnek pidesztálra különböző, nyers ételeket preferáló diéták.

¹¹ Az, hogy mit tartunk gusztusosnak/gusztustalannak nagyon összetett kérdés; esztétikai szempontok legalább ekkora szerepet játszhatnak benne...

¹² Miután *rögzül* a közösség által fogyasztható/nem fogyasztható ételek elkülönülése, a kezdettől fogva közös étkezésbe korlátozó rendszabályok lépnek be, s a közösség differenciálódásával a szabályok is differenciálódnak: más-más szabály lesz érvényes a különböző helyzetekben és a különböző szerepeket betöltő személyek és csoportok számára. Ettől fogva nemcsak az ételek osztályozhatók, hanem az *étkezési körülmények* is. Ennek szabályai visszahatnak az ételek klasszifikációjára is; az étkezést szabályozó rituális különbségek megszabják az egyes ételek jelentéstartalmait is.

- ¹³ Norbert Elias többször is hangsúlyozza, hogy az étkezési tilalmak kialakulásában ne tulajdonítsunk túlságosan nagy jelentőséget az egészségügyi-higiéniai megfontolásoknak: ezek szerepe, az ezekre vonatkozó tudatosság jóval kevésbé jellemző a történelem korai szakaszaiban, mint a különböző kulturális hatások, presztízmegfontolások stb. (Elias, 1987). Voigt Vilmos Marvin Harris álláspontját ismertetve figyelmeztet arra (Voigt, 2006, 72), hogy egyes állatok fogyasztásának tilalmát azok tisztátalan voltából levezetni gyakran belemagyarázás, és a tilalomnak egészen más okai is lehetnek. Amikor itt és a későbbiekben értelmező összefüggést állapítunk meg egy adott jelenség és annak feltételezett okai között, ez mindig úgy értendő, hogy az oksági kapcsolatot a lehetséges meghatározottságok *egyike*: a jelenségek általában egyszerre több okra vezethetők vissza, és lehetséges szimbolikus értelmezéseik száma sem behatárolható.
- ¹⁴ Lásd erről Durkheim, 2003, 137–146, 294–295.
- ¹⁵ Radcliffe-Brown ezzel kapcsolatban azzal a pontosítással él, hogy a totemizmus csak része a természethez való emberi viszony, az állat- és növénytisztelet általános magatartási rendszerének (ahol nincs totemizmus, ott is van állat- és növénykultusz, amit ő nem a csoport-össztartozás szimbolikus kötőanyagának tekint, mint Durkheim, hanem a vadászó-gyűjtögető életforma természetes, funkcionális következményének tartja, abból vezeti le.) (Radcliffe-Brown, 2004, 114).
- ¹⁶ Douglas, 2003.
- ¹⁷ Láttuk, hogy a tabu kialakulásában több különböző elvárás érvényesülhet. Kifejeződhet benne a közösség kezdődő hierarchikus tagolódása (hiszen a tabuhoz való viszony a legtöbbször eltérő viselkedést ír elő „beavatottak” és „avatatlanok” számára); de a horizontális tagolódás is, az in-group és out-group megkülönböztetésének szükségessége; illetve az ember természettel való kapcsolatának diverzifikálódása (ami a totemek kialakulásához vezet); stb. Vagyis a társadalom mind bonyolultabbá válása az ételekhez való viszonyt is egyre bonyolultabbá (és egyre több társadalmi-kulturális tényező által meghatározottá) teszi.
- ¹⁸ A „szent” – mint ez Robertson Smith óta közismert – maga is mindig egyszerre tartalmaz pozitív és negatív (vagy legalábbis veszélyes) mozzanatot; nemcsak a frigyláda méltatlan érintése halálos, de veszélyes például a „szent” rituális étel-ital illetéktelenek általi magukhoz vétele is (lásd például a bolsenai mise legendáját).
- ¹⁹ Ami persze egyes ételeket-italokat spirituális többletjelentéssel ruház fel (ahogy a kovásztalan kenyér Krisztus testvé, a bor Krisztus vérévé válik).
- ²⁰ Douglas meggyőzően érvel amellett, hogy a „beszennyeződés” többnyire a közösség belső kohézióját fenyegető veszélyek szimbolikus kifejeződése; legalábbis szoros összefüggés van a fizikai értelemben vett beszennyeződésről alkotott képzetek és a kulturális-szimbolikus „beszennyeződés” értelmezései között (Douglas, 1966).
- ²¹ Vagy az együtt ivásban, amelynek során az egymásra köszöntött pohár egymás „megemelése”, s ezért súlyos sértés az együtt ivás visszautasítása.
- ²² Miként az ünnepekhez kapcsolható ételek köre is meghatározható egy-egy kultúrában, ugyanez vonatkozik az az ételajándéokra is. Általában csak bizonyosfajta (értékesebb) ételek számítnak ilyeneknek (disznótoros, torták, bonbonok, italok). Az ételajándék ugyanakkor a közös étkezések pótlója is, és megjelenése párhuzamos a közös étkezések ritkulásával.
- ²³ Lásd például Mauss 2000, 257.
- ²⁴ Boglár, 2001.
- ²⁵ Douglas, 2003, 296–297.
- ²⁶ Ez is a jó-rossz dichotómiára épül, de ambivalens módon. Egyrészt formálisan a nappali kultúra a hivatalos, tehát „megszentelt”, és az éjszakai a titkos-illegális, tehát profán. De az említett példák éppen azt sugallják, hogy az adott „kettős kultúrájú” népesség számára az alkalmazkodva elfogadott „nappali” világ a profanitás, az „éjszakai” pedig az ezoterikus „szentség” világa. Az éjszaka ezen kettős természete egyébként általánosan jellemző, és fiziológiailag is következik az éjszakának a nappali rutintól eloldó-megemelő és fokozottan veszélyes jellegéből, ami egybevág a „szentség” említett kettős természetével.
- ²⁷ Itt tehát visszakanyarodhatunk az ehető/ehetetlen dichotómiáig, mert arra nemcsak a hitvilág említett minősítő dimenziói épülnek, hanem kialakul az ehető és ehetetlen kategóriák tovább bontása is: rész-

ben az emberi tapasztalatok halmozódásából és az ebből fakadó osztályozási szükségletből fakadóan, részben a társadalmi munkamegosztás bonyolódását követve.

²⁸ Az ezzel kapcsolatos ambivalencia a tudományos osztályozással nem élő népi praxisban is érvényesül, amelyet a gombát egyértelműen növényként *gyűjti*, és a húsokéhoz hasonló *gasztronómiai funkciókban* (rántott gomba, gombapörkölt) készíti el.

²⁹ Ahogy ezt például Montanari a mediterrán és erdei gyökerű germán-kelta étkezési kultúra szembeállításával kimutatja (Montanari, 1999, 15–22).

³⁰ Az említett mediterrán/germán-kelta szembeállításban például a mediterrán kultúrához (a ráépülő korai kereszténységgel is összefüggésben) bizonyos mértékletességszempont is kötődik, míg a „hűsevő barbárok” mitológiájában is az erős, falánk, telhetetlen hősök kerülnek előtérbe (Montanari, i. m., 36–37).

³¹ Montanari, 1999, 93–94.

³² Ilyen például a keresztény kultúrkör szilveszteri babonájában a szárnyasok fogyasztásának tilalma és a sertéshús ajánlása, azzal az indokkal, hogy míg a disznó befelé tűr, a szárnyas hátrafelé kapar, s így az egyik behozza, a másik kiviszi a szerencsét, illetve a jövő helyett a múlt felé fordul.

³³ Montanari, i. m., 108–109. Erre a kategorizációra is érvényes, hogy egyrészt a tapasztalati világ megosztásait visszavetítik a táplálékok osztályozására, másrészt leképezik a társadalom kialakuló vertikális tagolódását is.

³⁴ Ideértve természetesen az italozási szokásokat is, hiszen jelentős különbségek vannak a „boros” és „sörös” kultúrák között, de jellegzetes különbségeket (és mentalitásbeli különbségeket is) hordozhatnak az egyes tájjellegű borok vagy az adott kultúrára jellemző égetett szeszek.

³⁵ Gondoljunk a retek reggeli, déli, esti fogyasztásának eltérő megítélésére az ismert szólásmondásban.

³⁶ Montanari, i. m., 192.

³⁷ Montanari, i. m., 19–26.

³⁸ Montanari, i. m. Homérosznál – sok más étel és étkezés ábrázolása mellett – hangsúlyozottan negatív megítéléssel, a normális emberi ellenpontjaként, veszélyként szerepel a „lótuszevők” mindent elfelejtő, henyé drog fogyasztó kultúrája.

³⁹ Montanari, i. m., pp. 56–65. A társadalmi különbségek fokozódásával az egyes társadalmi csoportokhoz kötődő „konyhák” olyannyira elkülönülnek egymástól, hogy feltételezik: ha egy beteg parasztember állapotát „űri” ételekkel próbálják feljavítani, belehal a kúrába, mert a paraszti gyomor a más természetű táplálékot nem bírja elviselni (Montanari, i. m., 105).

⁴⁰ A nagy gonddal elkészített étel és a silány, romlott, maradékjellegű ételek társadalmi jelentéssel való telítődéséről lásd Montanari, i. m., 104.

⁴¹ Montanari, i. m., 43.

⁴² A magasabb társadalmi helyet jól kifejezi a rendelkezésre álló táplálék bősége. Az asztal pompája (vagy szegényessége) így igen alkalmas jelzése a társadalmi helyzetnek, mint ahogy az lesz az „étkezési kultúra”, az erre vonatkozó szokások kidolgozottsága, kifinomultsága is. Norbert Elias hosszan elemzi az „asztali illem” kialakulásának szerepét a modern Európa civilizációs fejlődésében. Ez a folyamat mindig ösztönkorlátozás; amit Elias a feszélyeztettségérzéssel (a feszélyeztettség csökkenésére tett erőfeszítésekkel) hoz összefüggésbe, ami azonban e folyamat mögött van, az a társadalom hierarchizálódása, amelyben a kialakuló illemszabályok „lefelé” a felsőbb csoportok elkülönülését, „finom”, „nemes” (majd „polgári”) voltának jelzését, „befelé” pedig a békés szándék jelzését (a viszonyok pacifikálását) szolgálják. Az étkezésnek oly kiemelt szerepe van az „udvari-asság” és a „civilizáltság” szimbolikus érzékeltetésében, hogy – egy volt arisztokrata családoknak a szocializmusban követett életviteli stratégiáit vizsgáló kulturális antropológiai kutatás szerint – a korábbi életkörülmények minden feltételét elvesztett arisztokrata családokban éppen az asztali illemhez való ragaszkodás bizonyult az utolsó identitásfogódnak.

⁴³ Montanari, i. m., 32–38, 97. Montanari úgy fogalmaz, hogy a vallási-világi kialakuló gasztroszemiotikai elkülönülésében a hús és a hal „különböző szemantikai területhez tartozik, és kölcsönösen kizárja egymást” (Montanari, i. m., 89)

- ⁴⁴ Nem vethető el könnyen például az az értelmezés sem, amely a 20. század végén jelentkező – és abnormális szélsőségekbe csapó – karcsúságdivatot (többek között) afféle „vezeklésként” értelmezi, amely szembefordul a fogyasztói társadalom (szintén) irracionális szélsőségekbe torkolló hedonizmusával (Montanari, i. m., 208).
- ⁴⁵ A Toldiban még Miklós megalázásának jelképe, hogy a mészárszéken májat adnak neki – ezt a ma gyermekeinek már meg kell magyarázni.
- ⁴⁶ Így köthető a puritánabb és a hadakozó nemességnél pacifistább polgári szemlélethez (és az ideologikus koncepciókat szorgalmazó értelmiség térnyeréséhez) a modern vegetarizmus megjelenése a 19. században (Montanari, id. mű, pp. 182–183), illetve egyes szegényételek „demokratikus” (és a falu ideologikus fetisizálásával párhuzamos) felértékelése. „*Városi* eszmények ezek, a vidéket a városiak tartják »boldognak«. (...) Kevés városiasabb jelenséget képzelhetnénk el a gyengébb minőségű gabonafélék és a fekete kenyér manapság hódító divatjánál. Csak a nagyon gazdag társadalom engedheti meg magának, hogy nagyra értékelje a szegénységet” (Montanari, i. m., 189). Az itt ábrázolt jelenség persze több okra megy vissza. Nem csak a gazdag–szegény dimenzióban értelmezhető. Maga a szerző is jelez egy – azzal csak érintkező – másik dimenziót: a falu és város szemléleti különbségét. S belép a vallási-világi ellentét pár szekularizáltan tovább élő ellentéte is: a „szegényételek” felértékelése mögött az esetek nagy részében tudományos-ideologikus (s ezáltal a „testiséggel” szemben a „szellemit” is képviselő) *értelmiségi* megfontolások vannak, sok esetben a posztmodern szemléletét is kifejezően (s igen sok hajdani „szegényételt” érintenek a hagyománytól-fokhagyománytól a csalánlevesen-csalánteán át a kenyérfélék kevésbé finomított, tehát kevesebb civilizációs ártalomnak kitett fajtáiig).
- ⁴⁷ Kapitány–Kapitány, 2010.
- ⁴⁸ Igen jellegzetesek ezzel kapcsolatban azok a városi történetek, amelyek arról szólnak, hogy az elegáns éttermek pincérei úgy állnak bosszút vendégeiken, úgy adnak kifejezést a szociális feszültségnek, hogy a felszolgálás előtt különféle módokon beszenyezik az ételt (illetve az „elegáns fogást” maradékokból kaparják össze).
- ⁴⁹ Bár idáig elsősorban maguknak az ételeknek jeltartalmait próbáltuk sorra venni, ezektől nehezen elválasztható az ételek *előállításának, felkinálásának* (terítés-tálalás), *a fogyasztás körülményeinek és a fogyasztás módjának* szabály- és jelrendszere (minél inkább kulturális meghatározókról beszélünk, annál nagyobb jelentőséggel). Külön tanulmányt lehet építeni a „tálalás szemiotikájára” vagy az ételkészítési eljárások rendszerezésére, de az „asztali viselkedés” szabályainak elemzésére-osztályozására is.
- ⁵⁰ Például a svédasztalon vagy pikniken választható ételek gazdagsága...
- ⁵¹ Egyes ételeknél különleges hangsúlyt kap a minőség (gondoljunk a francia sajtkultuszban preferált ételekre vagy a komoly értéket képviselő – esetenként akár befektetési céllal is vásárolt – évtizedes-évszázados borokra és egyéb italokra).
- ⁵² A „díszesség” hatása a legegyszerűbb ételekkel kapcsolatban is létrehozható: színek, formák stb. segítségével; még a legvulgárisabbnak tartott étel, például a zsíros kenyér is néhány paprikapöttytel felruházzható ilyen „díszességgel”. A keleti kultúrákban igen változatos módon tudják az egyszerű rizs-ételeket pusztán a díszítés által reprezentatív hatásúvá tenni.
- ⁵³ Lásd például a dobostorta tetejét, a csokoládémázás ételeket, de a fényt olyan közvetlen módon is felhasználhatják, mint a flambrózott ételekben (lángoló palacsinta, égő puncs) vagy az újabban divatos, minitűzijátékkal dekorált torták esetében.
- ⁵⁴ Ez nincs ellentmondásban azzal, hogy a nehéz/könnyű dimenziót az imént a testi/szellemi erő szimbolikájával hoztuk összefüggésbe: a mi korunk például, amelyben a szellemi erő előretörése, felértékelése a jellemző, egyidejűleg a nők szerepnövekedésének kora is.
- ⁵⁵ A pásztor- és halászételeket például (mint a gulyás vagy a halászlé) köztudottan hagyományosan férfiak készítik.
- ⁵⁶ Itt válik különösen fontossá az ételek (és az étkezések) *látványa* is: Európában a reneszánsztól és a barokktól kezdve az ételek *látványa* (váltakozó küzdelemben a puritanizmus ezzel szembeszálló hullámaival) is jelentős gasztroszemiotikai tényezővé válik. (Lásd erről Montanari, i. m., 111–112-t is.)

- ⁵⁷ A vendéglátás rendkívül finom megkülönböztetésekre képes modern rendszerének köszönhetően külön elemzési dimenziót képezhetünk, amely egyrészt a társadalmi hierarchia leképezését követi a legelegánsabb, a társadalmi hierarchia legmagasabb csúcsain lévőkhöz igazodó étkezési formáktól a legszegényesebbekig, a legexkluzívabb éttermektől a különböző éttermi osztályokon át a legigénytelenebb kiskocsmákig; másrészt – egy másik szempont alkalmazásával – a családi étkezésektől a kis családias kifőzdéken át a személytelen menzákig és üzemi konyhákig; vagy – a kiszolgáltatás szempontja szerint – a pincérhad alkalmazásától az önkiszolgálásig (s annak szélső esetéig, a „szedd magad” vagy „fogd ki a saját halad” akciókig).
- ⁵⁸ Éppen egy szemiotikai világkonferencia szervezői fogadták vendégeiket Helsinkiben a híres építész és designer, Alvar Aalto védjegyévé lett formára sütött süteménnyel, amely ezáltal egyszerre volt a tervező (bárki által bekebelezhető) szimbóluma, de egyszersmind – minthogy ezt a formát sok minden viseli Finnországban – az ország művészi szimbóluma is. A konyhaművészet a római lakomák óta gyakran él azzal a lehetőséggel, hogy az ételeket olyan művészi kompozíciókban tálalják, amelyek által különböző művészi és egyéb (például filozófiai, politikai) üzeneteket lehet allegorikusan kifejezésre juttatni.
- ⁵⁹ Ennek társadalmi jelentőségét jól jelzi, hogy a jó *ízlésnek* mint az esztétikai hozzáértés mércéjének elnevezése éppen a gasztronómiából, (az „íz művészetből”) terjedt át valamennyi művészeti területre, s lett *általános* neve több nyelvben is az esztétikai hozzáértésnek.
- ⁶⁰ Több írásunkban hivatkoztunk már arra a jellegzetes kommunikációs zavarra, amikor a városi azért utazik falura, hogy élvezhesse az ottani konyha családi ízeit, kézzel nyújtott rétesét, házi málnaszörp-jét – hiszen mindez a falut szimbolizálja a számára; vendéglátói viszont a helyi eszpresszóból hozatott tortával, minyonnal, kólával kínálják, egyrészt mert számukra annak van *magasabb presztíze* (éppen azért, mert a falun élők szemében sok esetben mind ezek az ételek-italok, mind pedig maga az eszpresszó a város jelképeiként jelennek meg), másrészt mert azt feltételezik, hogy a városi ember *ezeket szereti*.
- ⁶¹ Például a látóság egyes esetekben a *megfőtt étel* jelzése lehet.
- ⁶² A pszichológia például figyelmeztet, hogy a kék szín táplálékok esetében nem igazán vonzó, tekintve, hogy a természetben csak kevés ehető dolog kék színű (kőkény, szilva stb.), viszont gyakran jelenik meg ez a szín a természet romlott, penészes, mérgező elemein. Így a színnek például jelértéke lehet az ehető/ehetetlen választásban.
- ⁶³ A *gasztroszemiotika* esetében eléggé magától értetődik a különböző ízek osztályozási szempontként való felhasználása. De az íznek szerepe lehet az olyan besorolásokban is, mint a nehéz/könnyű, vagy a természetes/mesterséges dimenzióban való tájékozódás (gondoljunk a vegyszerezett gyümölcsök „ízetlen” vagy a tápos csirkék „hal”-ízére).
- ⁶⁴ A forma megint csak nagyon sokféle asszociációt társíthat egy ételhez, s ezek nagyban meghatározhatják a hozzá való viszonyt. Ennek függvényében is lehetnek egyes ételek vonzóak vagy taszítóak, és ennek függvényében kapcsolódhatnak hozzájuk szokások is. (A csirke törőcsontját például formája predesztinálja arra, hogy egy kétesélyes jóslás eszközévé váljék a hozzá kapcsolódó babonában.) De formájuk adhat például *erotikus* jelleget is egyes ételeknek (az ételek és az erotika kapcsolata egyébként többszálú; a korábban említett afrodiziákumokon vagy ilyen hatásúnak tartott ételeken-italokon kívül szerepet játszik ebben az étkezésekben meghatározó kéznek és szájnak az erotikus felhasználási lehetősége is: lásd a két terület egymásra vonatkoztatását Tony Richardson *Tom Jones*, Andrzej Wajda *Az ígéret földje*, vagy Marco Ferreri *A nagy zabálás* című filmjében és például Peter Greenaway több munkájában is).
- ⁶⁵ Gondoljunk csak a világos és sötét említett szimbolikus jelentőségére, aminek ilyen alapjai vannak, vagy a vörös színnek a vérhez kapcsolódó asszociációira s ugyanakkor vitalizáló hatására, stb.
- ⁶⁶ Nem minden dimenzióknak van egyértelmű jelölője (hiszen például a szent/profán megoszlásban a megszentelt ostyát vagy a misebort csak a körülmények választják el a „sima” ostyától és a bortól). Számos dimenzió esetében az adott ételekhez fűződő egyéb ismeretek biztosítják a megfelelő besorolást, a hierarchikus különbségek érzékeléséhez pedig elsősorban a 14. pontban felsorolt *általános* (tehát nem specifikusan gasztroszemiotikai) hierarchiajelzések használhatók.

- ⁶⁷ Az étkezéshez kapcsolódó kifejezések átítják a nyelvet, az étel és étkezés témaköre alapvető kiindulópontul szolgál, s számos metafora alapját adja a gondolkodás legkülönbözőbb területei számára. Ételeken, ízeken keresztül lehet kifejezni *hangulatokat* („paprikás volt a légkör”, „savanyú pofát vág”), *jellemeket, magatartásformákat* (mézesmázos, édeskés, megkeseredett); *állapotokat*, sőt *időtartamokat* („utolsó csepp a pohárban”, „nyúlik, mint a rétestészta”); *férfias-nőies jelleget* („kerítés-szagató pálinka”, „kontyalávaló likőr”), a *külső megjelenés sajátosságait* („tejfölösszájú”, „lisztesképű”, „krumpliorrú”, „töltött csirke”, „babszemjankó”), *összetartozási fokokat* („kenyerespajtás”, „ivócimbora”, „tejtestvér”); *nemzetsztereotípiákat* („gulyáskommunizmus”, „a puliszka nem robban”, „a krumpli nem étel...” – ezt a mondást a political correctness nevében nem folytatjuk). Mesék sorának – még ha azokat, amelyekben az ételek nem mint ételek szerepelnek, mint *Az égigérő paszuly*, vagy a *Borsószem királykisasszony* leszámítjuk is – ételek és az azokhoz kapcsolódó szokások állnak a középpontjában: *A kiscsibőc*, *A lány, aki kenyérre lépett*, *A gólya és a daru vendégsége*, *A róka és a holló* (meg a sajt), *Béka a tejfőlben*, *Terülj, terülj asztalkám*, *Ki ette meg a mézet?*, *A kásahegy*, *A kőleves*, *A kenyér meg az örök* stb. A népdalok között is igen soknak témája az étel: „Hej, Vargáné káposztát főz”, „Kiugrott a gombóc a fazékból”, „Ángyom süített rétest”, „Érik a szőlő, hajlik a vesző” stb. A szépirodalom leghíresebb alkotásaiban is olykor éppen az ételek, étkezések (vagy éppen ezek hiánya) játszódnak a főszerepet; hogy csak néhányat említsünk: Petronius: *Trimalchio lakomája* (Satyicon), François Rabelais: *Gargantua és Pantagruel*, Knut Hamsun: *Az éhség*, Móricz Zsigmond: *Tragédia*, Parti Nagy Lajos: *A hullámozó Balaton* stb. (de számos egyéb műnek is az étkezés ad keretet Platón *Lakomájától* a *Dekameronon* át a lutheri *Asztali beszélgetésekig*).
- ⁶⁸ Egyes ételeknek a magyar nemzeti identitással való kapcsolatáról lásd Kapitány–Kapitány, 2002; továbbá például Kisbán, 1989; Hoppál–Jankovics–Nagy–Szemadám, 1990; Sinkó, 1997; Breuss–Liebhart–Pribersky, 1995; Hoppál–Niedermüller, 1983.
- ⁶⁹ Számos ételnevezés (nemzeti) eredetmegjelölés: görögsaláta, franciasaláta, franciákrémes, orosz krémtorta, orosz hússaláta, angolszalonna; törökbúza, vagy legalábbis helyi, regionális azonosító: bordói, portói, burgundi, konyak (Cognac), burgonya (Bourgogne), badacsonyi, tokaji stb. bor, makió hagyma, csabai és gyulai kolbász, vasi pecsenye és dödölle, hevesi dinnye, borsodi sör, kalocsai paprika stb.
- ⁷⁰ Sűrített és látványos kifejezése ennek Szergej Eisensteinnek a Patyomkin páncélosról készített klasszikus filmje, amelyben abból indul ki a matrózok felkelése, hogy a tisztek normális ellátásával szemben őket csak *férges hússal* próbálják etetni.
- ⁷¹ Mint ahogy annak idején feltehetőleg a másik irányú fejlődésben, az egymás elleni erőszak terjedésében is szerepet játszhatott a húsfogyasztás növekedése és az ennek érdekében az állatok elleni erőszakra szakosodó vadászok „szakértelmének” irradációja is.
- ⁷² Sokáig a társadalmi célok megfogalmazását is az ételben való bőség ősi vágyának szimbolikája hatotta át: „tejjel-mézszel folyó Kánaán”, „ha majd a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet”, „minden franciának tyúk főjön a fazekában”, stb. (Az is igaz persze, hogy a puritanizmus ezzel az eszménnyel rendre szembeszegette a túlzott ételbőség elpuhító hatásának negatív látomásait: lásd a *Schlaraffenland* vagy *A három lusta* példázatát, vagy a Pinocchio-történetben a torkos gyerekeket számárrá változtató édességeket...)
- ⁷³ A történelemből több olyan történetet vagy legendát ismerünk, amelyben a kiéhezett próbált vár véddő azzal riasztották el az ellenséget, hogy ételek felmutatásával vagy pazarló elhajigálásával keltették kimeríthetetlen tartalékaik látszatát. Vagy hogy időben közelebbi példát említsünk: tudjuk, milyen óriási vonzerőt gyakorolt a Nyugat kapitalizmusa a kelet-európai szocializmusok hiánygazdaságaiban élőkre pusztán a hatalmas áruválaszték – s nem utolsósorban az ételke választéka – által. (S ugyanígy: az idősebbek még emlékezhetnek rá, hogy mekkora közhangulat-befolyásoló ereje volt – s szinte a szabadság metaforájaként hatott – Magyarországon a 60-as évek elején az élelmiszerboltok választékának látványos megnövekedése. A bőségre, választékhoz hasonló, jelentős közérület-módosító hatást gyakorolhat egyébként az *egyéni választás* lehetőségének növekedése is: a 60-as évek nagy hatást gyakorló változása volt az áruválaszték-növekedés mellett az önkielégítő boltok megjelenése is, ami hatásosan jelképezte a gazdaságpolitika szemléletváltását, az elmozdulást a központosított el-

osztástól a decentralizálódás felé, és sokak számára magában hordta egyszersmind valamiféle relatív szabadságnövekedés szubjektív érzését is.)

⁷⁴ Itt nem feledkezhetünk meg arról, hogy az ember legelső és legmeghatározóbb közösségi kapcsolata – ebben osztozik persze az összes emlős állattal – az újszülöttnak (sőt már a magzatnak) az anyjához fűződő kapcsolata, amelynek során a gyermek „az anyából táplálkozik”, és éppen ez a táplálék-szimbiózis köti őket össze.

⁷⁵ Lásd például Mauss, 2000.

⁷⁶ Bahtyin ragyogó Rabelais-elemzésében (Bahtyin, 1982) részletesen foglalkozik azzal, hogy az antik szümpozionnak (a filozófuslakomának, a bölcs beszélgetéssel kísért közös étkezés szokásának) miként alakultak ki már az antikvitásban travesztiái, és a groteszk lakoma műfaja mint teljesedett ki azokban a középkori, majd újkori műfajokban, amelyek a groteszk testnek a „karneváli” ellenkultúrában játszott központi szerepére épülnek. „A hivatalos ünneppel szemben a karnevál az uralkodó igazság és a fennálló rend alóli ideiglenes felszabadulásnak, a hierarchikus viszonyok, kiváltságok, normák és tilalmak átmeneti fölfüggesztésnek ünneplése” (Bahtyin, i. m., 15). „Az evés és az ivás a groteszk test egyik legfontosabb megnyilvánulása. (...) az evés aktusában: a test kilép határai közül, magába nyeli, fölfalja, szétszaggatja, bekebelezi a világot, a világ rovására gyarapodik és növekszik. (...) Az ember az evés aktusában jókedvűen és örvendezve találkozott a világgal. Azt fejezte ki ez a lakmározó összecsapás, hogy az ember erősebb a világnál, mert ő nyeli le azt, nem pedig a világ őt; az evés úgy törli el a határt ember és világ között, hogy az ember kerekedik felül” (Bahtyin, i. m., 247). „A lakoma ünnepi jelentése valami egyetemes dolog: az élet ünnepli győzelmét a halál fölött. (...) A győzedelmes test bekebelezi a legyőzött világot, és megújul belőle” (Bahtyin, i. m., 350). A korhelymisékben és más blaszfemikus műfajokban még az uralkodó vallási világkép átmeneti, karneváli felfüggesztése is megtörténik – s éppen az étel/ital nyelvnek a „groteszk testhez” kapcsolódó jelrendszerén keresztül.

⁷⁷ S persze ez nem csak a média „divatja”: az utazók között is nagymértékben megnövekedett (a korábban az utazási szokásokat uraló három fő típussal: a kulturális látnivalók „gyűjtőivel”, a pihenő-regenerálódó típussal és az utazás fő céljának a tárgyvásárlást tekintőkkel szemben) a gasztroturisták (a leggyakoribb utazótípus, az utazást egyszerre több cél kielégítésének tekintők időmérlegén belül pedig a kulináris élvezetekre fordított időmennyiség) aránya.

⁷⁸ Ez a forma megjelent Magyarországon is (például az „ÉS”-esteken).

⁷⁹ Persze nyilván, ha erre nem került volna sor, nem lenne lehetőség külön főzőcsatorna működtetésére, vagy ennyi főzőműsor futtatására, tehát ennek is szerepe van a bemutatott tendencia érvényesülésében.

⁸⁰ Hasonló módon lesznek divattá, újjáéledő hagyománnyá például a házilekvár (befőtt-, savanyúság-) készítés, a kolbásztöltés stb. tradicionális technikái is.

⁸¹ Budapest korábban is a vendéglátóhelyekkel viszonylag jól ellátott városokhoz tartozott (különösen a keletebbre fekvő országok e tekintetben kiálló ürességével szemben), de még Budapesten is jelentősen (tovább) növekedett az éttermi kínálat, és – ami korábban ennyire karakterisztikusan nem volt jellemző – kialakultak kifejezetten *étkezőutcák* is (mint a Ráday utca, a Liszt Ferenc tér, illetve egyes bevásárlóközpontok étteremutcai).

⁸² *Eltüntetni* sajnos még nem: a kevésbé gazdag „fogyasztói társadalmakban” (amilyen Magyarország is) a szegénységben élők elég széles tömegeinek még ma is szembe kell nézniük az éhezés, a nem kielégítő táplálkozás ártaival.

⁸³ Beuyss hasonló szemléletet közvetítő zsírszobrai (egy másik művészeti ágban) ugyanennek a korszaknak a szülöttei.

⁸⁴ A média ebben a redukcióban is segít: reklámok sokasága sugallja, hogy a családanya, a gondoskodó szülő, a jó nagymama legfőbb sajátossága az, hogy ételeket készít.

⁸⁵ Ez a közelmúltban a legerősebben a keleti (ázsiai), a mediterrán és az amerikai minták átvételét jelentette, (s Magyarországon is erős volt mindhárom világrégió konyhakultúrájának hatása is).

⁸⁶ Lásd Losonci, 1977.

⁸⁷ Az egyik oldalon a társadalmi elithelyzet nem csak lehetővé teszi a luxusetelek fogyasztását, de a réteg tagjaival szemben kasztképző *elvárássá* is válik az ilyen fogyasztás, a másik oldalon a szegénység-el-szegényedés megnöveli a jelentőségét (kényszerű szükségszerűségét) az olcsó ételek választásának.

IRODALOM

- Bahtyin, Mihail (1982): *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, Európa.
- Boglár Lajos (2001): *A kultúra arcai*. Budapest, Napvilág.
- Breuss, Susanne – Liebhart, Karin – Pribersky, Andreas (1995): *Inszenierungen. Stichwörter zu Österreich*. Wien, Sonderzahl.
- Douglas, Mary (1966): *Purity and Danger: an Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Douglas, Mary (2003): *Rejtett jelentések*. Budapest, Osiris.
- Durkheim, Emile (2003): *A vallási élet elemi formái*. Budapest, L'Harmattan.
- Elias, Norbert (1987): *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat.
- Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György (1990): *Jelképtár*. Budapest, Helikon.
- Hoppál Mihály – Niedermüller Péter (szerk.) (1983): *Jelképek, kommunikáció, társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. Budapest, TK.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2000): *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón*. Budapest, Új Mandátum.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2002): *Magyarságszimbólumok*. Budapest, Európai Folklor Intézet (3. bővített kiadás).
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2008): Egészség-betegség, mint szimbolikus társadalmi konstrukció. In: Tarkó Klára – Barabás Katalin (szerk.): *Egészségfejlesztés a tudományban*. (Szemelvények a Szegedi Egészségfejlesztő Műhely hazai és nemzetközi tudományos munkáiból). Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 219–233.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2009): Néhány gondolat a tisztaság szimbolikájáról. In: Juhász Katalin (szerk.): *Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról. Documentatio Ethnographica 25*. Budapest, L'Harmattan – Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény – MTA Néprajzi Kutatóintézete, 17–47.
- Kisbán Eszter (1989): *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: gulyás, pörkölt, paprikás. Életmód és tradíció 4*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoportja.
- Losonczi Ágnes (1977): *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest, Gondolat.
- Malinowski, Bronislaw (1997): A csoport és az egyén a funkcionális elemzésben. In: Bohannan, Paul – Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem–McGraw–Hill.
- Marx, Karl (1984): A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Grundrisse). In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*. (MEM), 46/I–II., Budapest, Kossuth.
- Mauss, Marcel (2000): *Szociológia és antropológia*. Budapest, Osiris.
- Montanari, Massimo (1999): *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*. Budapest, Atlantisz.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald (2004): *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Sinkó Katalin (1997): Az új kenyér ünnepe. In: Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest, Scientia Humana.
- Voigt Vilmos (2006): *A vallás megnyilvánulásai (Bevezetés a vallástudományba)*. Budapest, Timp Kiadó. Z. Karvalits László

Z. Karvalics László

TUCANGA ŐSEI ÁLMAIKAT MESÉLIK (Az információközösségek kezdetei)

„És szanaszerte körül, számnélküli tarka alakban,
sok hiu Álomkép, ugyanannyi, amennyi kalász van
búzamezőn, erdőn falevél, pici porszem a parton.”
(Ovidius¹)

Tucanga az Amazonas ecquadori folyásvidékén él, az év egy részét Puyo városában, „civilizált polgárként”, a másik részét a közeli dzsungelben, az övével együtt tölti. A kétlaki indián „polihisztor” pontosan felidézi azokat az időket, amikor törzse „még minden napját úgy kezdte, hogy a férfiak, akik egészen korán, hajnali három óra körül keltek fel, összegyűltek az üst körül. Ebből meregették ki maguknak az erjesztett maniókalevet, amelyből a nap folyamán fejenként akár 6-8 litert is képesek voltak meginni, s eközben egészen hosszan, sokszor reggel tízig, sorra elmesélték egymásnak az álmaikat.”²

A szorgalmas néprajzkutatók és utazók gyakran és szívesen írnak le hasonló helyzeteket, ráadásul ezeket számos szempont alapján teszik mérlegre. Sokan a leíró, kommentármentes adatolásoktól (milyen szertartások, rítusok, szokások épülnek az álomtartalmak köré) egészen merész állításokig jutnak „mondjuk, az álomtevékenység egyetemes, egységesítő és alkotó voltáig, vagyis a legkülönfélébb jelenségek alapjaként és lényegeként tekintenek az álomra.”³ Mások az indiánok legendás „álmorealizmusával” foglalkoznak szívesen, mely nemcsak „világnézetük alapja, hanem fő hajtóereje egész gondolkodásuknak, tervezésüknek, cselekvésüknek.”⁴ Mindeközben az álomfejtés kultúrtörténete a társadalomtudomány határvidékeinek állandó kedvvel cserkészett terepe, így aztán a kérdéskör irodalma hatalmas.

Mégis, ennek a nagyon kiterjedt szakmai hagyománynak alig-alig van üzenete avval kapcsolatban, hogy a természet adta közösségek információ-háztartásának szempontjából mi az oka, funkciója és jelentősége annak, hogy az álmok nyilvános elmesélésének aktusa lényegét tekintve nem más, mint az individuális álomélmény közösségi szintűvé tétele. Másképpen: amennyiben az individuális álomélmények valódi és felismert részét jelentik az adott emberi csoport információs vagyonának, akkor az álominformációk „szétterítése” voltaképpen a bármely (valamennyi) információ közösségi megosztásának izgalmas a esetét jelenti.⁵

Annak az „információantropológiai” narratívának az első szakaszában, amelynek a megformálásával évek óta csatázom, a korai információközösségek legsajátosabb vonása az individuálisan megszerzett jelentések azonnali megosztása. A fejlődés adott fokán a közösségen belül később megjelennek ugyan információs aszimmetriák, de ezek ekkor még nem vezetnek társadalmi elkülönüléshez és információs magántulajdonhoz, csak valamiféle munkamegosztáshoz, mert a formálódó információmonopólium nem találkozik

és nem olvad össze az elosztó hatalommal és az ezzel összefüggő különérdekkel. A nagyméretű, immár akár több ezer fős (letelepült) közösségek kontrollstruktúrái azonban már meghatározó eltéréseket termelnek újra az információ- és tudásvagyon működésében, a vagyoni, politikai és kulturális különbségek kialakulásának és tartós rögzülésének jeleként és okaként. (Az elemi információközösség alapviszonyai azért természetesen tovább élnek bonyolultabb információközösségi térben is.)

Ennek az átmenetnek a rekonstrukciójában az egyik leglátványosabb és legmeggyőzőbb példaanyagot az álominformációhoz való viszony átalakulása szolgáltatja. Az *álominformáció megosztása – álomtitok – álomhazugság* útvonalat követve be tudjuk járni ennek a különleges magyarázóerejű világtörténelmi folyamatnak számos zegzugát, ehhez azonban elsőként az információs alakzatként felfogott álomtartalom természetét kell megvizsgálunk.

ÁLOM ÉS INFORMÁCIÓ

Amikor *Freud* az álom élettani és lelki funkcióival kapcsolatos tudományos áttörést véghezvitte,⁶ akkor annak felismeréséig jutott, hogy az álmok megfejtése az álmodó lelki- és testi állapotáról szolgáltart értékes és máshonnan esetleg nem is megszerezhető információkat és adalékokat, amelyek elvezethetnek az álomelemben alakot öltő lelki problémák terápiás megoldásához. Az álom értelmezése jelentésadás, a „jelentésháttér kifejtése”,⁷ vagyis az önmagában jelentés nélküli álomelemek, képek és mozzanatok transzformációja; utólag, a felidézést követően tesz valamit információvá, ami korábban legfeljebb sajátos reprezentációként őrződött meg. A jelentés nélküli álomképek átélése és felidézése nem információs értékű – a Talmud szellemes hasonlata nem véletlenül veti össze a kibetűzhetetlen levelet a megfejthetetlen álommal. A manifeszt álomelemek információvá tételének egyetlen módja tehát, ha azokat reprezentációkként „átmentve” az éber tudatállapotba, ott annak viszonyítási rendszere és jelentésuniverzuma alapján kapnak értelmezést. E modell látványos megerősítése az a helyzet, amikor a „transzformációs szakértelmet” egy harmadik személy álomfejtői aktivitása jelenti: mivel itt az információvá tétel már az álmodón kívül esik, a jelentésadás mozzanata után korántsem szükségszerű, hogy a „kör bezáródjon”, vagyis a reprezentáció „előállítója” is hozzájusson az információhoz.

Álom és információ ilyen összekapcsolása azonban pusztán az álom információs metaszintjére érvényes. Érvényessége korlátozott (az álmodóra vonatkozó lelki tartalmak felismerése és körülírása, illetve „álomüzeneteinek” megfejtése és aktualizálása), s figyelmen kívül hagyja, hogy már az álomfolyamat alatt is információs tevékenységek folynak.

A modern alváskutatás álomfunkció-hipotézisei közül egyre több tűnik összeegyeztethetőnek avval, hogy az alvás alatt bonyolult információfeldolgozási folyamatok mennek végbe.⁸ *Greenberg* és munkatársai szerint „az álom funkciója a napi élményeknek hasonló emocionális tónusú, illetve jelentésű emlékekkel való asszociációja és rögzítése a hosszú távú memóriában”. Az új élmények kezelésének, illetve a régiekéhez hasonló elhárító mechanizmusokkal való indulattalanításának eszközeként olyan kognitív információfeldolgozó folyamatról van tehát szó, amelynek gátlásával (álommegvonással, REM-deprivációval) zavar áll be a konfliktusanyag kezelésében, illetve romlik a memória- és tanulási

teljesítmény. Jól összevethető ez az eredmény a csecsemőkor régóta ismert rendkívül magas REM-arányával (az aktív álomperiódus gyors szemmozgásos szakaszával) kapcsolatos eredményekkel. A gyermeki idegrendszerre különösen nagy terhet ró az új információk kezelése – hiszen újdonságuk révén nagyrészt feldolgozásra szorulnak.

Dewan azt feltételezte és igazolta, hogy az „alvás aktivált szakasza a megváltozott környezeti vagy belső feltételekhez való gyors adaptáció célját szolgálja”, vagyis az álomfázis a központi idegrendszer „átprogramozásában” játszik szerepet. „Az emlékezeti tér »hozzáférhetőségi hierarchiája« szerveződik újra az aktuális szükséglet szempontjából releváns memória előtérbe kerülésével.” A két elmélet nem zárja ki egymást, hiszen attól függően kerülhet előtérbe egyik vagy másik kognitív funkció, hogy a napi élmények természete milyen idegrendszeri reakciót tesz szükségessé.

A Freud által „álommunkának” nevezett információfeldolgozó tevékenység szerkezetének megismeréséhez egy lépéssel közelebb vittek azok a kutatások, amelyeket *Witkin* és munkatársai folytattak a stresszélmények feldolgozását vizsgálva. A csoport eredményei szerint az álomfázis a napi élmények pontos megismétlődésével, leképzésével (*direkt inkorporációval*) indul, s a feldolgozás későbbi szakaszában megy végbe a *transzformáció*, az élmények szimbolikus, illetve torzított reprezentációja, megjelenése. Nem csoda, hogy az inkorporációs stádium tartalma sokkal könnyebben esik a felejtés áldozatául, a szimbolizáció pedig igényli az éber tudatállapotú „deszimbolizációt”, az értelemadó jelentéskeresést.

A direkt inkorporáció képi összetevői mi mások lehetnének, mint az éber tudatállapot élményanyaga. Ezeknek mint manifeszt álomelemeknek a meghatározottságát *Mérei* (1985) vizsgálta alaposan. „A (...) manifeszt álomelemek előfordulási gyakorisága nem véletlenszerű, hanem visszatükrözi az álmodó társkapcsolatainak, csoportkötődéseinek, szerepeinek különféle változatait, életrajzi rétegeit, jellegzetes feszültségi típusait és ezeknek jelentőségarányát.” Ráadásul nemcsak objektumokról, észlelésekről és érzésekről, hanem „éber valóságtudatunk különféle változatairól is álmodunk”, s az „olyan, mintha...” mozzanattal viszonyítási művelet is történik. A valóságnak ez a viszonyító élménye *Mérei* szerint „bizonyos feltételek között a tapasztalásnak egy fajtája”. Ami a valóságban a körülményekhez igazítva szabályozza a viselkedést, az „az álomban önálló körülményként jelenik meg éppen úgy, mint a kép, a gondolat, a beszéd”. Ráadásul „az álom valóságsszínezetének fokát az éber valóságtudati tapasztalatok leszűrt viszonyítási rendszerének mintája” befolyásolni is tudja.

A természeti népek és a korai közösségek tagjainak álmai az álomelemek „nyersanyaga” szempontjából determináltak. Kizárólag a napi tevékenység, a természeti és a társadalmi környezet regisztrált eseti mozzanatai vagy változásai jelenhetnek meg, illetve reprodukálódhatnak az inkorporációs fázisban, attól függően, hogy az adott környezet-változásnak milyen információs értéke van újdonsága, szokatlansága vagy stresszkeltő volta miatt.⁹ A mesék és mondák világából származó álomképeket azok ősi eredetének megerősítéseként értelmező Freud-locus ezt még szebben mondja: „...az álmot megelőzi a kultúra képkinálata” (Schein, 1995).

Jeannette Marie Mageo (2002) a szamoai etnikumok és álmok kiváló terepkutatója vezette be a „narratív spektrum” fogalmát. A teremtménymítoszoktól a mesevariációkon és a törzsi-nemzeti hagyományokon át az erősen személyes protonarratívákig számos állandósult történetelem (motívum) kering a köztereken, majd áramlik be innen az álmokba.

Itt ezek a motívumok e sajátos „szimbólumforgalom” részeként új kombinációkat hoznak létre, egy egyedi kulturális fantáziarendszer részeként,¹⁰ amelyben a társadalmilag „stilizált” elvárások és vágyak keverednek a történeti tapasztalatokból kiinduló kollektív szorongások elemeivel.

Az „elemi információkészlet” talán legjobban a korlátozott információfelvevő képességgel rendelkező vakok esetében¹¹ vizsgálható, ahol a manifeszt álmok építőanyaga a tapintásra, a vakok tájékozódásának legfontosabb módjára épül. Az álomelemek aránya döntően megfelel a megmaradt és funkcióban levő érzékszerveknek, s az egyes elemek számszerű aránya megegyezik a tapasztalatszerzésben fontos érzékszervi hierarchiával. Hasonló jelenséget figyeltek meg az ingerszegény és monoton környezeti térben élő eszsimóknál, s ugyanezt feltételezhetjük minden esetben, amikor az észlelések és az ezekhez igazított cselekedetek rutinszerű ismétlődése pusztán megerősít ismert mintázatokat és szerkezeteket, de nem termel újakat. Miután a szocializációs küszöböt s ezzel az új információk megszerzésének törzsi-közösségi minimumát valaki átlépte, álmainak jellemzően változatlan inkorporációs nyersanyagból kellett építkeznie. Mindezt jócskán elősegíti az az általánosan megfigyelt, az antropológusok által úton-útfélen kiemelt jelenség, hogy a gondolkodásra a természeti népeknél az éber tudati állapotban is nagyon alacsony absztrakciós szint jellemző. A „gondolkodás ragaszkodik a megfigyelt képekhez és helyzetekhez” (Lévy-Bruhl, 1971). A „valóság viszonyító mozzanata” tehát eleve csak néhány cseppel képviseltetheti magát a konkrét álomelemek folyamában.

Ez az alaphelyzet növeli meg mértéktelenül a transzformációs-szimbolizáló szakasz jelentőségét. Az álomelemek újszerű konfigurációja, amely mentesül a valóság logikai kötöttségeitől, s a transzformációértékű asszociáció akarva-akaratlanul új információs alakzatokat termel.¹² Az információs monotonitást jelentő éber állapottal szemben az új, reakciót váró s ekképpen kihívást jelentő álominformáció ugyanúgy értelmezésre-jelentésadásra vár, mint egy váratlan, soha nem tapasztalt természeti esemény. Ha úgy tetszik, az elme „kognitív karbantartásának” mechanizmusát írtuk le, de a valóságban ennél jóval többről van szó. Az álom szimbólumalkotó mivoltát Róheim (1952) egyenesen „mindenfajta emberi szimbolizálási ténykedés” eredetének, alapjának és egyszersmind generikus struktúrájának tartja.¹³

Nem véletlen talán, hogy az álomra vonatkozó hiedelmek szinte maradéktalanul megismerő aktivitásként tekintenek rá,¹⁴ s a testet elhagyó tükörkép lélek vándorlásának, kalandozásainak lenyomatát látják (és tisztelik) benne.¹⁵ Noha a természeti népeknek „csekély az »okságszükségletük«, csak a legerősebb és legközvetlenebb hatásokra reagálnak...”,¹⁶ természetük révén az álominformációk ilyen erős közvetlen hatássá válnak. Amikor az álombeli strukturáltság megfelel az éber, tudatos térnek, a szereplők, helyutalások és történések az aktuális és múltbeli tájékozódási rendszerből merítenek, „... a látható és láthatatlan világ egységet alkot, a látható világ eseményei a másik hatalmaitól függenek. Ez a magyarázata annak, hogy a primitívek életében olyan jelentős helyet foglalnak el az álmok, a jóslatok, az ezer formában megjelenő jövődölések, az áldozatok, a varázslatok, a rituális szertartások, a mágia” (Lévy-Bruhl, 1971).

Ez a fajta összefonódottság Mumford (1986) szerint az írásbeliség kialakulásáig tart: „régebben, amikor még nem létezett írásbeliség, álom és valóság, mítosz és hallucináció, empirikus tudás és babonás sejtelmek, a vallás és tudomány valamiféle szerves szövetként képezett...” Az álomtörténetnek nemcsak a jelentésteli mivolta, hanem valószerű-

sége sem kétséges, egészen a legszélsőségesebb esetekig (gondoljunk csak az álombéli teherbe esések kultúrtörténetére...).¹⁷

Az álombéli információtermelés és feldolgozás *par excellence* individuális tevékenység. Gondolataink és érzéseink álunkban érik el a szubjektívitas legmagasabb fokát (Knuth, 1993). Az álomban „kollektív ismeret... kevésbé jelentkezik, (a vakok) álmotörténetei az »én«-t hangsúlyozzák” (Vékássy, 1977). Még a minden emlékezeti és gondolkodási folyamat kollektív jellegét hangsúlyozó Halbwachs (1971) is kénytelen hosszan elidőzni azon, hogy az álom keretei kizárólag az egyén számára érvényesek.

Ez teszi megkülönböztetten érdekessé az álominformációt a korai információközösségekben. Nemcsak olyan tartalom jön ugyanis létre, amelyik kizárólag a „belvilágban”, az emberi agyban képződhet, emiatt a közösség többi tagja számára elérhetetlen, hanem mindez szinte napi gyakorisággal termelődik, a megosztás és az értelmezés ugyancsak napi kényszerével. S hiába azonosak gyakorlatilag teljes mértékben a narratív spektrum elemei,¹⁸ kombinációik termelésekor mindig fennáll az újdonság és az egyediség lehetősége.¹⁹

Vessük össze mindezt avval, hogy egy beavatási-kiképződési periódust követően teljes értékűvé és minden kollektív ismeretet hordozni képessé váló közösségtag számára egy tökéletesen „belakott”, megértett és az életközösség okán folyamatosan „nagy felbontásban” megfigyelt természeti-környezeti térben nagyon kevés új transzformációt hordozó mozzanat éri az egyéneket.²⁰ Válaszkényszer csak új kihívásszituációban, a megszokott időjárási, környezeti mozzanatok váratlan megváltozásakor jelentkezik, egyébként a cselekvés „algoritmizált”, nem igényel gondolkodást, döntést, választást, pusztán egy közös, jól bejáratott készlet eseti alkalmazását.

Nem kivétel ez alól az individuális észlelés sem. Noha csak egyvalaki találkozik egy adott, reakciót igénylő helyzet fennállásával, nem megismerni és feltárni, hanem pusztán azonosítani kell tipikus helyzeteket, amelyeket bárki más hasonlóképpen azonosítana. A kosaraikkal és gyermekeikkel napi 4-5 órát gyűjtögető nambikuara asszonyok Boglár (1966) közlése szerint régebben gyakran indultak csoportos vadászatra. Ha valaki vad-disznósordát fedezett fel, értesítette a férfiakat ... „Rosa, aki az imént tért vissza gyűjtögető körútjáról, meséli, hogy amikor reggel az erdő felé ment, az út mellett a bokorban sok repülőszöcskét látott. A többi asszony elhatározza, hogy másnap ők is elmennek arra a helyre...” A „variabilitást” ezekben az esetekben mindössze az jelenti, hogy a jól ismert elemeknek (vaddisznóvonulás, rovartáplálék aktuálisan előforduló helye) térbeli és időbeli ingadozása, kiszámíthatatlansága lehet.²¹ Az egyénileg megszerzett, de azonnal megosztott információnak ezekben az esetekben nem is megismerő, hanem koordinációs szerepe van.

ÁLOM, INFORMÁCIÓ ÉS KÖZÖSSÉG

„Képzeld, milyen hülyeséget álmodtam már megint...”

Hányszor, de hányszor fordul a mottóban idézett módon a másikhoz az egymás mellett alvó házastársak valamelyike... Noha a világ már „varázstalanított”, az álomnak nincs „realitása” („hülyeség”), az álomtörténet ébredés utáni elmesélésekor mégiscsak erős megosztási kényszer munkál. Az éber tudati állapotban abszurdnak tűnő, ám elemeinek sajátos elrendeződésével mégis nyugtalanító álomélmény egyes részleteinél fontosabb lesz maga a tény, hogy a dolog megtörtént – s mint ilyen, még ha „hülyeség” is, jelentőséggel bírhat, valami oknál fogva tehát „elmesélendő”.

Mint korábban láttuk, az álom transzformációs szakaszában új információk keletkeznek az álomban szereplő képek különböző kombinációival. A transzformációs szakasz jellegzetessége, hogy szimbolizációs természetű, az új információk tehát szimbolikus köntösbe öltöznek. Az álomélmény ébredés utáni vagy éber tudati felidézésekor annak felismert jelentése híján is nyilvánvaló az általa közvetített „új” információ „jelentesteli” mivolta. A jelentésadás kényszere, a szimbólumok „dekódolása” azonban önmagában még nem feltétlenül igényelné a természeti népeknél a „megfejtéshez” segítségül hívott kollektív bölcsességet. Ehhez még arra is szükség van, hogy az individuálisan megtermelt „új” információt az álmodó a közösség többi tagja számára is releváns „új” információnak tekintse. Az álomtartalom elmesélése így egyúttal az általa megszerzett tapasztalatnak (vagy az ahhoz hozzásegítő szimbólumegyüttesnek) a nyilvánosság segítségével való közössé tételét jelenti.

A bolíviai itonama indiánok szerint az álom alatt a lélek távoli helyeket keres fel, s ha az ember felébred, elmeséli, hol volt, és mit látott (Láng, 1974). A közösség tagjai számára addig nem ismert helyre vonatkozó új ismeretek mellett az „álomutazások” célpontja lehet egy jól ismert hely is, ahol mód nyílik a szellemekkel való találkozásra. Különösen beszédesek Kiriwina lakóinak Malinowski (1972) által megörökített álomlátogatásai Tuma szigetére. Mivel a szigetet mint teknőchj- és kauricsiga-lelőhelyet a valóságban is sűrűn keresik fel, s szinte mindenkinek akadt balomaélménye, egy ottani személyes látogatásnak kollektív jelentősége van. Érdekes, hogy – ismert területről lévén szó – az „álomutazó” sohasem emlékszik arra, amit látott, csak arra, amit mondtak neki. A jól ismert hellyel kapcsolatban nincs mit mondani, nincs új információ, azonban a szellemekkel való érintkezés minden mozzanatának jelentősége van. Éppen ezért soha nem is maradhat individuális élmény, az „üzenet” kizárólag az „érintettek” nagyobb köre előtt nyerhet el jelentést.

Az álomtartalmak közlése természeténél fogva eleve szelektált, már csak a vizuális-érzéki élmény nyelvi lefordíthatóságának, verbalizálhatóságának korlátai miatt is. Ezért ölt szabályos színpadi produkció jelleget néhány álomelmesélés, s ezért lehet a művészet – elsősorban a képzőművészet s különösképpen a festészet – állandó motívuma az „álomkép”. A nyilvános álomélmény a közösségnagyság növekedésével ölt „tárgyasított” formát, s eközben mindinkább az individuum „felmutatásának” eszközévé is válik.²²

Nagyon hasonló mechanizmuson és az individuum még nagyobb tétellel bíró érintettségén alapul a bűn nyilvános megvallásának tisztító erejébe vetett hit, amely Szibériá-

ban, Amerika indiánlakta területein, Óceániában, Indonéziában és Afrikában egyaránt megtalálható (Birket-Smith, 1969). A meg nem osztott álomra emlékeztető „meg nem vallott bűn” elvileg a többi közösségtag előtt titokban maradt normasértések által keltezt feszültség levezetésére szolgálna, a tisztulás speciális formájaként (az eszkimók úgy hiszik, hogy a vétkeik bevalló személy egyidejűleg lemossa bűnösségét is). Széles körű elterjedését Birket-Smith a beismerést közvetlenül követő megkönnyebbülés érzésével magyarázza. Ha azonban igaza van Sumnernek (1978), akkor itt kevésbé van szó a „bűn-információ megosztásáról”, sokkal inkább arról, hogy ritualizálódik a normafelidézés.²³ Ha „magánélet nem létezik... semmi sem rejthető el, mindenkinek a vétkei vagy erényei köztudottak”, akkor a bűn nyilvános megvallásának valójában nincs információértéke, csak megerősíti az összetartozás és a közös normakövetés képzetét.²⁴

S noha, mint láttuk, az információmegosztás afféle automatizmusként működik, és számtalan további, nem az álom vagy a bűn kategóriájába tartozó példát lehetne hozni rá, a legbeszédesebbek magára az információmegosztásra vonatkozó ősi szabályok.

Egy eszkimó törzsnél (Nyíri, 2005) „az ottani emberek nagyon sokat beszélnek”, engedelmeskedve az „eszkimó élet szabályának, miszerint egy embernek egyetlen gondolatát sem szabad megtartania magának – mert ha így tesz, bele fog örülni”. Egy koreai mesének az a tanulsága, hogy „az ember ne legyen önző. Ha mesét hall, ne tartogassa a maga számára, hanem ossza meg mindig mással. Így a mese hadd járjon szájról szájra, és hadd teljék öröme benne minél több embernek” (Voigt, 1966).

Ezek a reflektivitásról árulkodó példák jól jelzik, hogy a korai közösségek tisztában voltak az információ erőforrás-természetével, és közjóságnak tekintették azt.

A vadászó-gyűjtögető társadalmakban (a nagy mozgékonyaság okán is) a „tőkét a mindenkivel megosztott tudás jelenti. Ezzel a tudással a vadászó-gyűjtögető emberek könnyen előteremthetik anyagi kultúrájukat... Tőkéjük tehát a szabadon átadható tudás, amelyet lehetetlen individuális előnyök megteremtésére felhasználni” (Gowdy, 1997).

„Az emberek egész történetük során kezdettől költségmentesen osztották meg egymással az általuk relevánsnak ítélt információkat.”²⁵

A következőkben arra keressük a választ, hogy a természetadta közösségeknek ez a működésmódja miként magyarázható történetileg: hogyan alakult ki, milyen előzményekre vezethető vissza, milyen „nyomások” formálták ebbe az irányba a viselkedést.

Az információközösség eredete

A csoportos életmódra berendezkedett állatoknál (így természetesen a főemlősöknél is) a csoportlétből fakadó számos kedvező közösségi hatás közül az ún. *információs előnyök* között nagyjából azonos súllyal szokás megemlíteni a prédaállatként való túlélést támogató megfigyelő- és riasztókapacitás megnövekedését, illetve ragadozóként a koordináció révén megszerezhető hatékonyságjavulást.²⁶ (Ismeretelméleti értelemben azonban legalább ekkora jelentősége van a figyelem felszabadulásának,²⁷ csak ebből nem elsősorban információs előnyök következnek, hanem a más, hasznos tevékenységekre fordítható idő megnövelése.)

A csoportlét következménye a cselekedetek összehangolását biztosító rituálék kifejlődése is. Az agresszió közösségen belül történő kezeléséhez, a hímek dominanciarang-

sor-kialakításához (és nőstényeik háremben belül elfoglalt helysorrendjéhez) különösen érzékeny szociális percepcióra van szükség. Minél pontosabb jelzéseket kell a saját állapotról vonatkozóan adni a többieknek, és minél kisebb hibaszázalékkal kell tudni érzékelni a másik közösségtag hasonló jelzéseit, vagy megfigyelni viselkedését. A társas életforma természetes folyamánként a „valódi belső állapot” mindenkori jelzése így válik a közösség működését szabályozó legfontosabb technikává. A fajtárs vagy fajtársak számára félreérthetetlenül megjelenített belső állapot nélkül a viselkedésük diszfunkcionálissá, hosszabb távon a közösség működését zavaróvá válna. (Minden bizonnyal ebből fakad a legtöbb információt hordozó arc túltreprezentáltsága az alakfelismerésben.)

A korai emberi közösségek mindennapi gyakorlatába szinte észrevétlenül nőnek át ezek a funkciók.

Mivel a kigyókon és a nagy testű ragadozó madarakon kívül a kisebb termetű majmokra szinte kizárólagos veszélyt jelentő macskaféle ragadozók az egyedül maradó, leszakadó példányokra vadásznak, érthető a csoporttagok ragaszkodása azokhoz a terekhez, ahol „mindenki lát mindenkit”, vagy legrosszabb esetben „mindenki hall mindenkit”. Az etológusok által jól megfigyelt és gyakran leírt alaphelyzet, hogy egy adott csoport egyes egyedeinek a csoporttól való ideiglenes eltávolodásakor azonnal fellép egy sajátos kommunikációs kényszer, amely meghatározott akusztikus kapcsolat fenntartásával továbbra is biztosítja a folyamatos „együttlétet”. Ha a természetes „hangerő” erre nem elég – mint például a bögőmajmoknál és a gibbonnál –, alkalomadtán még eszközt is igénybe vesznek. Az elefántcsontparti csimpánzok domináns hímjei²⁸ például fatörzseken dobolva bonyolult szimbolikus kommunikációs rendszert alakítottak ki maguknak, hogy a sűrű dzsungelben állandóan jelezni tudjanak egymásnak.²⁹

Hangjelzésekkel tart kapcsolatot a szavannán átkelő páviáncsoport is a magas aljnővényzetben. A széleken vonulók időről időre jelzéseket adnak le. Veszély esetén a jelzések abbamaradnak, a páviánok pedig rémülten menekülnek átellenes irányban a dzsungelbe.

Összefoglalva: az állati közösség feladatmegosztásának részeként az „örszem” típusú, veszélyjelző funkcióra specializált vagy esetileg vállalkozó egyedek tevékenységének lényege a többiek meghosszabbított érzékszerveként azonnal közölni a környezet releváns állapotváltozásait. A mindennapos tevékenységét végző, de a csoport közvetlen „életteréből” ideiglenesen eltávolodó egyed saját helyzetéről és állapotáról tudósító jelzései pedig biztosítják, hogy a csoport „akciós sugarán” belül maradván szükség esetén védelmet kaphasson.

Mindkét esetben elemi kommunikációs kényszer sarkallja a közösségtől eltávolodó egyedeket a közösség információs hálózatába való folyamatos visszacsatolásra, illetve „betáplálásra”. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a kommunikáció során az egyed nem a külvilágról, hanem saját belső állapotáról közöl információt. A csoport többi tagja tehát nem „szerzi meg” a környezetre vonatkozó információt, hanem „tájékozott” társuk magatartása alapján úgy szabályozzák viselkedésüket, hogy annak kimenete számukra a lehető legkedvezőbb legyen (Passingham, 1988). A „saját állapot” kommunikálása ebben az esetben „reflektív” célt szolgál, csak eszköz a közösség optimális viselkedésének kiváltására.³⁰ Végső soron az történik tehát, hogy a közösség számára közvetlenül nem adott információfajták közül a belső állapotról vonatkozó, par excellence individuális információkat közvetlenül és azonnal, a külső környezetre vonatkozó, individuálisan ész-

lelt információkat az adott információval adekvát viselkedésforma segítségével, közvetve teszik a közösség információ-háztartásának részévé az egyedek.

Nemigen találkozhattak más alaphelyzetekkel a korai emberi közösségek sem. A tevékenység térbeli korlátozottsága, a változatos térformák közti mozgás kényszere, a környezeti veszélyforrások jelenléte lényegében hasonló kommunikációs formákhoz vezethetett. A tagolt nyelv kialakulása és a fogalmi gondolkodás kezdetei sem változtattak a kiinduló adottságokon. Veszélyjelzésre és akusztikus kapcsolat teremtésére alkalmasabbak maradtak a hagyományos hangjelzések, a nyelv evolúciós előnye máshonnan származott.³¹

Az információközösségnek ez az elemi formája a közösség létszámának függvényében maximált. Ameddig tartósan létezni és működni tud egy zárt fizikai térben a kis létszámú – maximum 50-60 fős – közösség (tisztáscsoporton, néhány kunyhós, sugaras elrendezésű településen, később szobában-lakásban), addig a fenti működésmódnak funkciója és értelme van. Ezért reprodukálódik az azonnali információmegosztásra épülő alapviszony az erős közösségi elven szerveződő és azonos tevékenységmezőben mozgó társadalmi kis csoportoknál szinte minden esetben, természetes és szerves módon.³²

A közösség köldökszínórjáról való lefűződés a legnagyobb veszély: el kell kerülni mindent, ami az elkülönülés felé mutatna. A hosszabb útról visszatérő közösségtag szertartásos „mesélése” az általa látottakról elsősorban az együvé tartozás megerősítése, az „én”-nek a közösség részeként való reprezentálása, s csak másodsorban vagy kivételesen az új információk megosztása.³³ Az erős közösségi szellemet újratermelő és a beszédnek kitüntetett szerepet tulajdonító cigány csoportok kollektív ünnepei és eseményei külső szemlélő számára kaotikusnak tetsző módon zajlanak. A párhuzamos kiabálások mögött azonban a közösséghez való tartozást az én látványos reprezentálásával megerősítő szándék áll – nem a közlések tartalma, hanem a közlés ténye válik érdekessé (Stewart, 1994).

„Az írástudatlan kultúrák tagjai számára – írja Nyíri (2005) – a magány egy rájuk erőszakolt állapot, mely olyan kivételes eseményekhez kapcsolódik, mint a beavatási szertartás, vagy pedig szokatlan, sőt katasztrofális események következtében áll elő.”

A magány elkerülésének és így az individuális tudattartalmak megszületését korlátozó tipikus „ráségítő technikák” a hétköznapi banális tevékenységeit is „kollektívnek megtartó” szokások és előírások. A közös étkezések gazdagon adatolt világa mellett kevesebb figyelem esik a közös ürítésre.³⁴ Jól ismertek az együttes alvásra, sőt a nemi élet nyilvánosságára vonatkozó feljegyzések, de izgalmas és ritkán tárgyalt adalékok például a beavatást vagy különböző versenyeket megelőző közös „összetartások”.³⁵

A különböző településtípusok központi helyen lévő nyitott vagy félig nyitott nyilvános terei (public places), amelyek egyben információs központok is (Goffman, 1963), szintén erős nyomást jelentenek a tartós és minden közösségtagra kiterjedő fizikai kontaktus folyamatos fenntartására. A közös térből időlegesen eltávozók gyakran hangosan „közvetítik”, mit csinálnak éppen a többiek látóterén kívül, hogy egyetlen pillanatra se szakadjon meg a „jelenlétük”.

A teljes információs szimmetriának tökéletesen megfelelő geometriai forma a *víz-szintes kör*: nincsen kitüntetett vagy alárendelt pontja, mindenki lát mindenkire,³⁶ senki nem sincs olyan szöge vagy perspektívája, hogy a többiekétől eltérő percepciói legyenek. Talán nem véletlen, hogy hány helyen és milyen formagazdagon mutatják fel a körköz-pontúságot a mai természeti népek, miközben egyre több neolitik feltáráson bukkannak a

régészek kör alakú formákra, legyenek azok teljes települések, erődök, házak vagy csilagászati célú objektumok.³⁷

Az információmegosztás preadaptivitása

Mint láttuk, a közösség információs vérkeringését táplálva nemcsak a koordinációs célú friss értesülések kerülnek be az áramlások közös terébe, hanem folyamatos marad az igény az „én” reprezentálására, felmutatására s a közösségtől eltávolító legcsekélyebb tényező megszüntetésére is.³⁸ Az a furcsa helyzet áll tehát elő, hogy miközben szinte szünet nélküli közléseivel az egyes közösségtag önmagát mint individuumot reprezentálja, az általa nyilvánosan közölt információt közösségivé teszi. Az individuálisan szerzett információk „megosztásának kényszere” tehát, amit az álomélménnyel kapcsolatban is láttunk, nem a jelentésadás közösségi kompetenciája miatt fordul a nyilvánossá tételhez, hanem az egyéni tartalmak közösségivé transzformálásával kerüli el az egyén információs elkülönülését, és járul hozzá a közösségegész információs újratermeléséhez. Emeljük ki: mindez anélkül történik, hogy a közlések közvetlen célja az információközösség újrateremtése volna. A reprezentációs funkciónak mintegy „melléktermékeként” viszont a csoporttagok információs szűrőjén fennakad minden olyan mozzanat, amelynek a reprezentáció tényén, a kommunikációs aktus megtörténtének tudomásulvételén túl bármifajta közösségi jelentősége lehet. A nyilvánossá tett individuális információk elsöprő többsége természetesen redundáns, önmagában érdektelen: ám pusztán azáltal, hogy automatizmus-sá válik az egyénileg szerzett információk megosztása, észrevétlenül kiformalódik az „új” információk közösségi szintű felhalmozásának, akkumulációjának intézménye.

JEGYZETEK

¹ *Metamorphoses* XI. Ford. Devecseri Gábor. Magyar Helikon, 1975.

² A törzs számára az álomnak másutt is óriási jelentősége van – a szertartásszerűen a vízesés alá helyezett fiúgyermek „megálmodják” saját állatnevüket. Az adatközlő, Hector Vargas is ekképpen kapta a Tucanga nevet. (Martinez Judit és Balázs György 1993-as expedíciójának gyűjtése, az álommesélés leírása az ő személyes közlésükön alapul.) A tukán indiánokra lásd még Reichel-Dolmatoff, 1978.

³ Róheim Géza 1952-es nagy összegzése, az *Álmok kapuja* az álom ilyen súlyú magyarázó szerepének rendszeres kifejtéséig jut el (Róheim, 1952). A tétel megfogalmazása és az álomértelmezés néprajzának (részben pszichoanalitikus) problémátörténetét lásd Verebélyi, 1984.

⁴ Részletes elemzését és számos példáját lásd Lips 1960.

⁵ Egyedül talán a gyermeki álmok elmesélésénél nem ugyanez az alaphelyzet: itt a nyilvánosságnak inkább terápiás, „individuálpaszichológiai” értéke van. A maláj törzsek némelyikénél például „intézményesen” mesélnek álmaikról a gyerekek, s a tanulságokból afféle „tantörténetek” kerekednek, amelyek funkciójuk szerint az individuális álomélményből táplálkozó félelem és feszültség leküzdésének kollektív technikáját jelentik. (Sokat mond továbbá, hogy az ezzel a módszerrel nem élő törzsekkel összevetve a bűnözési ráta jóval alacsonyabb ezekben a közösségekben.)

⁶ 1882-es saját álomelemzései után 1899-ben jelent meg a *Traumdeutung*.

⁷ Mérei Ferenc kifejezését idéztük Mérei (1985) nyomán.

- ⁸ A következő három bekezdés erre vonatkozó állításai és idézetei Kulcsár (1975) részletes áttekintéséből származnak.
- ⁹ Vasziljev (1964) közlése szerint „...egy utasokkal zsúfolt svájci szállodában az egyik éjjel vihar idején majdnem mindegyik szállóvendég ugyanazt álmodta”.
- ¹⁰ Bojtár (1995) idézi A. Spekkét, aki a 8. században élt Aethicus Ister meséket is tartalmazó *Cosmographiájáról* értekezvén könnyedén megjegyzi, hogy a „képzelet is az ismeretszerzés formája”.
- ¹¹ A vakok álmairól mondottakat és az idézeteket lásd Vékassy, 1977.
- ¹² I. M. Szecsenov szerint „az álom gyakran a régi benyomások soha nem létezett kombinációja” (Vasziljev, 1964). Mások megfogalmazásában éjjel a külső érzékszervek helyett a belsők küldik az impulzusokat, s e két mozzanatra vezethető vissza az „alkotó álom” Kekulétól Voltaire-ig húzódó törtéridejének alapmozzanata, ti. a rendelkezésre információdarabokból és keretszempontokból éber tudati állapotban létrejönni nem képes transzformációk nagyobb esélye.
- ¹³ Az állítást interpretáló Verebélyi (1984) szerint ez a Róheim-tétel mindmáig méltatlanul alulértékelt – a kérdés sokoldalú recepciójának és megvitatásának hiányában valóban csak hipotézisként, s nem viszonylag általános elfogadott nézetként hivatkozhatunk rá. Falus Róbertnek a kérdést tárgyaló tanulmánya például (Falus, 1983) egyáltalán nem foglalkozik Róheimmel, ugyanakkor a szimbólum szó etimológiájának és jelentésféjlődésének részletes elemzésekor idézi Aiszkülosznak azt a sorát, amelyben adományainak felsorolásakor Prométheusz nyomatékosan említi az isteni kinyilatkoztatások és *álmok* megfejtését s az „űtközbeni symbolosok megértetését”.
- ¹⁴ A „legerősebb” megismerőaktivitás, a valóság megelőző tükrözése is az álomban találja meg az egyik kiemelt technikáját az irányított és spontán álomjólás különböző változataival.
- ¹⁵ Számtalan primitív törzs példáján kezdve egészen Homéroszig követi végig a tükörkép lélek álomkalandjait Láng (1974), s idézi a Barents-tenger menti szoltó indiánokat, akik szerint a testtől elszakadó *lélek álmai a valódi tapasztalatok*. Damm (1962) melanéziai gyűjtése szerint „a lélek, amely az emberi testben lakozik, hajlékát bármikor el tudja hagyni. Ez többnyire az álomban történik. Amit azonban a lélek e barangolások során átél, *azt az álmodó valóságnak hiszi*... ezeknek az embereknek a gondolkodását és cselekvését az álmok erősen befolyásolják”. Közhelyként szól erről Birket-Smith (1969), mert „sokfelől tudjuk, hogy a primitív népek hiedelmei szerint az álmok *a teljes és igazi valóságot* jelentik”. Az ausztrál őslakó „álomideje” egyenesen a közösség mitikus történetének foglalata (Elkin, 1986). A lélekhiedelmek útját Birket-Smith a hellénekig vezeti el, ahol a mind álomszerűbb lélek egyre illuzórikusabbá teszi a földi életet. Nem nevezi meg az általa idézett görög költőt („Ugyanabból az anyagból vagyunk, / mint álmaink és rövid életünket / alvás öleli át”), de jól felismerhető az élet = álom – az álom = élet gondolat forrása, amelynek íve a kínai párhuzamok (lásd a jól ismert „Csuang-ce vagy Dzsuang-hszi álmát”), illetve azok európai felelevenítése a költészet révén a 20. századig vezet. Érdekes, hogy a szimbolizáció mozzanata miképpen hívja elő ezt a megfeleltetést – több egyszerű egybeesésnél, hogy Huszárik Zoltánnak a tudat-, emlék- és álomsíkokat csodálatosan kezelő Szindbád-filmjében a szimbolista irányzat hazai „ősforrásának” Reviczky Gyulának a sorai hangzanak el afféle „mottóként”(„éltem álom, álmom élet”).
- ¹⁶ Steensby (1910) megállapítását Lévy-Bruhl (1971) idézi.
- ¹⁷ Álom és teherbe esés kapcsolata különböző „forogatókönyvekkel” kapcsolódhat össze, más-más valóságsszintre utalva.
1. *Akciós realitás*: „a teljes valóság-hűség esete”. A nő álmában másik férfival közösül, ez házasságtörésnek minősül, az álomcselekményt ténylegesnek tekintik. (Malinowski, 1972).
 2. *Szimbolikus változat*: a nő partnere „szimbolikus” lény (mint például a Buddha-születés legendájában a Márát álmában megtermékenyítő fehér elefánt), s maga a közösülés is „szimbolikus” (a fehér elefánt ormányával deréktáján hatol be).
 3. *Mágikus változat*: közösülés nem történik, a teherbe esést álomüzenet idézi elő (mint például az II. századból származó démotikus *Szetna és Sziuszire* című novellatörredékben, ahol Szetna gyermektelen felesége az istenektől álmában kapott/tanácsolt szertől esik teherbe) (*A Varázskönyv*, 1962).

4. *Prediktív realitás*: az álomtartalom pusztán a majdani teherbe esés tényének közlése vagy megerősítése. „A balomák gyakran megjelennek a nők álmaiban, és elárulják nekik, hogy teherbe fognak esni” (Malinowski, 1972).
- ¹⁸ Bartlett (1985) szváziföldi példája érzékletesen jeleníti meg, mennyire igaz marad a tipikus információk „érdektelensége” (illetve ezek cseréjének, illetve megosztásának ritualizáltsága) nagyobb, közösségi viszonyok során is. „...a bennszülött népességen belül rendkívüli gyorsasággal terjednek a hírek. Átvitelükre nem alakult ki valamilyen bennszülöttjelrendszer, hanem ha két vándor találkozik egy ösvényen, mindegyik teljességgel kifagagtja a másikat arról, hogy mit látott, mit csinált, mit tudott meg az utóbbi időben. Itt a mechanikus recitálás a legjobb módszer. Ugyanezt a stílust alkalmazzák a bennszülöttgyűlések könnyed és szószátyár alkalmi. Emögött egy olyan csoport készítése állnak, mely időmilliomos, egy olyan közegben, ahol az érdeklődések viszonylag összehangolatlanok, ahol minden esemény körülbelül ugyanolyan érdekes, mint bármely más esemény [Kiemelés tőlem, Z. K. L.], s ahol ennek következtében a recitálást társadalmilag helyeslik.”
- ¹⁹ Egy változatlan ingerkörnyezetben a testi-fizikai különbségeken és a saját néven túl mi más biztosíthatná még a személyes identitást, mint éppen ez? Az Omaha indiánoknál speciális csoportok, „kvázitársaságok” alakultak, akiket ugyanarra az objektumra vonatkozó közös víziók kötöttek össze. Mindez azon az elképzelésen alapult, hogy a közös víziótárgy mögött az érintett közösségtagok természetének valamely közös mozzanata lapul, így aztán valamiféle „testvériség” kezdett működni közöttük (Fletcher-LaFleische, 1956).
- ²⁰ Az álominformációhoz hasonló hatású a tudatállapot mesterséges módosítása, amelynek szintén új jelentéskombinációk az eredményei – de nem véletlen, hogy megismerő vagy cselekvésorientációs céllal ezzel már tipikusan csak specialisták éltek.
- ²¹ Amennyiben a véletlen mintázatok mögött felismerhető algoritmusok állnak, a visszacsatolások rendszerén keresztül előbb-utóbb nagy megismerő értékű „szabály” születik belőle, afféle „sokgenerációs megismerésként”, amely beépül az alapkészletbe. Ettől kezdve csak a szabálytól való eltérést eredményező helyzetek válnak gondolkodásra készítővé.
- ²² Amikor például Nabú-naid sumer uralkodó felirataiban álmait emlegeti, sőt néha be is számol róluk, abban egyszerre van jelen az álom révén megteremthető legitimációnak, az álominformáció megosztásának és az álmodó individuum „felmutatásának” mozzanata (Oppenheimer, 1982).
- ²³ Sumner egy japán település példáját hozza, ahol „az egyetlen biztonságos magatartási szabály még ma is az, ha mindent a helyi szokásoknak megfelelően teszünk: hiszen még a szabályoktól való legsekélyebb eltérést is helytelenítik. Minden különbséget elítélnék...”
- ²⁴ Ezt a magyarázatot látszik igazolni az, hogy később minden, egyenlőséget hirdető, falanszterszerű közösségre jellemző volt a vétkek nyilvános megvallása, Kínában például az i. sz. 2. század közepének „aranykorváro szektájára” – Taj-ping-tao, ismertebb nevükön sárgaturbánosok – (Étienne, 1976). Ez a szokás tovább élt a kisleltek zárt paraszti társadalmában is, Angyal (1933) számos példát mutat be.
- ²⁵ John Perry Barlow bonmot-ja egy gondolatmenet vége, amely így kezdődik: „Azt mondanám, hogy az ingyenesség kultúrája akkor keletkezett, amikor valaki első ízben ejtett ki a száján olyasvalamit, amit egy másik emberi lény is hallott. Nem az internet születésekor vette a kezdetét” (Barlow, 2003).
- ²⁶ A „dögevő ember” hipotézisét e két információs előnyforma valamiféle keveréke teszi ki: az erősebb ragadozó elkerülésének információs technikái a prédaállatéra, a magára hagyott döghús megszerzéséért más dögevőkkel vívott versenyben pedig a ragadozó életmódjához szükséges megfigyelő- és koordinációs technikákra emlékeztetnek.
- ²⁷ Egy másik közösségtag figyelme ugyanis kiváltja a ragadozó vagy a zsákmány minél hamarabb történő érzékelése érdekében kizárólag erre fordított koncentrációt, energiát, mozgást és időt.
- ²⁸ A domináns hímek átmeneti eltávolodásakor az „alattvalók” számára folyamatosan reprezentált „jelenlét” biztosítja, hogy minden úgy történjen, ahogy tényleges jelenléte esetén történne.
- ²⁹ Amikor egy orvvadász leterítette a hímeket, abamaradt a dobolás. Úgy tűnik, csak a csoporttól rövid időre eltávolodott hímeket köti össze ez a kommunikációs forma. Mivel a hím nem nagyon engedheti meg magának, hogy akár rövid ideig is elmaradjon a csoporttól, folyamatosan éreztetnie kell jelenlétét, valamilyen módon önmagát kell „virtuálisan” reprezentálni. Ebből fakad egyébként az is, hogy

a hímek ritkábban használnak eszközt – az eszközhasználat elsajátítása magányos tevékenység, neki pedig állandóan „láthatónak” vagy „hallhatónak” kell lennie.

- ³⁰ Az etológiai szakirodalom egyetlen esetben igyekezett kísérletileg bizonyítani, hogy a vészkiáltások specifikus jelentést s ezen keresztül a környezetre vonatkozó információt hordoznak. Struhsaker, Marler és Seyfarth a fehérbarkójú cercófajmok esetében külön riasztóhangot talált a leopárd, a harcias sas és az asszalakigyó feltűnése esetén, amely az egyes ragadozókkal szembeni védekezés típusreakcióit váltja ki. Ebben az esetben nehezen lehetne az emóciók mértéke alapján különbséget tenni, mert mindhárom állat veszélyt jelent a cercófokra. A három jelzés valószínűleg három különböző emocionális állapotot fejez ki – véli Passingham (1988).
- ³¹ Hosszú időnek kellett még eltelnie, hogy a nyelv révén lehetővé tett differenciált közlés formáját öltse a veszélyjelzések, illetve az elkülönülten végzett tevékenységről való részletes beszámolók.
- ³² Természetesen léteznek mesterséges (és ennek megfelelően kényszerítő jellegű) megoldások is, amelyek nem a felismert érdek spontán szerveződése, hanem külső befolyásolás révén érik el ugyanezt. Goffman (1978) veszi észre, hogy katolikus apácázárdákban „a képzést szemmel láthatóan olyan figyelemre méltó fegyelemmé szilárdítják, amely megtilt bármilyen »szingularizációt«, mindent, aminek révén az egyén elkülönülhet a többiektől, vagy előtérbe állíthatja magát”.
- ³³ Amennyiben ugyanis az új információk szerzése az elsődleges cél, a közösség arra elkülönült „intézményeket” hoz létre.
- ³⁴ Új-Guinea Manus-insulánusainál „a férfiaknak szükségleteiket reggelenként közösen kellett elvégezniük egy, a falun kívül eső ürülék helyen, ahová nőknek tilos a bemenet” (Hermann, 1984).
- ³⁵ A Sierra Nevadában élő tarahumara törzs varázslója (*owirume*) a futóversenyeket megelőző éjjelen a falu közepén álló kunyhóban az utolsó óráikat együtt töltő futókra felügyel, és őrzi őket, miután sok szertartást elvégzett (Stingl, 1979).
- ³⁶ Abban a pillanatban, hogy valaki magasabb pontra kerül, vagy frontálissá válik az elhelyezkedés, a szimmetria sérülni fog.
- ³⁷ A korai társadalmak emberének térszemléletéről lásd Kállai, 1996.
- ³⁸ Ez az a mechanizmus, amely később a pletykahálózatok formájában fennmarad, hiszen a pletykálkodókat egy szociális hálózatba kapcsoló „kibeszélésnek” sokkal fontosabb szerepe van a személyes kapcsolatok fenntartásában, illetve megerősítésében, mint az új információ terjesztésében.

IRODALOM

- A Varázskönyv* (1962). Ford. Wessetzky Vilmos. Magyar Helikon, Bp.
- Angyal Pál, (1933): *A közvélemény-büntetés*. Bp.
- Barlow, J. P. (2003): *Titkosított palackba zárva. Stefan Kreml interjúja John Perry Barlow-val*. 2003. 03. 09. <http://www.heise.de/tp/english/inhalt/te/14337/1.html>
- Bartlett, F.C. (1985): *Az emlékezés*. Budapest, Gondolat.
- Birket-Smith, Kaj (1969): *A kultúra ösvényei. Általános etnológia*. Budapest, Gondolat.
- Boglár, Lajos (1966): *Trópusi indiánok között*. Budapest, Gondolat.
- Bojtár Endre (1995): A történetírás nehézségei (I.) 2000, 10. sz. 16.
- Damm, Hans (1962): *Kanaka. A déli tenger népei*. Budapest, Gondolat.
- Elkin, A. P. (1986): *Ausztrália őslakói*. Budapest, Gondolat.
- Étienne, Balázs (1976): *Gazdaság és társadalom a régi Kínában*. Budapest, Európa.
- Falus, Róbert (1983): A „szimbólum” fogalom kialakulása. *Magyar Fil. Szemle*/1.
- Ferge, Zsuzsa (szerk.) (1971): *A francia szociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Fletcher, A.C. – LaFleische, F. (1956): The Omaha Tribe: Introduction of the child to the world. In: Haring, 1956, 288–301.
- Goffman, Erving (1963): *Behavior in Public Spaces. Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York, The Free Press.

- Goffman, Erving (1978): *Érintkezések. Válogatott tanulmányok*. Budapest, OM ML Oktatási Főosztály.
- Gorbovcskij, Alekszandr (1983): *2000-ben és azután*. Budapest, Kozmosz.
- Gowdy, John (1997): Vissza a jövőbe és előre a múltba. *Liget*, 11. 58–68.
- Halbwachs, Maurice (1971): *Az emlékezet társadalmi keretei*. In: Ferge, 1971.
- Haring, Douglas G. (compiled, ed.) (1956): *Personal Character and Cultural Milieu: a Collection of Readings*. Syracuse, New York, Syracuse University Press.
- Hermann Imre (1984): *Az ember ősi ösztönei*. Budapest, Magvető.
- Kállai János (1996): Az archaikus ember térszemlélete. *Pszichológia*, 2 (16).
- Knuth, Hanns (1993): Az álmok és az álomnyelv. In: *Mit jelentenek az álmok?* Magyar Könyvklub, Bp.
- Kulcsár Zsuzsanna (1975): Álomfunkció-hipotézisek a modern alváskutatásban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1975/1.
- Láng János (1974): *Lélek és isten*. Budapest, Gondolat.
- Lévy-Bruhl, Lucien (1971): A természeti népek világgépe In: Ferge, 1971 (Az 1960-as *La mentalité primitive* című könyvének összefoglaló fejezete.)
- Lips, Eva (1960): *Könyv az indiánokról*. Budapest, Gondolat.
- Malinowski, Bronislaw (1972): *Baloma*. (Válogatott tanulmányok) Budapest, Gondolat.
- Mageo, Jeannette Marie (2002): Intertextual Interpretation, Fantasy and Samoan Dreams. *Culture Psychology*, No. 8, 417.
- Mander, Jerry (1995): A technotópia és az irokézek. *Liget*, 2.
- Mérei Ferenc (1985): *Lélektani napló III. Az implikált tudás az álomban*. Budapest, Művelődéskutató Intézet.
- Mumford, Lewis (1986): A „civilizáció” terhe. In: *A gép mítosza*. Budapest, Európa.
- Nyíri Kristóf (2005): Kollektív gondolkodás. *E-világ*, 6. sz. 25. Az idézet forrása: Carothers, J. C.: Culture, Psychiatry, and the Written Word. In: *Psychiatry: Journal for the Study of Interpersonal Processes*, 22 (1959), 307–320 (314). A hivatkozás eredetijét lásd Scherman, Katherine (1956): *Spring on an Arctic Island*. Boston, Little Brown et.Co.
- Oppenheimer, Leo A. (1982): *Az ókori Mezopotámia*. Budapest, Gondolat.
- Passingham, Richard E. (1988): *Az emberré vált főemlős*. Budapest, Gondolat.
- Reichel-Dolmatoff, Gerardo (1978): *Beyond the Milky Way: Hallucinatory Imagery of the Tukano Indians*, (Ucla Latin American Studies, V. 42.) University of California, Los Angeles
- Róheim, Géza (1952): *The Gates of the Dream*. New York, IUPress.
- Róheim, Géza (1984): Psziché és társadalom. In: *A bűvös tükör. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magvető.
- Schein Gábor (1995): Ben Zóma a Paradicsomban. *Liget*, 12.
- Stensby, H. P. (1910): Contributions to the Ethnology and Anthropology of the Polar Eskimos. *Meddelelser om Groenland*, XXXIV.
- Stewart, Michael Sinclair (1994): *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, T-Twins.
- Stingl, Miloslav (1979): *Az indián futó*. Bratislava, Madách.
- Sumner, W. G. (1978): *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest, Gondolat.
- Vasziljev, L. L. (1964): *Az emberi pszichikum titokzatos jelenségei*. Budapest, Kossuth.
- Vékássy László (1977): Vakok álmai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1977/5.
- Verebélyi, Kincső (1984): *Előszó Róheim Géza Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata c. kötetéhez*. Gondolat, Bp.
- Voigt Vilmos (szerk.) (1966): A mesetarisznya. In: *A három özvegy miniszter (Koreai mesék)*. Ford. Büky Béla. Budapest, Európa Könyvkiadó, 8.

KITEKINTÉS

Vajda Júlia

BIRKÁK MÓDJÁRA MENTEK VOLNA A VÁGÓHÍDRA?

Antiszemitizmus és asszimiláció a holokauszt
előtti Magyarországon a túlélők emlékezetében

Könyvének bevezetőjében Tzvetan Todorov azt írja: „A varsói gettólázadás értelmes válasz volt a szisztematikus megsemmisítés politikájára. A náci megszállók nap nap után tömött szerelvényeket indítottak útnak Treblinka felé, hogy azután az áldozatokat leszállás után azonnal megöljék. A felkeléssel vagy a nélkül, a gettó napjai meg voltak számlálva. Legyen bármily hiábavaló is az a hősiesség, amely a felkeléshez vezetett, a felkelés egy olyan pillanatban jött létre, amelyben eredménye nem lehetett más, mint halál. S bár talán egyetlen életet sem mentett meg, a tény, hogy egyáltalán létrejött, segíthetett másoknak azzal, hogy rámutatott, van lehetőség az aktív szembeszegülésre” (Tzvetan Todorov, 25). Igen, a gettólázadás résztvevői hősök voltak. Hősök, akik azért lázadtak, azért mentek tudatosan a halálba, hogy hősök legyenek, ne pedig áldozatok. Hősök, akik úgy halnak meg, hogy küzdenek a méltóságukért, nem pedig áldozatok, akik úgy halnak meg, hogy elveszítik azt.

Nem szeretnék kegyeletsértést elkövetni, amikor azt mondom, hogy a varsói gettó foglyainak könnyű volt hőssé válniuk. Könnyű, mert hangozzék bármily morbidan is, ebből a szempontból könnyebb helyzetben voltak, mint az a hatnál is több millió üldözött, akit lágerbe hurcoltak, amit aztán vagy túléltek, vagy sem. S ezt az utolsó, szintén morbidan hangzó kijelentést megint csak nem a kegyeletsértés diktálta, hanem a helyzet lényegének megmutatása iránti igény. Hogy ugyanis a gettó lázadói biztosak voltak benne, hogy nincsen esélyük a túlélésre, egyezreléknyi, egytized ezreléknyi sem. A lágert viszont túl lehetett élni. S ami még fontosabb, azt lehetett hinni, hogy ha nem is jó eséllyel, de talán túl lehet élni. S az ember, az emberek többsége, mindaddig, amíg nem biztos abban, hogy nincs esélye az életben maradásra, sőt sokan még azután is, hogy már racionálisan belátták ezt, nem választja önként a biztos halált. Különösen nem pusztán azért, hogy emberi méltóságát megőrizze. Az élet a legtöbb embernek többet ér az emberi méltóság megőrzésénél.

Ugyanakkor, s itt most ismét Todorovra utalok, a mással való törődés képessé tehet valakit a saját, sőt paradox módon a más élete kioltására is. „Egy orvos megmérgezi a gyerekeket a kórházban, ahol dolgozik, hogy megelőzze az SS-t, s ezzel megakadályoz-

za, hogy elvigyék őket.”¹ „Megvédte ezeket a gyerekeket a gázkamrától”,² idéz itt most Todorov Edelmannról. „De annak érdekében, hogy ezt megtehesse, a saját maga számára tartogatott mérget kellett feláldoznia.”³

A holokauszt hatmillió áldozata közül nagyon kevesen voltak azok, akik bármelyik hősiességet vállalták volna. S bár tudunk olyanokról, akik – nyilván, hogy az emberhez méltó halált válasszák – megmérgezték magukat, a többség inkább arra az akkor még nem is tudható, hogy milyen kis valószínűségű szerencsére apellált, amely a túlélést jelenthette számára. Azok, akiket a másikkal való törődés tett hőssé, nyilván többen voltak.⁴

A hősök többségükben nem maradnak életben, hiszen hősiességük fokozza azt a veszélyt, amely amúgy is leselkedik rájuk. Másfelől, s ebből a szempontból még a varsói gettólázadás sem kivétel, hisz még annak is van túlélője, a hősök közül nagyon kevesen ugyan, de vannak, akik életben maradnak.

S akkor most tegyük föl azt a bizarr kérdést, hogy mekkora eséllyel lehettek a magyar zsidók hősök?

A zsidóság történetében II. József 1783-as türelmi rendeletével elindult az a folyamat, amelynek végpontjaként a zsidók polgári és vallási egyenjogúsításában 1867-re a zsidók a törvény előtt tökéletes egyenlőséget élveztek más vallásokhoz tartozó polgártársaikkal, s integráns részévé váltak a társadalomnak. Ezt a folyamatot először azok az ellenük irányuló támadások akasztották meg, amelyek az 1919-es proletárdiktatúra bukását kísérték, s amelyek végül részben abba az 1920-as numerus clausus törvénybe torkolltak, amely korlátozva a zsidók egyetemi tanulmányi lehetőségeit, az első zsidótörvényé vált nemcsak Magyarországon, de a régióban is.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a jogi emancipációt hozó megelőző időszakban Magyarország mentes lett volna az antiszemitizmustól. A híres tiszaszlári vérvád per például ugyanabban az évben volt, amelyben Istóczy Győző megalapította az Országos Antiszemita Pártot, melyet a parlamentben is számos antiszemita interpelláció előzött meg. Ugyanakkor Szekfű Gyula amúgy érdekes, sok szempontból az akkori társadalmi problémákat pontosan elemző, nem pusztán antiszemita, de a „zsidók túlzott gazdasági térhódításának” tézisést elsőként megfogalmazó könyve is 1920-ban jelent meg.

Az antiszemitizmus törvényi szintre emelésének következő lépéseként 1938-ban és 1939-ben hozzák az ún. első és második zsidótörvényt, melyek korlátozzák a zsidók – az első még vallási, a második már faji alapon megkülönböztetett – csoportjának a gazdasági tevékenységét, illetve különböző pályákon való működését. Az 1941-ben elfogadott harmadik zsidótörvény volt az első kifejezetten rasszista természetű, s megtiltotta a vegyes házasságot, s büntetendővé tette a zsidók és nem zsidók közötti szexuális kapcsolatot.

1944. március 19-én a német csapatok elfoglalták az országot. Két héten belül a zsidókat kötelezték a sárga csillag viselésére, és május 15-én megkezdődtek a deportálások.

E történetet az teszi különösen ellentmondásossá, hogy az üldözés korai kezdete ellenére a hitleri hatalomátvétel után Magyarországon a zsidók nagyobb nyugalmat élveztek, mint sok más környező, Németországgal szövetséges országban vagy Németország által megszállt területen, ahol ez a fajta törvénykezés később indult el ugyan, de gyorsabban érte el azt a teljes kirekesztést, amelyet Magyarországon csak 1941-ben, a második és harmadik zsidótörvénnyel, illetve 1944-ben, a német megszállás után a deportálások megindulásával értek el. E különbségnek a Magyarországon élő zsidóság részben nyilván tudatában volt, illetve lehetett, hiszen a 40-es években nagy számban érkeztek menekül-

tek azokból az országokból, ahol a zsidóság helyzete rosszabb volt. A gázkamrák létéről ugyanakkor 1944. június közepéig nem tudott a világ. Ekkor ugyan Horthy értesült erről, s leállította a deportálásokat, szélesebb körben az információ azonban vélhetően nem vált ismertté Magyarországon.⁵ Legfeljebb csak az tudhatta meg, aki hallgatta a BBC adásait – a zsidóknak azonban eddigre már régen nem volt szabad rádiót birtokolniuk.

A történeteket ma elemezve láthatjuk úgy, mint egy olyan folyamatot, amely az 1783 és 1918–19 közötti, ellenkező irányba mutató tendencia után megfordul, s innentől kezdve egyenes vonalúan vezet a fokozódó kirekesztéshez. Mégis, általában egyetértés uralkodik történészi, szociológusi körökben, hogy a magyar zsidóság egyes csoportjai – nyilván az 1783-ban megindult emancipációs törvénykezés hatására, amely beilleszkedésüket nagymértékben támogatta, s polgárosulásukat, sőt a magyar polgárság kialakításában vezető szerepüket lehetővé tette – 1920-ra oly erősen asszimilálódtak, hogy sok esetben a később, általában Galíciából érkezett s a vallásukhoz ragaszkodó, ugyanakkor szegényebb zsidó csoportokat ők maguk is megvetéssel, lenézéssel kezelték. Sőt, másféle stratégiájukat rossz szemmel nézték, hisz sokszor az ő hasonlítani nem akarásukban látták az őket magukat is sújtó antiszemitizmus forrását.

Igen, egyetértés uralkodik abban, hogy erre a korszakra jellemző a zsidóasszimiláció, de annak mértéke, sőt mérhetősége, valójában mibenléte is a mai napig viták tárgya.

A holokauszt túlélőivel a holokauszt után majd hatvan évvel készült interjúink többségében már a numerus clausus törvény után születetteket tudtuk csak megkérdezni. Ha az ő élményeiket, s arról való jelenbéli elbeszéléseiket akarjuk megérteni, akkor nyilván leginkább e századelővel kell foglalkoznunk.

Ágoston Péter jogtudós, egyetemi tanár, miniszter, radikális, majd szociáldemokrata politikus, 1919-ben a Magyar Tanácsköztársaság idején külügyi népbiztoshelyettes, majd az azt követő Peidl-kormány külügyminisztere 1917-ben könyvet írt *A zsidók útja* címmel. Ebben a tudatosan nyilván nem antiszemita indítatásból és alapállásból íródott könyvben megkülönböztet nem zsidó zsidót és zsidó zsidót. Ezek a szópárok könyvében egyfelől a modernizálódó és nem modernizálódó zsidó, másfelől valamelyest a jó zsidó vs. nem jó zsidó megkülönböztetést takarják. Ágoston, aki könyvével a zsidók teljes beolvadását, azaz a külső szemlélő által nem láthatóvá válását szeretné – hangsúlyozottan nem erőszakos módon, az erőszakos beolvasztást feltétlenül elítélve – elérni, ezáltal, s ahogy mindezt részletezi, éppen azt mondja ki: nincsen semmi baj a zsidó származással, ha abból nem következik semmi, ha abból nem következik semmiféle látható kulturális, viselkedés és értékvilágbeli másság. Azaz, ha a zsidó csak annyiban zsidó, hogy zsidó anyja szülötte, de semmi másban nem érezhető rajta zsidósága.⁶

A *Huszedik Század* folyóiratnak a témában megfogalmazott körkérdését nemcsak Ágostonnak ez a könyve inspirálta, de – ahogy Gyáni Gábor is mondja – „a diskurzus végig megmarad azon az elvi alapon, hogy a zsidóság asszimilációja legalábbis abban a formában, ahogy azt az emancipáció hőskorában magyar és zsidó oldalon egyaránt elképzelték, merő illúziónak bizonyult”.⁷ Abban ugyanakkor nincsen a válaszolók között egyetértés, hogy mi az asszimiláció kudarcának oka, de az okok között ők is felelemlegetik a fennmaradt zsidó öntudatot,⁸ illetve a vallás fennmaradásából adódó szembevető kinézet- és viselkedésbeli másságot⁹ vagy a másik oldalon a „túl jó” gazdasági pozíciót,¹⁰ A cionista zsidók ugyanakkor azt is képviselik, hogy ez a fajta egybeolvadás nem lehetséges, sőt nem is kívánatos, s el tudják képzelni a probléma megoldását a zsidóság igazi

néppé válásának formájában¹¹ (azaz ha a teljes foglalkozási vertikumot átfogja a zsidóság önmagában is). A diskurzus a körkérdés után folytatódik a 20-as években, s Komlós Aladár *Zsidók a választáson* című füzetében a kettős identitás választását vagy vállalásának az eszményét fogalmazza meg.¹² Pap Károly viszont 1935-ben már mindkét fél számára rossz frigynek minősíti a zsidóasszimilációt. Legfőbb érve, hogy a kudarcot az okozta, hogy az ország polgárosodását-modernizálását e frigy a zsidóságra bízta. Majd 1939-ben Tábor Béla hasonló alapokról kritizálja s nevezi történelmi vágyálomnak az asszimilációt, amelyből a zsidóságnak kivezető utat kell találnia. S végül 1942-ben Komlós, addigra már talán mindenki számára nyilvánvalóan joggal, arról beszél, hogy „ha a századfordulón némelyik [zsidó] költőnk hallgatott népe sorsáról, még hihette, hogy zsidóság és zsidókérdés nincs, illetve múltfélben lévő ügyecske, kár bolygatni. De aki ma megfontoltan, görcsösen hallgat, az már nem védekezhet többé azzal, hogy nem vette észre a zsidókérdés létezését; az már nem asszimiláns, az már megtagadja a népével való szolidaritást.”¹³

A diskurzus Gyáni Gábor nyomán való összefoglalásának a legfőbb tanulsága, hogy a 20-as évektől kezdődően mind zsidó, mind nem zsidó részről az asszimiláció kudarca áll a diskurzus középpontjában. Ugyanakkor a használt asszimiláció fogalom mintha, s talán számunkra ez volna a legfontosabb, azonos volna Ágoston Péterével: sikeres az az asszimiláció, amely eltünteti a zsidóságot.

Tulajdonképpen Karády Viktor ugyane korszak statisztikai adatait (foglalkozás, egyes házasságok, névmagyarosítás) elemezve próbál a korszak zsidóasszimilációjáról képet adni.¹⁴ Ezek az adatok nyilván ugyanezen asszimilációértelmezés alapján állnak. Karády ugyanakkor valójában nem igazolja többek között a leglényegesebb, az asszimilációs szerződésre vonatkozó tételét sem.¹⁵ Írásában, mint azt Gyáni Gábor kimutatja,¹⁶ az adatok elemzése elszakad a korszakra vonatkozó – persze sokak által hitt, de hasonlóképp nem bizonyított – állításaitól.

Mindezek után feltehetnénk a kérdést: kinek van igaza? A kor prominens értelmiségének, akik benne élnek az adott közegben, vagy a mai elemzőnek, aki statisztikai adataival nem igazán bizonyítva, de az asszimilációs szerződés tézisét fogalmazza meg. S egyáltalán – s számunkra ez lenne az igazi kérdés – ténylegesen akkor mit is élhettek meg azok az emberek, akik épp a 20-as években születtek? Mit éltek meg a saját közegükben, zsidó oldalon, mekkora asszimilációs igényt illetve sikert, és mit a másik oldalon, mekkora befogadási készséget, illetve mekkora elutasítást, antiszemitizmust?

* * *

Matild 1928-ban született. Az interjú elején úgy mesélt a gyerekkoráról, hogy a falujában,

„Jászapátiban, antiszemitizmus **nem volt**. Mi boldogan **éltünk**. Semmiféle atrocitásnak nem voltunk kitéve. **Nagy baráti köröm volt** a faluban is, a polgári és a gimnáziumi iskolatársak között. **Az antiszemitizmus kezdete** – az egyenlő arányban volt a zsidótörvények kezdetével. Tehát az első, második s különböző megszorításokkal apránként elvesztettem az **összes** barátaimat. Mikor a sárga csillag bejött, – akkor – már ott tartottam, hogy elfordultak a **régi** barátok, sőt egyesek szemében gúnyt és mosolyt **véltem** felfedezni. – Szeretném kihangsúlyozni azt, hogy ámbár a megkülönböztetett jelző az – antiszemita hullám előtt meg volt a falusiakba, de nem volt pejoratív jelentősége.”

Majd miután mondott erre egy példát, így folytatja:

„A sárga csillag viselésénél már nem volt **senki**, aki szólt volna hozzánk. S akivel jóban voltunk. Szembe az a – hadügyi jegyző volt, azok még az ablakokat is becsukták, hogy ne kelljen felénk nézni. Holott mindennapos vendégek vol, voltak ők nálunk és mi is náluk. Tehát annyira – ilyen körülmények között éltünk. – Édesapám a kaszinóba járt, mert a faluban volt munkásegylet, iparosegylet és kaszinó az értelmiségiek számára. És édesapám oda járt biliárdozni, és jóba volt ott az orvossal, a patikussal, a jegyzővel, akik oda jártak. Persze édesapám se járt már többet a kaszinóba. És meg kell, hogy mondjam, hogy a jegyző valószínű, tisztában volt a deportálás következményével és mégse figyelmeztette édesapámat. Mi vidéki zsidók **semmiről** se tudtunk. – Annyira nem tudtunk, hogy – Jászjákóhalmán volt egy gazdag zsidó család, akiknek olyan – rádiójuk volt, hogy tudták fogni a világot minden részét. Ott áram is volt, nálunk nem, csak telepes rádió. És az illetők kétségbeesve mondták, hogy zsidókat **gázkamrába** viszik, Lengyelországba. És mi azt mondtuk, hogy: »Ó, ugyan! Ez nem igaz!« - Tehát **annyira** – buták voltunk, tájékozatlanok voltunk, – **gyermetegek** voltunk. A jelenlegi eszemmel el se tudom képzelni, hogy egyáltalán, hogy éltük mi át, és = és mi volt az elképzelésünk, hogy... hogy mi lesz **velünk**. Mert akkor már szó volt arról, hogy gettóba kell mennünk.”¹⁷

A nála két évvel idősebb Gábor viszont azt meséli el, hogy

„...felsőkereskedelmi iskolába jártam Nyíregyházán, és ő **kevésbé** éreztem a: az antiszemitizmus nyomását, mert volt erős antiszemitizmus, **kevésbé** éreztem, mint néhány osztálytársam, akik **megvetett**, * borkereskedő vagy ilyesmi családból, ez egy érdekes motívum, tulajdonképpen ezért mondom el, de persze éreztük. Na most a kort nem úgy kell azért elképzelni, hogy **csak** antiszemitizmusból állt, vagy valami, az abba a korba nagyon erős volt. Ugyanakkor * a magyar antiszemitizmus soha nem volt lényegében gyilkos antiszemitizmus, ezt szeretném nagyon kihangsúlyozni, csak mindig főképp gazdasági természetű antiszemitizmus volt, és ezt nem csak én mondom, aki gyerekkorom óta teljes egyenjogúsággal élem a kettős lelki életemet, mert én nagyon mélyen /majdnem ((nevet)) sovinszta magyar vagyok, és nagyon mélyen zsidó vagyok, tehát mind a kettőt teljes és teljes természetességgel élem, és ettől elég sok bajom van”, mert hát bizony a zsidók közt is sokan úgy beszélnek, ami nekem nem tetszik mondjuk ugya = ugyanúgy ahogy a Csurka¹⁸ beszéde sem tetszik nekem, a zsidók közt is sok ilyen van csak fordítottan mondják ugyanazt ugye, és egyik se tetszik nekem. De * ami antiszemitizmus volt a két háború között, aminek sajnos konkrét gyöke- hát voltak gyökerei ő bizonyos gyökerei, hogy miből fakadtak, de nem volt gyi- mit értek én gyilkos antiszemitizmuson, az oroszoknál voltak pogromok, ezt ismerjük, tehát agyonverték egyszerűen a zsidókat, Spanyolországban régen ugyanígy (tettek) az inkvizícióban is jeleskedtek meg minden, na most magyarországi antiszemitizmus csak egy-két esetben járt * ő valamiféle halálos véggel, de nem volt gyilkos gazdasági, ma is a mai antiszemitizmus is gazdasági jellegű, lényegileg Csurka is azt mondja, hogy ő ugye hogy az arányhoz képest vagy mit tudom én mit, hogy sokan vannak sa-, na most ez akkor is megvolt hogy tehát a mai /gondolat ((nevet)) az azért szokták mondani, teljes mértékben megvolt, kifejezetten gazdasági antiszemitizmus volt ez egy hajszálnyit csökkenti a ő negatívumát ennek, de csak egy hajszálnyit,

mert rosszra vezetett azért, ha nem vezetett volna oda akkor, akkor nagyon pozitív lenne, és ezt nem csak én mondom, hogy gazdasági, van egy ilyen, nem jut eszembe a neve egy izraeli történész aki aki ezt nagyon szépen megfogalmazta, na most ebben az az érdekes, hogy amikor én, hogy Dombrádon is hát * nagyon jól együtt éltek és az ünnepeket szinte együtt tartották zsidók és kereszt- például hozzánk is jöttek a betlehemesek öö meg szá ilyen kölcsönös ünnep- vagy tisztelet mondjuk így nem tartás ünneptisztelet volt meg vallástisztelet, ugyanakkor hát bizony volt egyre erősödő zsidózás is ugye, hogy öö Kiss József nevű költő írta, hogy ilyen gúnyverseket kiabáltak, mikor ő gyerek volt, meg minden, és tényleg a zsidó gyerekek után több gyerek kiabált, na most én véletlenül ((sóhajtt)) öö mivel gazdálkodók voltunk és a tanyán is állandóan dolgoztam, szá kaszáltam, mm búzás zsákokat satöbbi, satöbbi, szá végeztem a nagyon kemény munkát, én nagyon erős fickó voltam, és hát én utánam nem mertek kiabálni.”

A konkrét saját élmény a faluból, ahol felnőnek, mintha mindkettejüknél a békés egymás mellett élés, az egymásnak a másságot is magában foglaló elfogadása lenne. Gábor ugyanakkor felmondja a fent ismertetett diskurzusból megtanulható leckét. Méghozzá hivatkozik is a szakirodalomra. Hogy ugyanis volt antiszemitizmus, de az gazdasági természetű volt.

De mit is jelent akkor az ő szemszögükből, hogy asszimiláció? És mit az, hogy antiszemitizmus? Interjúalanyaink értelmezésében mintha valami másról lenne szó, mint amiről a fenti „tudományos” diskurzusban. Ők úgy élik meg, hogy a falujukban úgy élhettek zsidóként, talán Ágoston Péter szóhasználatában zsidó zsidóként, hogy ez nem okozott konfliktust a nem zsidó környezettel való kommunikációban. Összejártak, sőt egymás ünnepeiben is részt vettek valamelyest.

Asszimiláltak voltak? Vagy ez nem asszimiláció? A fenti diskurzus értelmében biztosan nem. Ugyanakkor – s ez nyilván sokakkal volt így rajtuk kívül is – szerves részei voltak a környező (mikro)társadalomnak. S talán nem is akartak mássá lenni. Talán csupán azt akarták, hogy ez maradjon, maradjon így. Vagy lehessen úgy, ahogy a mából visszanezve látják. Vagy esetleg, hogy azok az ellenszenvek se jelenjenek meg, amelyekről Gábor és sok más életrajzi elbeszélőnk beszámol. Hogy egyszerre lehessenek magyarok és zsidók. Azaz: hogy esetleg zsidóként vagy zsidó zsidóként fogadják be őket, s ne legyen muszáj feladniuk szokásaikat, kultúrájukat, vallásukat ahhoz, hogy békében élhessenek ebben az országban.

A fenti idézetek után Matild szövegében már a saját holokauszt története következik. Hamarosan jön a gettósítás, majd megérkezik – még szüleivel együtt – Auschwitzba. Aztán – s az ott megéltékről való elbeszélés részleteibe hely hiányában itt most nem megyek bele – elmeséli, hogy hogyan veszítette el anyját, később Mengele intésére hűgát, hogyan sterilizálták őt magát, s hogyan vitte ki a latrinára egy, a barakkban született, s ott – önvédelemből – rögtön megölt csecsemő tetemét. Majd elérünk Auschwitz evakuálásához, ahogy átkerül Mauthausenbe, ahol felszabadul, s ahol a felszabadító amerikai hadsereg katonái meg akarják erőszakolni. Végül elmeséli hazaérkezésének történetét is, amelynek egyik legfontosabb momentuma, hogy a két rokonából, akit életben talál, az egyik minden megmaradt vagyonát ellopja. S hogy a faluban rosszul fogadják hazatérőt, látja rajtuk saját ruháit, másfelől azt látja vagy véli látni rajtuk, hogy jobban örültek volna, ha nem jön vissza.

Elmesélése nyomán az ez utáni életét is láthatjuk kudarcnak, hisz férjhez megy ugyan, de házassága nem sikerül, sőt egyetlen későbbi kapcsolata sem, mert – s ez az ő, a miénkkal egybevágó értelmezése – soha nem tud a sterilizálásról beszélni. Munkáját ugyan sikeres terepként éli meg, de egyetemre nem sikerült mennie, bár azt szerette volna, s egy textillaborban dolgozik mindvégig, mert a varrás volt az, amit sikerült a háború után kitanulnia. Mire az interjúra sor kerül, már nyugdíjas, munkahelyi kollegáit is elvesztette, magányos, nincsen senkije.

Gábornál ugyanakkor az idézet után további saját példák következnek a környezet antiszemitizmusára, amelyet nyilván nem lehet a gazdasági antiszemitizmus címke alá besorolni. Hisz arról számol be, hogy az iskolában nem lehetett az ő önképzőköri dolgozata a legjobb, hogy nem ballaghattak ugyanolyan ruhában,¹⁹ mint a többiek, de hogy ezeket ő természetesként fogadta el.

„Igen őö na most mindennek az lett a következménye és erősödött az antiszemitizmus is és volt egy ilyen szlogen, egy ilyen amit sokan kiabáltak részeg meg nem részegek, meg mindenkik, hogy zsidók menjetek Palesztinába, ez egy ilyen * mondat volt, igen, a- amit nagyon sokan, és akkor énbennem úgy feltámadt a dac, hogy ha engem itt ki akarnak eb- rudalni a szülőházamból, akkor én önként elmegyek innen és ne rúgjanak ki engem innen és akkor így a cionista mozgalommal kapcsolatba kerültem.”

Aztán arról számol be, hogy gyárban dolgozik, mert a numerus clausus miatt nem tanulhatott, de hogy mindeközben magyarul ír novellákat annak ellenére, hogy az üldözéstől „zsidóbbá lett”, bár mindig is megmaradt európeérnek. Majd arról beszél, hisz 1942-ben járunk, hogy ekkoriban menekülnek Magyarországra a környező ország zsidói, s hogy ő büszke a magyarokra, hogy bár az ország Németország szövetségese, a zsidók itt biztonságban élhetnek. Majd azzal folytatja, hogy

„...na most akkor begyűttek a németek, hát akkor minden megváltozott persze, igen, hirtelen nagyon megváltozott minden, őö * és borzalmasságok következtek őö és ezeket a menekülteket tovább kellett menekíteni, volt aki, na most az a * borzalom volt ugye szokták mondani, hogy a: utolsó szó hogy is hogy a az utolsó csatlós, satöbbi, Magyarország nagyon leégette magát, őö mert a végén tette a rosszat, míg mások inkább az elején.”

Majd arra tér rá, hogy eddigre a környező országokban (Romániában, Csehszlovákiában) van fegyveres ellenállási mozgalom, vannak partizánok. Tovább menve arról számol be, hogy

„...addig én büszke voltam, hogy = hogy itt * hogy magyar sziget, tehát hogy őö körülölelik a fasizmus, a kemény fasizmus hullámai, és itt mondjuk ilyen lágy sőt még az se ((sóhajt))”

Majd azt a meglehetősen ellentmondásos szöveget halljuk, hogy

„...tehát az életbiztosítás itt azért megvolt nagyjából, nem teljesen, de nagyjából, őö az élet biztonsága bocsánat, nem az életbiztosítás”.

Mintha, miközben tudatosan arról beszél, hogy Magyarország mennyivel biztonságosabb volt, mint a környező országok, tudat alatt az a mondas járna a fejében, hogy „az nem egy életbiztosítás”, hogy tehát Magyarországon élni sem egy életbiztosítás. Ambivalenciájának már a kicsit korábbi, antiszemitizmusról szóló szövegrészek is tanúbizonyságát adták, persze ezt nem is csodálhatjuk. Hisz tényleg, 1944. március 19-éig Magyarországon egy zsidó, amint erre fentebb is utaltunk, nagyobb biztonságban élhet, mint a környező országokban. S nyilván nagyon nehéz lehetett ezzel akkor mit kezdeni, de nehéz rá ma is reflektálni, különösen, hogy ekkor ez egy csapásra megváltozott. Beszámolóját ezzel folytatja:

„...és ő ő és akkor azzal ő ő számomra óriási megrázkódtatást okozó dolog történt, hogy innen kellett ezeket visszaszóktetni, de szóval akik ide szöktek most már oda szöktek vissza, nem mindenki, mert volt aki egyenesen próbált Palesztinába szökni”.

És itt elérkezünk a saját cionista ellenállási tevékenységének kibontásához.

„...na most mi pedig nekifogtunk ő ő a szá itten szokták mondani azt, hogy ő ő * hát különösen az izraeli ifjúság mondja ezt nagyon keményen, akik ugye hozzá van szokva hogyha őket pofon verik akkor ők visszaadják a pofont, ő ő és akkor azt mondják, hogy gyáva bárány, hogy is mondják ezt hogy ő ő ő birkaként mentünk a ő ő na c, a vágóhídra de a birkanyájról- igen hogy birkanyájként mente- megy az ember a vágóhídra, és ezt nagyon keményen a szemünkre vetik nekünk öregeknek ő ő főleg ő ő izraeli fiatal, de itteniek is ő ő * itteniek is mert ugye hogy lehet az hogy több százezer embert lehetett sa- többi, hát úgy hogy abszolút fegyvertelen, a géppisztoly az géppisztoly és a fegyvertelen ember az fegyvertelen em- de nem igaz a dolog, mert itt egy óriási ellenállási mozgalom bontakozott ki, próbált kibontakozni egy nemzeti ellenállási mozgalom, az nem sikerült, többféle okból nem sikerült, nem tudott már kibontakozni lényegében, viszont ő ő fegyveres ellenállás helyett itt kezdődött egy olyan ellenállás, egy **óriási** * üzemi szintű ő ő egy óriási mennyiségű hamispapír-gyártás, és papírhadjárat, na most nem volt lényegtelen ez a papírhadjárat, több tízezer ember menekült meg **nagyon** jó hamis papírok voltak, **tőkéletes** hamis papírok szinte”.

Matild a németek bejövetele előtti időkről úgy számol be, mint amit csak és kizárólag a békés együttélés élménye jellemez, Gábornál ezzel szemben felbukkan az antiszemitizmus. Két példát is hoz, de a saját maga által látott középiskolai esetben, mintha ki nem fejtve, de arról beszélne, hogy őt ez azért nem érintette, mert az ő családja – talán gazdasági pozíciója okán? – nem tartozott a megvetett családok közé, a falubeli antiszemitizmus esetében viszont egy költőt hív segítségül, hogy elmeséltesse vele azokat az atrocitásokat, amelyeket gyerekként más gyerekektől esetleg ő is elsenvedhetett volna, ha nem lett volna olyan erős, hogy féljenek tőle.

Mindketten összekapcsolják az antiszemitizmust és a holokausztot. Matild úgy beszél róla, mintha annak kellett volna figyelmeztető jelnek lennie számukra, hogy genocídium következik. Gábor pedig egyenesen arról beszél, hogy az antiszemitizmus volt az, ami rosszra vezetett. De hogy ő nem hagyta magát, ők nem hagyták magukat. S hogy éppen ezért nem igaz az a vád, hogy birkaként mentek volna a vágóhídra. Majd a történet, mert

a papírgyártás nem védte meg őt sem a lágertől, a saját holokausztörténetben folytatódik, amelyből megtudjuk, hogy Matildhoz hasonlóan ő is először Auschwitzba, majd onnan Mauthausenbe került. Ott szabadul fel, s ugyan a hazatérés neki sem egyszerű, s hazajöve nem csak azt tudja meg, hogy amiként Matild is, ő is elvesztette mindenkiét, de azt is megtapasztalja, hogy a házukat a kommunista párt vette birtokba, ő maga meg hamarosan kuláknak minősül, s ezért nem mehet egyetemre.

Ugyanakkor, ellentétben Matilddal, Gábor nem sokkal hazatérése után, kórházba kerülve, megismerkedik a szintén a lágerben szerzett betegséggel küzdő későbbi feleségével, az 50-es években megszülető négy gyereke anyjával, akivel annak haláláig boldogan él. S végül az egyetemet is sikerül elvégeznie, s bár a kommunizmus keményebb éveiben vannak konfliktusai a rendszerrel, végül egy szakmai folyóiratnál kap állást, s még nyugdíjasként, nyolcvan fölött is ír, publikál.

Matild az interjúnak abban a részében, amelyben a saját elbeszélésében felbukkant elemekre kérdezzünk vissza, a gettóra vonatkozó kérdésünkre adott válaszában a gettóról szóló konkrét beszámoló egy pontján azt mondja, hogy:

„Ez volt ottan. A szörnyűség! Maga a gettó is egy szörnyűség volt, de a legszörnyűbék kezdete az a monori gyűjtő volt. Ott már **rettenetes** volt. És én * nem tudom **még ma se** a magyarázatát, hogy mi **birkák** módjára engedték magunkat a vágóhídra vinni. Ez, hogy, ez történhetett meg, amikor az én apám nem volt buta, **sőt** átlagon felüli eszes volt és művelt, **hogy történhet** meg, * nem tudom, nincs rá magyarázat.”

De vajon miért ez a különbség? Miért, hogy bár a konkrétan elmesélt történetek szintjén úgy látjuk, Matild és Gábor egyaránt a falujukbeli békés egymás mellett életről őriznek emlékeket, Gábor, bár nem igazán saját élményekre alapozva, de arról beszél, hogy igenis volt antiszemitizmus, de nem nagyon veszélyes. S miért, hogy Matild úgy éli meg, hogy mint birkák mentek a vágóhídra, míg Gábor szerint nem ez történt?

Igazságot tenni kettejük között nyilván nem tudhatunk. Nem is akarhatunk. Különösen nem abban, hogy megítéljük, mi is történt, történhetett „valójában”. Hisz egy ilyen „valójában”-nak nincs értelme. Nincs történet önmagában. Nincs történet elbeszélő nélkül. Minden történet csak az elbeszélőjével együtt, rajta keresztül létezik. Értelmet is csak az elbeszélés aktusa, az elbeszélés ténye, az elbeszélő kiléte ad neki. Realitása is csak az elbeszélő valóságában kereshető. Az elbeszélő világa, múltja, jelene és jövője ad neki értelmet. Hisz a múltbéli élmény a jelenbéli emlékekben születik újjá. Három idősíks, az azóta eltelt s azóta szintén múlttá vált idő, a jelen s az elképzelt jövő találkozásában. Úgy, ahogy azokat az emlékező ma megéli, úgy, ahogy azokhoz ma viszonyul, úgy, ahogy azok az általa megélt idők során személyisége részévé váltak.

Ez a folyamat ugyanakkor, bár az emlékezőben belül játszódik le, kölcsönhatásban áll mind azzal a környezettel, amelyben az élmények őt eredendően érik, s azzal is, amelyben azok feldolgozásának, megőrzésének, újra életre keltésének folyamata zajlik, megelevenítve ezzel az élményben, az emlékekben a környezetet is, a fentiekhez hasonlóan mind az eredendő élmény idejében, mind az azóta eltelt, s azóta múlttá vált időben, mind a jelenben, sőt az általa elképzelt (kollektív) jövőképben is.

Igen, s ez az ilyenfajta elemzés nehézsége általában is: nehéz, majdnem lehetetlen rekonstruálni az akkori jelent. Az mára már csak múlttá vált formájában érhető el szá-

munkra emlékezőinken keresztül. S most még tulajdonképpen szerencsések vagyunk, hisz a korszak asszimilációjáról, antiszemitizmusáról meghallgathattuk, elolvashattuk a fent ismertetett szövegeket. E szövegek persze mind értelmiségiektől származtak, akik maguk nem abban a fajta falusi közegben éltek, amelyről Matild és Gábor beszél, s részei voltak egy olyan, ugyancsak értelmiségi diskurzusnak, amely talán döntő befolyást gyakorolt arra, ahogy személyes élményeiket megélték. Mindezeket figyelembe véve jó-szerűvel lehetetlennek tűnik az akkori környezet, az abból esetlegesen érkező élmények rekonstrukciója. Az egyetlen, amit az elemző tehet, hogy egyszerre támaszkodik a bevezetőben ismertetett szövegekre, ugyanakkor mégis mélységes kétellyel kezeli azokat. S egyszerre támaszkodik elbeszélői élményeire, miközben azokat is ugyanezzel a kétellyel kezeli. S azután, a teljes történet(ek)et végigelve, azok belső koherenciája fogja kijelölni számára a történet általa elfogadható értelmezését.

A fentebb csak vázlatosan ismertetett életutak s talán még vázlatosabban ismertetett életrajzi elbeszélések mindenesetre mintha leginkább azt az értelmezést tennék lehetővé számunka, hogy úgy lássuk a két fiataalt, mint akik maguk, s akiknek családja a holokauszt előtt alapvetően beilleszkedett a környező társadalomba, anélkül azonban, hogy asszimilálódtak volna, s anélkül, hogy erre igényük lett volna.

A holokausztot „adatszinten” eléggé hasonlóan vészelték át, hisz alapvetően mind a ketten teljesen magukra vannak utalva a felszabadulás után, egyiküket sem támogatja szerető család, sőt egyetlen szerető családtag sem. Mégis, Gábor élete „sikeres”, míg Matildé „kudarcos”, hisz Gábor szakmailag is elér egy olyan szintre, ahová valószínűleg vágyott, s szerető családot is tudhat maga körül, míg Matildnak ezek egyike sem adatott meg.

Tudjuk, Gábor részt vett valamiféle cionista ellenállásban. Nyilván sokan vannak olyanok, akik életben maradásában neki is szerepe volt. Mégis, mintha nem pusztán ez lenne az oka annak, hogy ő tudja nem áldozatként elbeszélni azt, ami vele a holokausztban történt. Mintha ebben a későbbi sikerek is szerepet játszanának. Hisz egy sikertelen élet perspektívájából nyilván a holokauszt okozta törés is másként tűnik fel. Igazából mintha azt látnánk, hogy mind a ketten felelősnek érzik magukat sorsuk alakulásáért. S minthogy Gábor nemcsak sikeresnek élheti meg magát, mindannak alapján, amit elmondtunk róla, de tényleg így is tekint magára – s hogy ez így van, bizonyítja az is, amilyen lelkesen beszél munkájáról, írásairól, ugyanakkor unokáiról, s nagy szeretettel elhunyt feleségéről –, ő könnyen megteheti, hogy a holokauszt időszakából is azokra az emlékeire helyezze a hangsúlyt, amelyek révén úgy láthatja magát, mint aki nem hagyja magát, mint aki küzd. Hogy tehát ő neki megadatik a hősnarratíva választása, egy – Todorovval szólva – olyan hősnarratíváé, amelyben a hősiesség alapja a másokkal való törődés, míg Matild, aki mindezt nem mondhatja el magáról, tulajdonképpen úgy látja, láttatja magát, mint aki maga is bűnös sorsa ilyenén alakulásában. Sőt, úgy éli meg, szeretteiben is. És, hangozzék ez bármily abszurd paradoxonként is, a mai perspektívából csak akkor tudna megbékélni saját magával, ha ő is hőssé vált volna, ha elkísérte volna hűgát a halálba.²⁰

„Azt észrevettük, * hogy a hogy ha hasonlított két ember egymásra akkor az egyiket Mengele megölette. Hát a hűgom és én közöttem volt családi vonás, és igyekeztünk mindig távol * menni a szelekciónál. És én már annyira ki lehettem idegileg, talán a hűgom is biztos, hogy hűgom volt előttem és én mögöttem mikor Mengele elé értünk, és a hűgomat balra küldte az elgázosítandó felé (4) és én előtte voltam, Mengele előtt, és a **hűgom** in-

tett, hogy menjek vele, most egész ez egy furcsa dolog. Tudniillik a húgom is tudta, hogy van gáz és van krematórium, és mégis hívott, * és én * nem mentem vele, ez életem végéig engem **nyom**. * Végeredménybe én voltam a **húgom** gyilkosa.”

Ő, akinek az áldozatnarratíva adatott meg, húga intését e kudarcos élet után ma nem láthatja úgy, mint a tragikus, de mégis bensőséges búcsú pillanatát, hisz őt az sem menti fel, ami Gábort felmentheti, hogy ugyanis „a géppisztoly az géppisztoly és a fegyvertelen ember az fegyvertelen ember”.

JEGYZETEK

¹ Todorov, Tzvetan (2000): *Facing the extreme: moral life in the concentration camps*. London, Phoenix, 19.

² Todorov, Tzvetan (2000): *Facing the extreme: moral life in the concentration camps*. London, Phoenix, 19.

³ Todorov, Tzvetan (2000): *Facing the extreme: moral life in the concentration camps*. London, Phoenix, 19.

⁴ Nem akarnék itt most a hősiesség lélektanába mélyebben belemenni, s különösen afelé elkanyarodni, hogy eszmékért emberek időnként képesek hősi halált halni – ez messze vinne a tárgyunktól, hisz az üldözött zsidóságnak az az alternatíva nem kínáltatott fel.

⁵ A magyarországi zsidómentő diplomaták közül Kastner esetében van, aki azt állítja, hogy ő kapott az Auschwitz-jegyzőkönyvből, de biztosan ez nem tudható, ugyanakkor Rotta és Wallenberg esetében még ennyi sem feltételezhető.

⁶ „...kétféle zsidó van: a zsidó zsidó és a nem zsidó zsidó. Az elsőt meg lehet ismerni, mert ruhája, szokásai, modora, haj és szakálviselése kiáltoán szembetűnik. A második ruhája olyan mint a nemzsidóé. Az elsőnek ghetto erkölce, modora van kényszer ghetto nélkül, a másodiknak olyan az erkölce, mint az osztályabeli nemzsidóé. Az első tisztátalannak tart minden nemzsidót, bár tapasztalat szerint ő a tisztátalan. A második tudja, hogy ősrégi rítusát levetni okosság, igazság, helyes alkalmazkodás, mert a fogadó népek közt egyenlőnek lenni annyit jelent, mint egyenlőnek ismerni másokat is saját magával. A nem alkalmazkodó zsidók kérdése a zsidókérdés főrése. A modern zsidó csak azért szenved a nem alkalmazkodóval, mert nem vetette le teljesen az ezekkel való közösséget. Nem térünk itt még ki arra, hogy a zsidó külső alatt sok zsidóból már hiányzik a zsidóérzelem s hogy sok zsidóban benne vannak a zsidó bűnök, jóllehet külseje nem zsidó. Nem szólunk tehát arról, hogy sok zsidó nem oda tartozik, ahova külsejénél s összeköttetéseivel fogva sorozni kell, ezért tehát nem is lehet a kétféle zsidót határozottan elhatárolni.” Ágoston Péter (1917): *A zsidók útja*, Nagyvárad: Társadalomtudományi Társaság, 15.

⁷ Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László (Szerk.) (1999): „Erkölcstelen emancipáció” és „illuzórikus asszimiláció”. Diskurzusok a zsidókérdésről. In: *Magyar megfontolások a Soáról*. Budapest–Pannonhalma.

⁸ Benedek Marcell hozzászólása. In: A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. Nyomatásban megjelentek egyes részei in Simon Róbert (szerk.) (1985): *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Budapest, 341–367, illetve in: Hanák Péter (szerk.) (1984): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Budapest, Gondolat, illetve az interneten a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár elektronikus könyvtárában: <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll/szociotort/0004-73.html?fn=document-frame.htm&f=templates&2.0>, A továbbiakban a Huszadik Század körkérdése.

⁹ Vanczák János hozzászólása. In: A Huszadik Század körkérdése.

- ¹⁰ Jászi Oszkár, Ignótus és Lesznai Anna hozzászólása. In: A Huszadik Század körkérdése.
- ¹¹ Benedek Marcell, Beregi Ármin és Patay József hozzászólása. In: A Huszadik Század körkérdése.
- ¹² Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László (szerk.) (1999): „Erkölcstelen emancipáció” és „illuzórikus asszimiláció”. Diskurzusok a zsidókérdésről. In: *Magyar megfontolások a Soáról*. Budapest–Pannonthalma.
- ¹³ Komlós Aladár (1942): Költőink és a zsidóság. In: Szemere Samu (szerk.) *Évkönyv*. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 329.
- ¹⁴ Karády Viktor (2001): *Önazonosítás, sorsválasztás*. Budapest, Új Mandátum.
- ¹⁵ Ez Gyáni összefoglalásában (in: uő: Polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ*, 1997, ősz, 266–278) annyit tesz, hogy az asszimiláció hátterében a kölcsönös előnyök racionális belátása áll, azaz hogy zsidóság és keresztény elit egyként érdekelt a zsidóság minél gyorsabb teljes beolvadásában. A zsidóság számára az elmagyarosodás jogilag rendezett polgári státust ígér, mely ugyanakkor a keresztény elit számára a zsidóság feltétlen államhűségét jelenti az Osztrák–Magyar Monarchiában, abban a soknemzetiségű államban, amelyben a magyar népesség aránya mindössze 40%, de amelyet saját hatalmi pozíciója okán feltétlenül szeretne fenntartani. A szerződésben ugyanakkor hallgatólagosan arról is megállapodnak a felek, hogy kit milyen társadalmi hely illet meg, hogy tehát a zsidóság teljes jogvédelemet és állami segédletet élvez, hogy elvégezhesse a modernizáció gazdasági és szellemi teendőit, míg a liberális nemességnek megtarthatja az államhatalom uralmi, illetve a presztízshierarchia mintaadó pozícióit.
- ¹⁶ Gyáni Gábor: Polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ*, 1997, ősz, 266–278.
- ¹⁷ Az interjú szövegét erre alkalmas jelek segítségével fonetikusán gépeltük le. Az itt közölt részletekben a helyesírást a jobb olvashatóság kedvéért közelítettük a szokásoshoz, de a központozásban nem alkalmazkodtunk ahhoz: csak azokon a helyeket tettünk vesszőt, pontot, ahol interjúalanyunk hanghordozásával egyértelműen tagolta beszédét. Ugyanakkor a leírásban használt jelekből is csak néhányat őriztünk meg: vastagon szedtük a hangsúlyosan ejtett szavakat, *-gal jelöltük a rövid szünetet, míg hosszabb szünet esetében annak hosszát tettük zárójelbe. Emellett az előbeszéd jellegzetességeit, a köznyelvi fordulatokat, a hibás ragokat, az összes ismétlést, nyögést változatlanul hagytuk, illetve jeleztük.
- ¹⁸ Az egyik első nyíltan antiszemita politikus a rendszerváltás utáni Magyarországon.
- ¹⁹ A nem zsidók Bocskai-ruhában, egy olyan, a két világháború közötti időszakban kialakult társasági öltözetben érettségiztek, amelyet eredetileg hétköznapi viseletre szántak, de amely azután hangsúlyosan magyar, a szmokinggal egyenrangú társasági öltözeté vált. A zsidó tanulók ezt nem vehették fel, nekik szmokingban kellett megjelenniük.
- ²⁰ Matild történetével s benne élete ezen megrendítő mozzanatával más aspektusokból két korábbi írásomban is foglalkoztam: 1. Sterilizált élet. In: *Múlt és Jövő*, Budapest, 2004/2, 75–81., Erőszakos múlt – kényszerített jövő. Róza és Matild története (társszerző Kovács Éva). *Élet és irodalom*, 2004. május 21.; Abused Past – Forced Future, (társszerző Kovács Éva). *International Journal – Cahier International, Studies on the audio-visual testimony of victims of Nazi crimes and genocides*, 2004, 81–89; Magunkra hagyva – egy interjú története (Loneliness – the story of an interview). *Ex-Symposion* 2004/3–4, 28–32; Pécsi Katalin (szerk.) (2007): „Sós kávé – Elmeséltetlen női történet”. Novella Kiadó, Left on our own. In: Pécsi Katalin (ed.) (2008): *Salty Coffe*, Budapest, Novella Publishing House.

CONTENTS

<i>Herendy, Csilla</i> : FROM PAPER TO HIGH-TECH	3
<i>Radetzky, András</i> : LOCAL RADIO WORKS!	21
<i>Julesz, Máté</i> : ENVIRONMENTAL PROTECTION IN THE COMMUNICATION OF THE PARTIES	33
<i>Hudady Farkas, Balázs</i> : ELECTRONIC MONEY AND ITS SOCIAL DIFFUSION	43
<i>Kapitány, Ágnes – Kapitány, Gábor</i> : THE SEMIOTICS OF GASTRONOMY	55
<i>Z. Karvalics, László</i> : TUCANGA'S ANCESTORS TELL THEIR DREAMS	83
<i>Vajda, Júlia</i> : DID THEY BEHAVE LIKE SHEEPS MARKED FOR SLAUGHTER?	97

500 Ft